

[Erdélyi Magyar Adatbank]

TANULMÁNYOK PÉCS TÖRTÉNETÉBŐL
14.

VÁROSTÖRTÉNET, HELYTÖRTÉNET

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A kötetet előkészítő konferencia szervezői:

PAB Város- és Helytörténeti Munkabizottsága

Pécs Története Alapítvány

Magyar Történelmi Társulat
Dél-dunántúli Csoportja

JPTE BTK Modernkori Történeti Tanszék

Pécsi Kulturális Központ

Magyar Történész Hallgatók Egyesületének
Pécsi Csoportja

A konferenciát és a kötet kiadását támogatta:

az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram

[Erdélyi Magyar Adatbank]

TANULMÁNYOK PÉCS TÖRTÉNETÉBŐL
14.

VÁROSTÖRTÉNET, HELYTÖRTÉNET

Elmélet és módszertan

Szerkesztette:

Vonyó József

Pécs Története Alapítvány

Pécs, 2003

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Sorozatszerkesztő:
FONT MÁRTA és VONYÓ JÓZSEF

A kötet kiadására az
ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS KUTATÁSI ALAPPROGRAM

által támogatott
PÉCS TÖRTÉNETE NAGYMONOGRÁFIA

című,
T 29170 számú
kutatási program keretében kerül sor.

A kutatást irányítja a szerkesztőbizottság:

FONT MÁRTA és VONYÓ JÓZSEF (társelnökök),
KAPOSI ZOLTÁN, T. MÉREY KLÁRA, SZITA LÁSZLÓ,
VARGA J. JÁNOS, VARGA LAJOS, VISY ZSOLT

Kiadja:
a PÉCS TÖRTÉNETE ALAPÍTVÁNY

Felelős kiadó:
UJVÁRI JENŐ
a kuratórium elnöke

Tipográfia: ASÓKA Bt.

ISSN 1219 4077

Nyomdai munkálatok: Temporg Nyomda Kft
Pécs, Somogyi B. u. 2.
Felelős vezető: dr. Kállai Sándor
Tel.: (72) 213-888
Fax: (72) 212-686
E-mail: temporg@axelero.hu

Tartalom

Tartalom	5
Table of Contents	6
Inhalt	7
A kötet szerzői	8
Előszó	9
Elméleti kérdések	11
Bácskai Vera: <i>A várostörténet újabb dilemmái</i>	13
Gyáni Gábor: <i>Városbiográfia és mikrotörténet</i>	19
Nemzetközi kitekintés	29
Ö. Kovács József: <i>Német városi társadalmak az újkorban.</i> <i>Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei</i>	31
Deák Ernő: <i>Várostörténeti kutatások Ausztriában</i>	57
Viliam Čičaj: <i>A szlovákiai várostörténeti kutatások állapota és problémái</i>	69
Tünde Lengyelová: <i>A koraiújkorai mezővárosok kutatásának problémái Szlovákiában</i>	79
Pál Judit: <i>Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után</i>	87
Fleisz János: <i>A várostörténeti kutatások mai problémái Romániában</i>	95
A város- és falumonográfiák kutatásszervezési problémái	101
Vonyó József: <i>Szemponatok a város- illetve községtörténeti monográfiák elkészítését szolgáló alapkutatás megszervezéséhez</i>	103
Feiszt György: <i>Szakmai, lokálpatrióta és politikai érdekek ütközése a várostörténeti monográfiák készítése során</i>	123
Halász Imre: <i>Zalakaros város monográfiája</i>	129
Módszertani problémák	141
Petrovics István: <i>Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán</i>	143
Germuska Pál: <i>A magyarországi szocialista városok 1945-1990 közötti történetével kapcsolatos kutatási problémák</i>	161
Várady Zoltán: <i>A nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek felhasználásának lehetőségei a helytörténeti kutatásban</i>	171
Káli Csaba: <i>Zalalövő 20. századi történetének másodlagos levéltári forrásai</i>	177
Aradi Gábor: <i>A községi monográfia néhány speciális forrása a két világháború között</i>	183

Table of Contents

Tartalom.....	5
Table of Contents.....	6
Inhalt.....	7
Contributors.....	8
Preface.....	9
Theoretical Questions.....	11
Bácskai, Vera: <i>The New Dilemmas of Urban History</i>	13
Gyáni, Gábor: <i>Urban History and Micro-history</i>	19
International Perspectives.....	29
Ö. Kovács, József: <i>German Civil Society in the New Age The Potentials of Comparative Analysis</i>	31
Deák, Ernő: <i>Researches in Austrian Urban History</i>	57
Čičaj, Viliam: <i>The Status and Problems of Urban History Research in Slovakia</i>	69
Lengyelová, Tünde: <i>The Problems in Researching the History of Early New Age Country Towns in Slovakia</i>	79
Pál, Judit: <i>Urban History Research in Transylvania after the Second World War</i>	87
Fleisz, János: <i>The Current Problems in Urban History Research in Rumania</i>	95
The Problems of Research Management in Town and Village Monographs.....	101
Vonyó, József: <i>Considerations for Managing Basic Research Required for Town and Village Monographs</i>	103
Feiszt, György: <i>The Collision of Academic, Patriotic and Political Interests in the Preparation of Town Monographs</i>	123
Halász, Imre: <i>The Monograph of the Town ofZalakaros</i>	129
Methodological Problems.....	141
Petrovics, István: <i>Methodological Problems in Connection with Researching the History of Temesvár in the Middle Ages</i>	143
Germuska, Pál: <i>The Methodological Problems of Researching Hungarian Socialist Cities in the Period 1945-1990</i>	161
Várady, Zoltán: <i>The Potential Application of Minutes Noble Assemblies in Urban History Research</i>	171
Káli, Csaba: <i>Secondary Archival Sources of the 20th Century History ofZalalövő</i>	177
Aradi, Gábor: <i>Special Sources for Village Monographs in the Interwar Period</i>	183

Inhalt

Tartalom.....	5
Table of Contents.....	6
Inhalt.....	7
Verfasser des Sammelbandes.....	8
Vorwort.....	9
Theoretische Fragen.....	11
Bácskai, Vera: <i>Neue Dilemmas der stadtgeschichtlichen Forschungen</i>	13
Gyáni, Gábor: <i>Stadtbiographie und Mikrogeschichte</i>	19
Internationaler Ausblick.....	29
Ö. Kovács, József: <i>Deutsche städtische Gesellschaften in der Neuzeit. Möglichkeiten zu vergleichenden Untersuchungen</i>	31
Deák, Ernő: <i>Stadtgeschichtliche Forschungen in Österreich</i>	57
Čičaj, Viliam: <i>Zustand und Probleme der stadtgeschichtlichen Forschungen in der Slowakei</i>	69
Lengyelová, Tünde: <i>Probleme der frühneuzeitlichen Marktfleckenforschungen in der Slowakei</i>	79
Pál, Judit: <i>Stadtgeschichtliche Forschungen in Siebenbürgen nach dem zweiten Weltkrieg</i>	87
Fleisz, János: <i>Die heutigen Probleme der stadtgeschichtlichen Forschungen in Rumänien</i>	95
Die forschungsorganisatorische Probleme der Stadt- und Dorfmonographien.....	101
Vonyó, József: <i>Aspekte zur Organisierung der Grundlagenforschung im Dienste der Stadt- und Dorfmonographien</i>	103
Feiszt, György: <i>Gegensätze der fachlichen, lokalpatriotischen und politischen Interessen bei den stadtgeschichtlichen Monographien</i>	123
Halász, Imre: <i>Monographie der Stadt Zalakaros</i>	129
Methodologische Probleme.....	141
Petrovics, István: <i>Methodologische Probleme bei der Erforschung der Geschichte des mittelalterlichen Temesvár (Temeschburg)</i>	143
Germuska, Pál: <i>Die methodologische Probleme der geschichtlichen Untersuchung der sozialistischen Städte Ungarns zwischen 1945 und 1990</i>	161
Várady, Zoltán: <i>Die Verwendungsmöglichkeiten der Adelsversammlungsprotokolle in der Heimatforschung</i>	171
Káli, Csaba: <i>Die Sekundärquellen zur Geschichte von Zalalövő im 20. Jahrhundert</i>	177
Aradi, Gábor: <i>Einige Spezialquellen der Dorfmonographien in der Zwischenkriegszeit</i>	183

A kötet szerzői

- Bácskai Vera, a történettudományok doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék (Budapest)
- Gyáni Gábor, a történettudományok doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézet (Budapest)
- Ö. Kovács József, kandidátus, egyetemi docens. Miskolci Egyetem BTK (Miskolc)
- Deák Ernő, tudományos munkatárs. Osztrák Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága (Bécs)
- Viliam Čičaj, PhD, igazgatóhelyettes. Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Pozsony)
- Tünde Lengyelová, PhD, tudományos munkatárs. Szlovák Tudományos Akadémia Várostörténeti Osztálya (Pozsony)
- Pál Judit, egyetemi docens, Babes-Bolyai Egyetem (Kolozsvár)
- Fleisz János, kandidátus, egyetemi tanár (Nagyvárad)
- Vonyó József, PhD, egyetemi docens. Pécsi Tudományegyetem BTK (Pécs)
- Feiszt György, főlevéltáros, alpolgármester. Szombathely Megyei Jogú Város önkormányzata (Szombathely)
- Halász Imre, kandidátus, főiskolai tanár. Pénzügyi és Számviteli Főiskola (Zalaegerszeg)
- Petrovics István, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem BTK (Szeged)
- Germuska Pál, PhD, tudományos munkatárs, 1956-os Intézet (Budapest)
- Várady Zoltán, kandidátus, főiskolai tanár, PTE Illyés Gyula Pedagógiai Főiskolai Kar (Szekszárd)
- Káli Csaba, főlevéltáros, Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg)
- Aradi Gábor, főlevéltáros, Tolna Megyei Levéltár (Szekszárd)

Előszó

„Megkésett” kötetet tart kezében a Tisztelt Olvasó. Megkésettet abban az értelemben, hogy a benne olvasható tanulmányok egy 1999 szeptemberében Pécsen rendezett konferencia előadásai alapján készültek. A szerzők majd négy éve adták le kézírataikat, s nem rajtuk, hanem a kiadás körüli szervezési nehézségeken, malőrökön múlt, hogy csak 2003 végén láthattak napvilágot.

A magyar államalapítás millenniumán ismét szinte divattá vált város- és falumonográfiák íratása és kiadása. A műfajra utaló „monográfia” szót sok esetben indokolt idézőjelbe tenni. Nem csak az akkor keletkezettek egy részére érvényes ez; a korábban születettek talán még nagyobb mértékben. Számos — egyébként gazdag anyagot, hasznos ismereteket tartalmazó —, ilyen címen megjelenő munka inkább volt tanulmánykötet vagy adattár, illetve a kettő vegyülete, mintsem a település történetét egységesen, elemzően és egyben tudományos igényvel bemutató mű. Nem minden esetben a téma vezérelte a sokoldalú, gondos forrásfeltárást, hanem a közvetlen környezetben fellelhető források határolták be a tartalmat — gyakorta eredményezve a helység sokrétű, színes életének a lehetőségeknél is részletesebb tárgyalását. Szinte általános jelenség volt, hogy a szerzők önmagában vizsgálták a település fejlődését. Nem voltak tekintettel környezetére, kapcsolataira. Miként azokra a szakmai tapasztalatokra, szempontokra sem, melyeket a magyarországi város- illetve településtörténeti kutatás korábban felhalmozott. Nem is beszélve a külföldi szakirodalomból meríthető ismeretekről.

E problémák és hiányosságok (és továbbiak), vagy azok egy része esetenként nemcsak a lelkes, kevésbé szakképzett helytörténészek munkáit jellemezték, hanem hivatásos kutatóknak számító szakembereket is. Mindennek mélyebb hatása volt, mint az, amit egy-egy település hiányosra, torzra sikeredett történeti képe jelentett. Döntően járult hozzá ahhoz, hogy a helytörténeti munkákat — s ezzel a helytörténeti kutatást is — a történész szakma képviselőinek jelentős része hosszú ideig lebecsülte, tudománytalannak, ezért használhatatlannak tartotta. Jóllehet, a hiteles helytörténeti munkákban feltárt eredmények felhasználása nélkül aligha rekonstruálhatók pontosan és árnyaltan az országos folyamatok.

Ezek a gondok készítették az MTA Pécsi Területi Bizottsága város- és helytörténeti munkabizottságát, a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportját valamint a Pécs Története Alapítványt arra, hogy egy konferencia keretében biztosítsanak lehetőséget a Pécsen és a dél-dunántúli régióban a témával foglalkozó kutatóknak, helytörténészeknek fontos elméleti és módszertani ismeretek szerzésére, illetve tapasztalatcserére a várostörténeti kutatás vezető személyiségeivel, néhány külföldi szakemberrel és egymással.

A konferencia előadásait tartalmazó kötetünk célja is ugyanaz: módszertani segítséget adni a helytörténeti kutatókat végzők számára. Nem egységes mód-

szertani segédkönyvet szeretnénk kézire adni. A várostörténeti kutatás néhány elméleti problémája, a környező országokban folyó várostörténeti kutatásokra kitekintő előadások, néhány magyarországi műhely — város- illetve falumonográfia készítésével kapcsolatos — tapasztalatai részismeretekkel, ötletekkel, problémafelvetésekkel kívánnak segíteni a hasonló munkába kezdő, a kutatás módszertanát kevésbé ismerő kollégáknak. Nem kész recepteket szándékozunk adni, hanem elgondolkodtatni, alaposabb tervezésre, a megfelelő megoldások megfontolt megválasztására sarkallni. Kötetünk nemcsak a teljesség hiánya miatt nem lehet alkalmas többre, hanem azért sem, mert a közreadott tanulmányok, beszámolók — jóllehet részben kiegészítik egymást — gyakran egymással is feleselnek.

A tanulmányokat tematikus blokkokba csoportosítottuk. Bácskai Vera és Gyáni Gábor, néhány elméleti problémát tárgyaló írása elsősorban a tematika alakítása, a „műfaj” ehhez is igazodó megválasztása tekintetében segíti a tájékozódást. E kérdésekben is számos tanulsággal szolgálnak a négy szomszédos ország várostörténeti kutatásainak tapasztalataiba bepillantó tanulmányok, melyek azt is jelzik, milyen — esetenként az adott ország politikai berendezkedésétől is függő — szemléleti eltérések befolyásolják a megközelítéseket és az eredményeket. Szembetűnő például az a különbség, ami az egykor Magyarországhoz tartozó területek és városok megnevezése tekintetében jellemzi a szlovákiai és az erdélyi történészek munkáit. Fontosnak tartottuk kutatásszervezési tapasztalatok és ajánlások közreadását. Elsősorban azért, mert a különböző — szakmai, lokálpatrióta és gyakran egyéni ambícióktól is motivált politikai — érdekek egyeztetése, a lelkes helytörténészek és a felkért szakemberek együttműködésének biztosítása, a kutatásban részt vevő szakemberek munkájának szemléleti összehangolása stb. gyakran nehezebbnek bizonyul, mint maga a kutatás és a szerkesztés. E feladatok sikeres megoldása nélkül viszont aligha születhet színvonalas munka. Miként a felhasználható források, illetve a település sajátosságainak ismerete nélkül sem. Ehhez adnak segítséget a módszertani kérdéseket tárgyaló tanulmányok egy speciális helyzetű város, illetve egy jellegzetes településtípus kutatási problémáinak áttekintésével, továbbá néhány kevésbé ismert és alig használt forráscsoport ismertetésével.

A szerkesztés során eltekintettünk a tanulmánykötetek esetében alkalmazott gyakorlattól, s nem egységesítettük a hivatkozásokat, hanem meghagytuk az egyes szerzők által alkalmazott megoldásokat. Ezzel is módszertani segítséget kívánunk adni, több — szakmailag egyaránt korrekt — módszerrel megismertette a kötetet kézbe vevő kezdő kutatókat.

Abban a reményben adjuk át a könyvet, hogv négyéves késéssel sem későn veszi kézbe a Tisztelt Olvasó. Bizonyos, hogy a falu- és várostörténetek írása a nagy konjunktúra után is fontos műfaj marad, s ebben a munkában újabb és újabb szakemberek kapcsolódnak be. Az alábbi tanulmányok remélhetőleg már egyetemi éveikben is segíthetik felkészülésüket hasonló feladatok elvégzésére. S talán az sem lesz haszontalan, ha a megrendelők is átnézik egyik-másik írást.

Pécs, 2003. november

A szerkesztő

Elméleti kérdések

BÁCSKAI VERA

A várostörténet újabb dilemmái

Előadásom címe nem véletlenül hasonlít a Gyáni Gábor által szerkesztett szöveggyűjtemény — *A modern város történeti dilemmái* — címére.¹ Hiszen bevezetőjében Gyáni is utalt a várostörténet-írás azon problémáira, amelyekkel itt foglalkozni kívánok, csak az ő írásának hangsúlya volt más: mind bevezetője, mind a szövegek válogatása, minden fenntartás ellenére, hitet tett a mellett, hogy az urbanizáció paradigmájától ihletett összehasonlító várostörténet a jövő záloga. Igaz, a „hogyan tovább?” problémái akkor még kevésbé élesen fogalmazódtak meg az angolszász várostörténet-írás két legfontosabb folyóiratának, az amerikai *Journal of Urban History*, illetve az angol *Urban History* hasábjain. A paradigmaváltások, szemléleti és módszertani változások egyre sűrűbben követik egymást, a „divatok” egyre gyakrabban változnak. A problémák, amelyeket Richard Roger az *Urban History* 1992. évi első számában felsorolt,² abban a cikkben, amelyre Gyáni is hivatkozott, 1996-ban már mindkét folyóiratban élesebb kritikai hangú reflexiókat váltottak ki, s egy 1997. évi, a norvég várostörténet válaszútjait vitató konferencián³ világhosszá vált, hogy az európai várostörténet-írás új utakat keres.

Természetesen nem arról van szó, hogy az európai várostörténet-írás (pontosabban az angolszász irodalom, amellyel elsősorban foglalkozom, hiszen a német szakirodalommal külön előadás foglalkozik) válaszúton áll, netán válságba került volna. A pusztá számok is az ellenkezőjét bizonyítják: hiszen az Európai Unióban mintegy 1500 történész vallja magát a várostörténet specialistájának, és csak az 1990-es évek első felében (1991–1996) több mint 6500 várostörténeti munka jelent meg, azaz számuk évente ezer körül mozog.⁴ Szemléletüket, témájukat, módszereiket tekintve igen különbözőek, bizonyítva, hogy a várostörténetet is elérte a történettudományt általában jellemző „felmorzsolódás”, a túl nagy méretű fragmentáció.

De ezen túlmenően is, a várostörténet-írás, mint a történetírás egyik ága, ugyanazokkal a problémákkal és kihívásokkal küzd, mint a történetírás egésze. A strukturalista, társadalomtudományos megalapozottságú, a gazdaságilag determi-

¹ Gyáni Gábor (szerk): *A modern város történeti dilemmái*. Csokonai História Könyvek. Debrecen, 1995.

² Rodger, Richard: Urban History: prospect and retroprospect. *Urban History* 19/1 1992. április. 1-22.

³ Supphellen, Steinar (ed): *Urban History. The Norwegian Tradition in a European context*. A report from the Conference in Urban History in Trondheim 21-22. 11. 1997. Department of History. Norwegian University of Science and Technology NTNU. Trondheim 1998. (A továbbiakban: *The Norwegian Tradition*) Tárgyalásunk szempontjából különösen fontosak R. Rodger és Lars Nilsson előadásai.

⁴ Nilsson, Lars: urban history and new trend in social history. In: *The Norwegian Tradition*, 66.

nált történetírás eredményeit, érvényességét, módszereit mindinkább megkérdőjelezi a kultúrtörténeti vagy posztmodern irányzat, amely tagadja, vagy legalábbis megkérdőjelezi a valódi világ, a valós társadalom létét. E szerint a nyelvészet által inspirált irányzat szerint nem létezik történelmi tény, a történelem csupán történetek összessége. A valós világ csak nyelvünk és értelmezésünk révén létezik. Nincs más, mint a szöveg, amelynek értelmezése teljesen szabad és egyéni. A társadalmi valóság emberi konstrukció, minden társadalmi vagy kulturális hatások által determinált.

A posztmodern híveinek és követőinek szemében a struktúrák, a nagy paradigmák ihlette munkák nem relevánsak, egyenest félrevezetőek. Az új paradigma hatása számszerűen is mérhető: a 90-es években egyre nagyobb számmal jelentek meg — a posztmodern ortodoxán vagy kevésbé ortodoxán alkalmazó — kultúrtörténeti ihletésű várostörténeti munkák, és figyelemre méltó az is, hogy a számszerűen még domináló társadalomtörténeti tanulmányok körében is túlsúlyra jutottak a mentalitással, identitással foglalkozó elemzések a kvantitatív vizsgálatok rovására.

Helytelen lenne azonban ebben csupán a divat követését látni (még ha ennek is szerepe van). Inkább arról van szó, hogy a korábbi, strukturalista-kvantitatív, a makrofolyamatok fogalmi keretében gondolkodó összehasonlító várostörténetírásban valahol eltűnt a város specifikuma. A várostörténet, amely mindinkább összeolvadt a társadalomtörténettel, inkább a makrojelenségek helyi vizsgálati szintjévé, mint a városi társadalom specifikumának kutatásává vált. Az összehasonlítás elsősorban a közös vonások, közös jegyek kimutatására irányult, és ha kutatók törekedtek is a tipizálásra, bizonyos különbségek regisztrálására, ennek során is a különbözőképpen definiált város csoportok jellegzetes közös jegyeire összpontosítottak, nem, vagy kevés figyelmet fordítva az egyes városok egyedi jellemzőinek, specifikus téralakzatainak, sajátos társadalmi szervezetének, helyi hatalmi viszonyainak tanulmányozására.

Helytelen lenne természetesen e hiányosság alapján elvetni, elítélni a megelőző korszak, az 1960-as, 1970-es évek várostörténeti szemléletét és módszereit. Ennek eredményei készítették elő a talajt a jelenlegi továbblépésre, a feladatok továbbgondolására, ezek tették lehetővé, hogy a város lényegének, specifikumának kérdése más formában merüljön fel, mint néhány évtizeddel korábban, amikor a vita még arról zajlott, hogy mi a város, hogyan definiálható e településforma a különböző történeti korszakokban. Vajon a városi társadalmi struktúrák feltárása, társadalmi csoportok definiálása nélkül hitelesen lehetne-e interpretálni a városi lakosság különböző rétegeinek „szövegeit”, azt, hogy hogyan érzékelték és értelmezték a városi világot? Úgy vélem, különösen Magyarországon, ahol ezek az elővizsgálatok csak részben, nem kielégítően valósultak meg, aligha lehetne a korábbi módszereket és koncepciókat a lomtárba dobni, mint ahogy a gazdagabb feldolgozásokkal rendelkező országok várostörténészei is azt a nézetet vallják, hogy a kultúrtörténeti megközelítés térhódítása nem jelentheti minden egyéb megközelítés elvetését, és a pluralizmust tartják szükségesnek. A pluralizmus, sőt eklektizmus annál is indokoltabb, mert a város több tudományágnak — földrajz, szociológia, statisztika, demográfia, építészet, várostervezés stb. — vizsgálati témája,

amelyek szempontjait, módszereit a várostörténet vizsgálatára tárgya, kérdésfeltevése függvényében nem hagyhatja figyelmen kívül: alkalmaznia, ötvöznie, adaptálnia kell.

Mik azok a fő kérdések, amelyet a „rég-új” várostörténet nem tudott megvilágítani, amelyek megválaszolása az új megközelítésű kutatásokra várna? És vajon mennyire lesz, lehet képes eleget tenni ezeknek az elvárásoknak?

Mint már említettem, az útkeresést többek között az inspirálja, hogy az összehasonlítás, a generalizálás, a közös jellemzők feltárása során elveszett az egyes városok egyedisége, sőt mondhatnánk általában a város specifikuma. A figyelem a népességszámra, foglalkozási megoszlásra, az iparosításban és modernizációban betöltött szerep közös vonásaira összpontosult, e szempontok határozták meg a városok tipizálását, csoportosítását is. A népességszám alapján rangsorolták a városokat fővárosokra, nagyvárosokra, kisvárosokra, funkcióik (s főleg gazdasági szerepük alapján) iparvárosokra, kikötővárosokra, vasúti csomópontokra, üdülővárosokra stb. E tipizálások ugyan finoman differenciálták a különböző csoportokba sorolható városok különbségeit (bár ritkán, talán csak a népességszám alapján lehetett egy-egy települést egyértelműen besorolni), de a csoportokon, kategóriákon belül már nem ügyeltek az egyedi jellegzetességekre. A város mibenlétét nemcsak a népességkoncentráció és népsűrűség magasabb foka, nemcsak sajátos fizikai adottságai, különböző funkciói, vagy a gazdasági-társadalmi makrofolyamatokban betöltött szerepe (egy-egy történész szerint meghatározó szerepe, mely a fejlődés motorjává vált) jellemzi, hanem legalább annyira az is, hogy minden város egyedi univerzum, sajátos, belsőleg koherens társadalmi organizmus, olyan külön entitás, amelyet csak a maga egyedi minőségének ismeretében érthetünk meg.

A város e specifikuma iránt a korábbi időszakok — a középkori és koraújkor város — kutatói sokkal nagyobb érzékenységet mutattak, mint a modern városokkal foglalkozó történészek. Részben azért, mert a forrásanyag e korszakokra vonatkozóan, néhány kivételen jó forrásadottságú országot leszámítva nem igen volt alkalmas a kvantifikációra, a nagy struktúrák vizsgálatára. De sokkal inkább szerepet játszott ebben az, hogy ez időszakra vonatkozóan nyilvánvalóbbnak tűnt az autonóm város önállósága, függetlensége, egyértelműbb, hogy ezek a városok többé-kevésbé zárt univerzumot képeztek. A kapitalizmus térhódításával, az állam növekedő befolyása egyrészt sok tekintetben uniformizálta a városok szervezetét, életét, aláasta autonómiájukat, másrészt a rohamos urbanizáció a városi életforma elemeit a vidékre is kiterjesztette. Mindez megkérdőjelezte, hogy vajon a 20. században lehet-e a városról, mint önálló sajátos entitásról, organizmusról beszélni. Anthony Sutcliffe egyenesen úgy fogalmazott, hogy 1914 után, amikor az állam saját kezelésébe vette a városokat, a város eltűnt.⁵ Azaz e nézet szerint a városnak csak az államtól való függetlenség esetén lehet önálló szerepe. Ezért vált egyik fontos vitakérdéssé, hogy mennyiben tekinthető a város a különböző korszakokban önállóan, függetlennek, vagy egy átfogó rendszer függő elemének.

⁵ Idézi R. Rodgers: In Pursuit of the Indefinable? The Urban Variable Reconsidered. In: *The Norwegian Tradition*, 53.

A kutatók jelentős része azonban — elismerve, hogy a modern város autonómiája, játéktere sokkal korlátozottabb elődeinél (vagy azok egy részénél) — tagadja, hogy minden tekintetben függő változóvá, karakter nélkülivé váltak volna. Hiszen a város nem egyszerűen passzív befogadója a társadalmi, gazdasági és politikai aktivitásnak, hanem ezen erők interakciójának színhelye, és ezeknek a tényezőknek az összjátéka sajátos formációkat hozhat létre. A kormányzati irányvonalak, intenciók néha olyan váratlan eredményekhez vezethetnek, amelyek gyakran elfogadhatatlanok az országos politika alakítói számára. Ellenállás, alkalmazkodás, függetlenség tehát nem szűnt meg a nemzetállamok létrejöttével, hanem sajátos alkalmazkodási formákat alakítottak ki a helyi-központi feszültségek levezetéséhez. A város függetlensége leginkább a város fizikai és társadalmi szerkezetének összefüggéseiben mutatkozik meg. A tér és épületek nagymértékben formálják az emberek életét, viselkedését, észlelését és nem utolsósorban a várospolitikát. A város — Rodgers megfogalmazásában — kaleidoszkóp-szerű és sűrített emlékezet, amely épületeivel, nyílt tereivel, színeivel és szerkezetével mintegy összegez a városlakók megélt tapasztalatait. Értékeket szimbolizálnak, hagyományokat visznek tovább, jelentést hordoznak.⁶ Megőrzésük, továbbélésük, a város fizikai és társadalmi hálózatának fejlesztése, megújítása során nem negligálható. Itt van a városvezetésnek, városi politikának igazi önállósága (ezért a növekvő figyelem a várospolitikára, várostervezésre, igaz ez utóbbi művelői már külön csoportot alkotnak), de egyúttal a városlakók tevékenységének, kezdeményezésének is egyik fontos területe, hiszen a várostervezést erőteljesen befolyásolja a civil akarat: részben a privát építkezések révén, de hatással vannak rá a különböző társadalmi csoportok elvárásai, elképzelése is.

E különböző tényezők befolyása a városvezetésre, a várospolitikára mechanizmusának feltárása teszi — sajnos még kevés munkában — újszerűvé a városigazgatás hagyományos tárgyalását.

Az a kérdés, hogy a város, a városi tér, az épületek, az életforma milyen hatást gyakorolt lakóira, hogyan észlelték, érzékelték ezt, elvezet a társadalomtudományos várostörténet-írás másik nagy hibájához. Nemcsak a város specifikuma, egyedisége sikkadt el, de a táblázatok és statisztikai adatok sűrűjében eltűnt az ember, a városlakó, a polgár. A történelem és a város fejlődésének alakító aktorából egyszerű statisztikai számmá süllyedt, akinek törekvéseit, identitását, cselekedeteinek mozgatórugóját a gazdasági és társadalmi tényezők determinálták, legalábbis úgy, ahogy a történész elképzelte. A kultúrtörténeti vagy antropológiai megközelítésnek éppen az a feladata, hogy megvilágítsa, megértse: valójában, hogyan látta, hogyan érzékelt az elmúlt korok városlakója környezetét, milyen általa felismert alternatívák és stratégiák határozták meg cselekedeteit, választásait? Hogyan bonthatók ki tapasztalatai, gondolkodása a szimbólumokból, társadalmi rítusok elemzéséből. Ez természetesen új, más források alapján lehetséges (és sajnos mi itt Magyarországon nem nagyon bővelkedünk erre alkalmas forrásokban, illetve nem vettük még eléggé számba az erre, akár közvetve is kiaknázható forrásokat). Ennek ellenére akadtak már sikeres kísérletek a városi társadalom ilyen szempontú megközelítésére, itt elsősorban Gyáni

⁶ Uo. 54.

Gábor utolsó munkáira utalhatnak. Mivel éppen ő az, aki a következő előadásban behatóbban fog foglalkozni az antropológiai megközelítés kérdéseivel, e problémával nem kívánok részletesebben foglalkozni.

Végezetül, az utolsó évtizedekben a várostörténészek csakúgy, mint a társadalomtörténészek egyre inkább felismerték, hogy ha olvasóik körét a néhány rokonérdeklődésű szakemberen túl egy tágabb közönséggel kívánják szaporítani, mérsékelni kell az elméleti fejtegetéseket, modelleket, táblázatokat és grafikonokat és vissza kell hozni a narratívát a történelembe és várostörténetbe egyaránt.

Mindezek a követelmények — a városok egyedi jegyeinek feltárása, lakóik tapasztalatainak, érzékelésének és nem utolsósorban mindennapi életének megismerése, a narráció fontosságának felismerése — léptékváltásra készítette a történészeket. A vizsgálatok tárgyává a kisebb közösségek, vagy akár az egyén vált, és mindez felértékelte a helytörténet, a városmonográfiák, városbiográfiák írásának jelentőségét. A már említett norvég konferenciának egyik központi kérdése volt a szintézis és városbiográfia, illetve az ún. akadémikus, azaz profi történészek és az amatőr helytörténészek viszonya, gyümölcsöző együttműködésük megteremtésének a lehetősége. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a skandináv országokban, különböző koncepcionális keretekben, a várostörténetet lényegében a sokkötetes városbiográfiák reprezentálják. De az új módszerek és megközelítések, a jelenleg uralkodó paradigma másutt is ösztönözte az egyes városokról szóló tanulmányok, és könyvek megírását. Hiszen egy város egyedisége csak e város történetén keresztül mutatható be. Miként az is, hogy hogyan érzékelték, értelmezték a városi jelenségeket és ezek különböző formáit a városlakók, vagy az idelátogatók, igazán csak egyes személyek tapasztalatán, élettörténetén, vagy egyes helyi csoportok viselkedésén keresztül követhető nyomon. Az urbanizációnak, a városhálózat alakulásának is van története, bár ez esetben inkább folyamatokról beszélhetünk. Történetük igazán csak az egyes városoknak van. A várostörténet-írás új áramlata tehát kétségtelenül növelte a sokszor lebecsült, lenézett, helytörténetinek bélyegzett városbiográfiák becsületét.

Ez azonban természetesen nem jelenti a visszatérést a városmonográfiák régi formáihoz: a város minden eseményét, jelenségét globalításra törekvően bemutató várostörténeti munkákhoz. Az a nézet, hogy a város egyik legfontosabb paramétere az egyedisége, sajátos társadalmi szervezete, az, hogy egyedi univerzum, nem jelentheti, hogy egyedüli, a világtól, más városoktól független univerzumnak tekint. Ha az egyes városok történetének megírásától várható a városi jelenség, a városi társadalom jobb megismerése, megértése, ez nem jelenti azt, hogy sutba kell dobnunk a korábbi, a „rég-új”, strukturalista várostörténet minden eredményét, vagy hogy ilyen vizsgálatok a jövőben teljesen szükségtelenek. Hiszen más városok ismerete, az összehasonlítás nélkül hogyan fedhetnénk fel a vizsgált város egyediségét, egyedi vonásait? Vagy vizsgálható-e a jövőben a város vidékétől elszakítva? Az elbeszélés, a narratíva jelentheti-e minden esemény aprólékos felsorolását, a totális történetet? (Ezt a törekvés az, amely sok esetben a sokkötetes, elbeszélő, leíró várostörténeteket éppoly olvashatatlanná, megemészthetlenné teszi, mint a szintézisek táblázatai és modelljei.) A városi társadalom általános ismerete nélkül felfedhetjük-e, megérthetjük-e, jól interpretálhatjuk-e az egyes

aktorok tapasztalatait, érzékeléseit, gondolatait a városi világról? Igaz, a posztmodern irányzat szerint a szövegek szabadon értelmezhetőek, s mindenki saját ízlésének, felfogásának megfelelően interpretálhatja őket. De biztos-e, hogy így jobban értjük meg az elmúlt korok történelmét, városát, városlakóját?

Sok nyugati kollégámhoz hasonlóan, meggyőződésemm, hogy a kultúrtörténeti, antropológia megközelítés és módszer nagyon sokban hozzájárulhat a történelmi (és a modern) város jobb megértéséhez, de nem hiszem, hogy egymagában elegendő lenne. Osztom a már idézett svéd történész, Lars Nilsson szkepszisét az új paradigma megváltó jelentőségével, hosszúéletűségével szemben. Nilsson nem tartja elképzelhetetlennek, hogy idővel visszatérhet a strukturális történetírás finomított változata, hiszen elég sok tennivalót hagyott még hátra, de azt sem tartja kizártnak, hogy esetleg a természettudomány, például a biológia vagy ökológia hat majd termékenyen a várostörténet-írásra.⁷

És ne feledkezzünk meg arról a kihívásról sem, amit a digitalizáció jelent éppen a várostörténet-írás számára, azáltal, hogy lehetővé teszi a történelmi városi környezet rekonstrukcióját és virtuális bemutatását. Térképek, képek, forrásadatok CD-ROM-ra vitelével a használó saját ízlésének, érdeklődésének megfelelően rekonstruálhatja a város térképét, képét, az ott lakó emberek életét, míg a könyvekből a szerző vízióját kényszerül elfogadni. Több ilyen kísérlet született Európában, ezek közül Stockholm egyik munkáskerületének 1860 és 1930 közötti történetéről készített CD-ROM-ot volt szerencsém látni. Az adatbázis, azaz inkább adatbank elkészítése még a „rég-új” várostörténet módszereire emlékeztet: az adatbázis alapegységei az egyes házak (többségüknek képes ábrázolása is van) a városrész térképén elhelyezve, hozzájuk rendelve a bennük élők legkülönbözőbb forrásokból összegyűjtött személyi, családi adatai, itt tartózkodásuk időtartama, mozgásuk a városrész területén stb. Hatalmas adatbank készült el tehát, amelynek alapján a várostörténész — profi és amatőr egyaránt — alkothatja meg képét a városrészeiről és lakóiról, vizsgálhatja életmódjukat, családi történetüket, migrációs szokásaikat, családi stratégiájukat, az épített környezetet, amelyben éltek. Ezek az adatok egyaránt alkalmasak a régi szempontok vizsgálatára, vagy az új megközelítések alkalmazására.

Összefoglalva mondanivalómat: a várostörténetet ért új kihívások csábítóaknak, megválaszolásuk gyümölcsözőnek ígérkeznek. De a magam részéről — sok külföldi kollégával egyetértésben — nem hiszem, hogy ez volna a továbblépés egyedüli útja. Fontosnak tartom a szemléleti és módszertani pluralitást. A makrofolyamatokba ágyazott, azokat helyi szinten magyarázni hivatott strukturális, kvantitatív, társadalomtudományos megalapozottságú várostörténet-írás önmagában valóban nem visz előre. De nem csak bizonyos következtetései, eredményei fontolandók meg az új irányzatok adaptálásánál. Bizonyos vagyok bemre, hogy akad még e téren is tennivaló, főleg nálunk, ahol ez a megalapozás még elég töredékes. A nagy paradigmák helyett valószínűleg kisebb igényű koncepciók, hipotézisek kidolgozására lesz szükség, hiszen megfelelő koncepció nélkül a kultúrtörténeti, vagy antropológiai ihletésű várostörténet, városbiográfia nem lehet sikeres.

⁷ Nilsson, Lars i.m. 144.

GYÁNI GÁBOR

A városbiográfia és a mikrotörténet

A város mint történeti vizsgálódás tárgya a biográfia műfajában fogant és azóta is megmaradt a biografikus megközelítés keretei között. A honi városbiográfia-írás aranykora a 19. század végére és a 20. század elejére esett. Ezekben az évtizedekben szinte minden valamirevaló városunk kapott monográfiát, melyben a szerző (akkoriban e munkákat rendszerint egyetlen helytörténész írta) az ősidőktől kezdve nyomon követte a helység írásos forrásokkal dokumentált múltját az akkori közelmúltig (többnyire 1848-ig). Nem tekinthető merő véletlennek, hogy a századforduló éveiben ennyire az érdeklődés homlokterébe került a szabad királyi városok, sőt olykor még az 1870 után törvényhatósági joggal felruházott korábbi mezővárosok némelyikének a múltja is. Ekkortájt ugyanis a közösségi, tehát egyszerre nemzeti és helyi, főként a polgárral azonos városi identitás történeti megalapozása különösen aktuális szükségletté vált. A millennium akkori megünneplése szülte a tizkötetes magyar történelem sokszerzős vállalkozását; ezt a történetírói művet a modern magyar nemzetállam történelmi emlékezetének, mintegy „emlékművének” szánta a dualizmus kori magyarországi elit.¹ A századfordulón egyre szaporodó városbiográfiákat ugyanakkor megrendelői, a munkákat finanszírozó városok a polgár történelmi emlékezte monumentumainak szánták. Ha a nemzetállam történelmi kategóriákba öntötte önön legitimációját, a polgárságnak talán ennél is nagyobb szüksége volt létezésének historizálására. Egész egyszerűen azért, mert a modern polgárság háta mögül némiképpen hiányzott a történelmi folytonosság adta biztonságérzet; kivált Magyarországon, ahol a kontinuos városi polgárság ráadásul gyakorta még csak nem is magyar, hanem mindenekelőtt német, vagyis Bürger. Ezért érezték számosan nagy szükségét annak, hogy folyton-folyvást hangoztassák a városok és vele együtt a polgárság „nemzetépítő” szerepét. „*Nemzeti fejlődésünk géniusza — olvassuk Éhen Gyula, szombathelyi polgármestertől, a századforduló egyik legszakavatottabb urbanistájától — kijelölte az utat, melyen haladnunk kell. S városaink történetének rövid vonásokban való ismertetése hangos intelem, melyszerint (sic!) hazánk jövőendő fölvirágzásának legfőbb alapja a városok életerős fejlődésében keresendő*”²

Könnyen belátható ugyanakkor, hogy a polgár és a város történeti kategóriaként közvetlenül nem a politika, nem az állam, hanem mindenekelőtt a gazdaság és a társadalom fogalmi körén belül tűnt egyáltalán megragadhatónak. Így volt ez már pusztán azért is, mert amint azt újabb várostörténet-írásunk szépen kimutatta, a kora újkori és a

¹ A kollektív emlékezet és a nemzetállam szimbolizációja közötti kapcsolathoz vö. GYÁNI Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000, 1999. március, 12–17.

² ÉHEN Gyula: *A modern város*. Szombathely, 1897. Az Előszó első, számozatlan oldala.

19. század derekáig tartó premodern fejlődés élén nem a rendi kiváltságot élvező szabad királyi városok, hanem a földesúri függésben élő mezővárosok haladtak. A szóban forgó századok kiemelkedő urbanizációs teljesítménye valójában a jogilag alsóbb állású, a rendiség hatalmi szerkezetében szintúgy kiszolgáltatott helyzetű mezővárosok gazdasági, egyszersmind polgári tartalmú társadalmi és kulturális fejlődéséből fakadt.³

Így azután a várostörténet-írás, tehát adott település teljes múltját monografikus módon bemutató történetírói műfaj is érdemlegesen főként arról adott csupán számot, ami a kor tudományos pozitivizmusának a szóhasználatában a *művelődés*, a *művelődési viszonyok* fogalmának felelt meg. Magyarán: a városok és polgáraik, vagy általában a városlakók gazdasági tevékenységéről, életformájáról és kultúrájáról esett bennük leginkább szó. A városbiográfia ezzel úgyszólván megelőlegezte a politika- és államközpontú nemzeti történetírás évtizedekkel később kijegecesedő alternatíváját, vagyis a társadalomtörténetet.⁴ Így viszont a várostörténet művelése és kivált a mezővárosok historikumára irányuló történészi érdeklődés a századfordulón fölöttébb marginális dolognak számított. Amint R. Várkonyi Ágnes az egyik legjobb mezővárosi biográfiaszerző, a Hódmezővásárhely múltját több kötetben feldolgozó Szeremlei Sámuel példáján érzékeltette: mindenki válaszút előtt állt, aki várostörténet írására adta a fejét. „*A hivatalos történetírás útja könnyű sikert, gyors elismerést ígért. Míg a másik, a reformkor racionalista antifeudális társadalomtörténeti szemléletének jegyében vágott út támadásokat, meg nem értést, közönyt kínált osztályrészül.*”⁵

Ennek folytán a várostörténet-írás ekkoriban feltűnően kevés professzionális és akadémiai-egyetemi karriert ambicionáló történészt vonzott hazánkban. A helyzet ugyanakkor később sem módosult érdemben.

A várostörténet integrálódása a makrotörténetbe

Igaz, a Mályusz-féle népiségtörténet, vagy a Hajnal-féle történeti szociológia programszerű meghirdetésével a város történeti jelensége, a város történeti helyi értéke egyszeriben felértékelődött. Elég emlékeztetni Mályusz Elemérnek a középkori magyar (és nem német) városi polgárságról még 1945 előtt publikált írására, vagy a mezőváros-fejlődésnek szentelt tanulmányára.⁶ Vagy hadd utaljunk Hajnal Istvánnak az európai városfejlődés kezdeteit illető koncepcionálisan magával ragadó írására.⁷ Mindez azonban közvetlenül nem a városbiográfia keretei között művelt várostörténet-írás fellendülését, hanem a komparatív gazdaság-, és társadalomtörténeti szemlélet

³ BÁCSKAI Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai, Budapest, 1988; SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi, Budapest, 1995. Szakály művének a bírálatai közül I. BÁCSKAI Vera: *Város-e a mezőváros?* *BUKSZ*, 1997. nyár, 195–199.

⁴ Az államtörténet és a társadalomtörténet historiográfiáján belüli viszonyáról, GYÁNI Gábor: *Fin de siècle történetírás. Magyar Tudomány*, 1998/6. 691–692.

⁵ R. VÁRKONYI Ágnes: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. *Századok*, 1974/4. 920.

⁶ MÁLYUSZ Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. *Századok*, 1944. 36–62; Uő: A mezővárosi fejlődés. In: SZÉKELY György, szerk.: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Budapest, 1953. 128–191.

⁷ HAJNAL István: Az európai város kialakulása. In: Uő: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. História, Budapest, 1993. 205–243. A tanulmány 1941-ben látott először napvilágot.

térhódítását segítette elő, és így fejtette ki hatását a várostörténeti kutatásokra is. Sőt, az 1945 után marxista irányba erőszakkal átfordított történetírásnak utóbb már arra is futotta az erejéből, hogy magán a professzionális történetírásen belül is lehetővé tegye a várostörténet művelésére történő szakosodást. Ennek megfelelően értékelhető mindenekelőtt Szűcs Jenő 1950-es évekbeli pályakezdése, vagy a későbbi időből Bácskai Vera, Kubinyi András, Vörös Károly, Gyimesi Sándor (hogy csak a legszámottevőbb historikusokat említsem) és sokan mások 1960-as és 1980-as évek közt kiterjedő történetírói munkássága. Ők egy immár várostörténetre, vagy egyebek mellett erre is szakosodott történész típusát testesítették meg. Bátran állíthatjuk, hogy az imént említett nevekkel fémjelzett historikus gárda emelte be végérvényesen a várost, nem egy esetben a mezővárost a hivatalos historiográfia lehetséges témái közé; nekik köszönhető, hogy a várostörténet a professzionális történetírás többi ágával teljesen egyenrangú, úgymond szalonképes részdiszciplínává léphetett elő.

Ennek azonban volt némi ára is. A várostörténet az imént vázolt okok folytán mindinkább kikerült a helytörténet-írás kizárólagos illetékességi köréből, és mindinkább a makrotörténetként művelt gazdaság- és társadalomtörténetbe tagolódott be; így végre elfoglalhatta helyét a nemzeti történetírásban is.

Szemléletes példája volt ennek az 1970-es és 1980-as évek egyik központi vállalkozása, a *tízkötetes Magyarország története*, amely a nemzeti történet szintetikus fogalmát volt hivatva reprezentálni ezen az újabb századvégen. Akadnak ebben a szintézisben olyan kötetek, ahol a szerkesztők külön is figyelmet szenteltek a városnak; időnként, mint ahogy az az V. kötet esetében történt, a várostörténet legjobb szakértőit kérték fel egy-egy fejezet megírására. Ám a többi kötet esetében a városfejlődés témája nem kapott túl sok helyet a gondolatmenetben.⁸

A várostörténet azonban ezzel egyszer és mindenkorra szétvált egy kifejezetten helytörténeti szintű és színvonalú, valamint egy az országos történetbe ágyazódó kutatási ágra. A valamikor kizárólag helytörténetként és például a századfordulón olykor kifejezetten az államtörténet-írás ellenében, afféle burkolt társadalomtörténet módjára művelt várostörténet így belülről fokozatosan megkettőződött. A helyzet problematikus voltára elsőként Vörös Károly figyelt fel. Az 1970-es évek elején igyekezett védelmébe venni a helytörténeti kutatást, hiszen vele „*kapcsolatban — írta — még most is tartja magát egy olyanféle megítélés és közhit, mintha az a tudományos munkának az országos szintű kutatáshoz képest valamilyen alacsonyabb fokát jelentené*”. Ezzel szemben, állította Vörös: „*Valójában a helytörténeti kutatás nem alacsonyabb, hanem mélyebb szintű munkát tesz lehetővé — sőt kötelezővé*.” Azt azonban még ő sem hallgathatta el, hogy a helytörténet a szigorúan vett szakmai kritériumok szerint nem tekinthető többé a szakszerű történelmi kutatás külön területének; ezzel szemben olyasvalami, aminek nem kell ugyan átvennie és mechanikusan alkalmaznia az országos történet kategóriáit, ám amitől azért teljes joggal elvárható, hogy a kis közösségekről rajzolt képet egyeztetni az országos történet kategóriáival.⁹ Amit, fűzte hozzá, akár még a helytörténetírás feladatául is megszabhatnánk.

⁸ A negyedik kötetet értékelve ezt szövé is tette a szakkritika. BÁCISKAI Vera: A város. In: A negyedik kötet társadalomképe. *BUKSZ*, 1991. ősz, 320–323.

⁹ VÖRÖS Károly: A helytörténeti kutatásról. *Valóság*, 1972/2. 45.

A várostörténet-írás professzionalizálódása, valamint az, hogy a város elfoglalta legitim helyét a nemzeti történetképben (ami egyúttal el is távolította a várostörténetet a helytörténettől), azzal járt, hogy a városbiográfia sokat veszített tudományos értékéből. Nem azért, mert nem művelte többé senki ezt a valóban komoly hagyományokra visszatekintő műfajt, hanem azért, mert, ha születtek is újabb városbiográfiák, azok többnyire már nem, vagy nem mindenben feleltek meg az időközben professzionalizálódott várostörténet-írás szakszerűségi kívánalmainak. Így volt ez gyakorta akkor is, ha történetesen jó nevű, sőt olykor elsőrangú szaktörténészek köréből verbuválódott egy-egy városbiográfia immáron többnyire népes szerzői gárdája.

Elég végigtekinteni az 1980-as és az 1990-as évtizedben napvilágot látott sokszerzős és többkötetes várostörténeti monográfiák sorozatán. A rendszerint egyetemi városokra és szűkebb környezetük városi településeire irányuló kutatói figyelem olyan — e műfajban kétségkívül számottevő, sőt olykor kiemelkedő — műveket eredményezett, mint a hétkötetes Debrecen története, a hasonlóan terjedelmes (ám kronológiai szempontból máig befejezetlen) Szeged története, vagy Hódmezővásárhely eddig megjelent, a város múltját 1918-ig nyomon kísérő kétkötetes monográfiája, hogy csupán néhány jeles vállalkozásra utaljak. Vagy megemlíthető a debreceni egyetem történészeinek aktív közreműködésével készített megannyi hajdúváros-monográfia, valamint a szegedi egyetem történészei által írt és szerkesztett seregnyi Csongrád és Békés megyei településtörténeti feldolgozás.

Am itt érdemes egy pillanatra megállni. Kivált az utóbb szóba hozott településtörténeti monográfiák példája jelzi, hogy milyen veszélyekkel járhat a szinte futószalagszerű helytörténeti kutatás és publikálási kényszer. Az *Algyő és népe* című, 1987-ben megjelent 460 oldalas és 13 (!) szerzőt foglalkoztató monográfia kapcsán jutottam korábban arra a következtetésre, hogy ez a fajta monográfia végeredményben a jól felfogott helytörténet-írás ellenében hat, sőt azt kifejezetten diszkreditálja. A néhány ezres lélekszámú alföldi falu forrásokban és történeti dokumentumokban korántsem bővelkedő múltja olyan túlságos figyelmet kapott a sok szerző gondjaira bízott monográfiában, amely éppen a lényegről terelte el a figyelmüket. Az antikváriusi buzgalom ugyanis nem feltétlenül eredményez sem szakszerű, sem érdekes történeti beszámolót. *„Hiszen a szakszerűség ismérve — állapítottam meg a könyvről írt bírálatomban — nem szűkíthető le a részletek aprólékos, ám annál bőségesebb adagolására, az egyébként kétségkívül gondos és kiterjedt levéltári kutatásokon nyugvó, de a puszta adatközlések szintjén csak helyenként tülemelkedő történeti ábrázolásra. Alapvető problémának azt tartom tehát, nemcsak az Algyő kötet, de több más helytörténeti összefoglalás kapcsán is, hogy bizonyos tudományon kívüli, részben presztízs megfontolások miatt, műfajilag tisztázatlan és már mennyiségileg is megemészthetetlen monográfia irodalom szab újabban irányt a helytörténetírásnak. Olyan irányba tart ezzel a helytörténet, amelynek nyomán a helyi forrásanyag közelében lévő — döntően vidéki — kutatókat mind kevésbé foglalkoztatják maguk a történeti problémák. Jóllehet a (...) helyi terepen folyó, de nem csak helyi érdekű eredményeket hozó kutatások (...) csak és kizárólag a problémaérzékeny és problémára orientált helytörténetírásban képzelhetők el”*¹⁰

¹⁰ A kötetéről írt recenzió: *Agrártörténeti Szemle*, 1988/1–2. 240. A kérdésről általánosabban I. GYÁNI Gábor: A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret*, 1990/1. 3–7.

Többnyire nem is a szerzők egyéni felkészültségén, vagy szakmai elmélyültségén, hanem főként azon múlt és múlik ma is a dolog, hogy — Vörös Károly gondolatmenetét követve — a helytörténet és az országos történet által használt fogalmak és külön-külön elért eredményeik egyeztetésének a kényszere a helytörténetet alárendeli az országos történet művelésének. Ha viszont a kívánatos egyeztetés megtörténik, vagyis kellő figyelmet kap az országos magának a helyinek az elemzése és értékelése során, akkor hovatovább tarthatatlannak bizonyul a városbiográfia műfaji arany szabálya, hogy ti. a történésznek a maga egyediségében kell tárgyát felfognia, hogy azt egyéniesítve ábrázolhassa. Ez a norma határozott korlátokat szab a komparatív eljárások alkalmazásának. A helytörténettől ugyanis ekkor azt várják el, hogy a lokalitást a maga komplexitásában, a mikrovilág egészét átfogva tárja fel, és extenzív voltában mutassa be. Amint Vörös Károly fogalmaz: a helytörténet keretei között *szerves közeget a legkomplexebb módon lehet megközelíteni: ki lehet terjedni életének minden vonatkozására a politikai magatartástól kezdve családi kapcsolatokon át az egészségügyi, demográfiai vagy kulturális problémákig a szokásokig s ezek legkülönbözőbb kölcsönhatásainak vizsgálatáig mindennek során a teljesség lehetőségével*¹¹

Ám az immár nem helytörténetként üzött várostörténet szakszerű művelése tudatosan elfordul az egyedi teljesség e fogalmától és lemond a lokalitás komplex feldolgozásának megszokott igényéről. E helyett olyan összefüggéseket jelöl ki referenciául, melyek túlnyúlnak az adott település szorosan vett közigazgatási határain. Az *urbanizáció*, mint téma előtérbe kerülése például a városhierarchiával cseréli ki a város belső életének a vizsgálatát; a *társadalomtörténet* (a népesedés, a rétegződés, a mobilitás) városi keretek között felmerülő kérdéseinek a vizsgálata pedig e társadalmi jelenségek és folyamatok tágabb dimenziójában értelmezi azt, ami belőlük magukban a városokban megragadható. A város egyik érintett esetben sem önmagában képez kutatási problémát, ezért sem gondolják úgy, hogy belőle magából meg lehetne magyarázni a városban történeteket. Ez a helyzet végül oda vezet, hogy idővel az események egész sora hull ki a történész által vizsgált dolgok sorából, hogy végül pusztá helytörténeti érdekességű partikularitásokká minősüljenek át.

A városbiográfiával szemben felállított ilyesféle szakmai elvárások kivétel nélkül arra ösztönöznek tehát, hogy a helytörténeti jellegű városkutatás teljes mértékben megszakítsa kapcsolatát önnön műfaji hagyományaival.

Ránki György egy 1977-ben tartott előadásában annak a nézetének adott hangot, hogy „*a várostörténet a gazdaság és társadalomtörténet része, és ebben az értelemben nem kizárólag és nem is elsősorban a helyi múlt megismerésében lelhetjük fel legfontosabb mondanivalóját*”. Mivel a város lényege — szerinte — funkcióiban rejlik, „*a város funkcióinak kidolgozása lenne legalkalmasabb a várostörténeti funkcióváltásnak és az össznémeti folyamatokban való elhelyezésének bemutatására*”.¹² Erdei Ferenc magyar város — mezőváros felfogásával vitázva Ránki amellettesz hitet, hogy az iparosodás feltételei között a modern urbanizáció a várost függő változóvá degradálja, ennek folytán a társadalomtörténettel megegyező várostörténet egyúttal és *mindinkább az ország története is, hiszen itt helyezkednek el termelési szervezetének legfontosabb elemei, és itt összpontosulnak a modern, történelmünk menetét leginkább*

¹¹ VÖRÖS Károly: i. m. 45.

¹² RÁNKI György: Várostörténet és történetírás. In: *Várostörténeti konferencia*. Debrecen, 1979. 6.

meghatározó osztályok. A várostörténet a magyar polgárság, a magyar értelmiség és döntően a magyar munkásság története is.”¹³ Ránki jellegzetesen „társadalomtudományos” gondolatmenete tartós hatást gyakorolt, vagy legalábbis egybevágott a nyolcvanas-kilencvenes évek e kérdésben vallott szakmai állásponttal.

Két évtizeddel később Bácskai Vera is azt emeli ki a városbiográfia-írás elsőrendű „pozitívumaként”, hogy „a kutatók mind kevésbé tekintik vizsgálatuk tárgyát egyetlen univerzumnak”.¹⁴ Ennek érdekében arra biztatja tehát a monográfiák szerkesztőit és szerzőit, hogy határozzák meg „a település esetenként, koronként változó helyét a városhálózatban, a városi hierarchiában és a régió településhálózatában”. Majd így folytatja: „Rendkívül fontos lenne a többi várossal — és elsősorban a szomszédos városokkal — kiépített kapcsolatok feltérképezése is”¹⁵ A történelmi periodizáció kapcsán pedig el szeretné érni, hogy a várostörténész függetlenítse magát az országos történet végső soron állam- és politikatörténeti korszakolási eljárásától és kövesse „az egyes városok történetének egyedi korszakhatárait”, melyeket többnyire a gazdasági-társadalmi fejlődés csomópontjaiból tud kikövetkeztetni.¹⁶

A várostörténet-írás ezen utóbbi, Ránki György és Bácskai Vera megfogalmazásaival érzékeltetett fogalma maradéktalanul egybecseng a „társadalomtudományos” történetírás 1960-as években meghirdetett programjának a fő elveivel.¹⁷

Amint máshol már részletesebben is ecseteltem, ez a zömmel angolszász eredetű történetírói felfogás azt sugallta, hogy a várostörténet, mivel általános társadalmi folyamatok képezik szorosan vett tárgyát, nem tekinthető többé pusztá helytörténetnek. Így vehette tehát kezdetét az Egyesült Államokban és Angliában az, hogy a város jelenségét is integrálják a makrotörténelem körébe.¹⁸

A „társadalomtudományos” történetírás programja több volt valamiféle elvi proklamációnál, hiszen éppen általa nyílt meg az út a várostörténeti kutatások felvirágzása előtt. És több volt már azért is, mert éppen ez a koncepció tette lehetővé, hogy a várostörténet önálló részdiszciplínaként akadémiai téren is intézményesülhessen végre.¹⁹

Megállapíthatjuk tehát: az utóbbi években és évtizedekben a várostörténet tudományos státusa azzal együtt, vagy talán éppen annak következtében lett mind szilárdabb, hogy a szakszerű történetírás eltávolodott a városbiográfia nagy hagyományú műfajától. Ezt a folyamatot erősítette honi viszonyaink között a Hajnal István Kör is, amely ismételten konferenciái fő témájává tette a magyarországi várostörténetet. 1987-es tanácskozásán például a falusi és a városi társadalmak forrásait tűzte

¹³ Uo. 14.

¹⁴ BÁCISKAI Vera: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok.* (Rendi társadalom — polgári társadalom 7). Szerk.: NÉMETH Zsófia – SASFI Csaba. Debrecen, 1997. 10.

¹⁵ Uo. 13.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ennek fogalmáról lásd GYÁNI Gábor: Az „új történetírás” jelensége. *Világtörténet*, 1986/3–4. 3–7; továbbá Robert W. FOGEL és Jürgen KOCKA tanulmányait ugyanitt.

¹⁸ Vö. GYÁNI Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. *Századvég*, 1997. tavasz, 58.

¹⁹ Lásd GYÁNI Gábor: A várostörténetírás új irányzata. *A New Urban History. Történelmi Szemle*, 1978/3–4. 588–601; *A modern város történeti dilemmái.* Szerk.: GYÁNI Gábor. Csokonai, Debrecen, 1995; TIMÁR Lajos: A brit urbanizáció a 19. században. *Limes*, 1998/2–3. 151–161; *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században.* Szerk.: TIMÁR Lajos. KLTE, Debrecen, 1999.

napirendre,²⁰ 1990-ben tartott konferenciáján pedig a mezőváros–kisváros fogalmát járta körül,²¹ majd egyéb ilyen tárgyú tanácskozásainak az anyagát külön kötetbe rendezve jelentette meg.²² A várostörténet művelése iránti érdeklődés megélénkülését, egyúttal a város múltbéli jelentőségének egyre nyilvánvalóbb történetirői megbecsülését mutatja, hogy idővel megsokasodtak a témának szentelt folyóiratszámok is.²³

Az 1970-es évektől viszont újra népszerűvé lett a biografikus várostörténet-írás: ezt az irodalmat ma már szinte a századforduló mércéjével mérhető mennyiségi gazdagság jellemzi. Korábban már említettük, hogy a népes alföldi agrárvárosok szinte mindegyikéről készült sokkötetes monográfia; újabban pedig a dunántúli és más nem alföldi városok is bekapcsolódtak a monográfia-írás áramába. Nemrég látott napvilágot a Miskolc története egyik, valamint a Szombathely története első kötete, és várható e vállalkozások további köteteinek az elkészülte is. Az ilyesfajta vállalkozásoknak gyakran az előmunkálatok szinte teljes hiánya, a kutatások nulláról történő megindítása képezi az egyik döntő akadályát, és persze a felkészült, szakmailag megbízható szerzők sem mindig állnak kellő számban rendelkezésre (erről később részletesebben is szólok majd).

A vázolt körülmények azután arra indítanak, hogy legalább az írott forrásokról és a meglévő feldolgozásokról a szerkesztők és a szerzők némi áttekintést igyekezzenek szerezni a maguk számára. E szándék jegyében állították össze, és jelentették meg önálló kötetben Szombathely könyvészeti adattárát,²⁴ s ilyesféle számvetés elvégzésére vállalkozott minap a Miskolc monográfia egyik kötetének a szerkesztője is.²⁵

Mi lehet az oka a manapság észlelhető monográfia-készítési buzgalomnak? Első megközelítésben talán az a kérdés elfogadható magyarázata, hogy olyan városok tűzték újabban napirendre múltjuk biografikus megjelenítését, melyekről sem az 1970-es és 1980-as években, sem a századfordulón nem készült városbiográfia. Ezt a kiáltó a hiányt szeretnék tehát mielőbb pótolni, hogy ők is megalkossák végre saját „emlékműüket”. Ez azonban nem magyarázza meg kellőképpen, hogy miért tűnhet ma is aktuálisnak ez a fajta kollektív emlékezeti forma. Nyilvánvaló továbbá, hogy egy nagyszabású várostörténeti biográfia megalkotása nem egyedül csak a szándékok függvénye, de kifejezetten gyakorlati feltételeknek is társulniuk kell hozzá. Egyrészt a finanszírozó és megrendelő, vagyis a városi vezetés erős elhatározása kívántatik előfeltételül, másrészt a hadra fogható helyi (vagy máshonnan beszerezhető) szellemi erő, vagyis az a kutató- és szerzőgárda is szükségeltetik, amely hiánytalanul meg tud felelni a monográfia-írás extenzív tematikai követelményeinek. Fogas kérdés, hogy a

²⁰ *Rendi társadalom — polgári társadalom 2. Kutatás — módszertan.* Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, 1989.

²¹ *Mezőváros — kisváros.* Szerk.: MIKÓ Zsuzsa. (Rendi társadalom — polgári társadalom 4). Csokonai, Debrecen, 1995.

²² *Kőfallal — sárpalánkkal. Várostörténeti tanulmányok.* Szerk.: NÉMETH Zsófia – SASFI Csaba. (Rendi társadalom — polgári társadalom 7). Csokonai, Debrecen, 1997.

²³ Lásd a *Rubicon* című „képes történelmi magazin” *A város* címen megjelentetett számát (1993/8–9), továbbá a *Limes* című folyóirat *Városfejlődés — településtörténet* címen szerkesztett tematikus számát (’98/2–3).

²⁴ TAKÁCS Miklós: *Szombathely bibliográfiája.* Szombathely, 1997.

²⁵ FARAGÓ Tamás: *Városmonográfia — Miskolc monográfia.* (Kérdések, problémák, tanulságok az eddigi XVIII–XIX, századra vonatkozó Miskolc történeti kutatások tükrében). In: *Történelmi tanulmányok* (Studia Miskolcinsia 3.). Miskolc, 1999. 246–256.

vitathatatlanul legurbánusabb múlttal és egyúttal a történelmileg legmegalapozottabb polgári identitással rendelkező dunántúli városok (e városok politikai és értelmiségi elitje) miért késlekedett az ilyen munkák megrendelésével, hogy a kollektív történelmi memóriát hívja segítségül a lokális öntudat megszilárdításához. Talán azért, mert ez itt mindig is közvetlenebbül és reflektálatlanabban hatott?

További kardinális kérdés a vállalkozások intellektuális fedezete. Nem vitás, hogy azok az — akár mégoly nagy múltú — urbanitások is, ahol, vagy a közelükben nincs bölcsészkar magába foglaló egyetem, másoknál kedvezőtlenebb helyzetben vannak a monográfia-íráshoz szükséges szakmai feltételek tekintetében. Korántsem véletlen, hogy mostanában is éppen azok a városok vágnak bele ezekbe a munkákba, melyekbe az utóbbi időben valamilyen felsőoktatási intézmény telepedett, olyan, melyhez bölcsészkar is tartozik sok-sok történész-oktatóval (Pécs, Miskolc), vagy ahol a meglévő felsőoktatási intézmény már eleve garantálja az ügy sikerét.

A városbiográfia-írás újabb reneszánszával párhuzamosan szűkebb szakmai körökben egyre több kétség támad a helytörténeti alapon művelt várostörténet szaktudományos értékei iránt. S ez a bizonytalanság akkor sem igen szűnik, amikor a városbiográfia, igaz gyökeresen átalakulva, kezd végre utat találni a maku-látlan szaktudományhoz.

Az antropológizáló városi mikrotörténet

A történeti antropológia tematikája, kutatási metodikája és sajátos egyéni látószöge²⁶ azt a valóban kivételes lehetőséget kínálja fel, hogy — elkerülve a helytörténeti városkutatás vélt, vagy valóságos partikularizmusát — a várost másnak, vagy akár többnek is tartsuk a térben és időben szétterjedő és kvantitatív eszközökkel leírható dimenziók esetleges gyűjteményénél.²⁷ Meggyőződésem, hogy egyedül az antropológiai szemlélet vezethet bennünket vissza a forma szerint biografikus, ugyanakkor nem csupán antikvárius, tehát merőben helytörténeti érdekességű várostörténet gyakorlatához. Ebben a kiutat ígérő esetben ugyanis a kutatás tárgyáról implicit módon feltételezik, hogy a város olyan mással nem, vagy legföljebb igen korlátozott módon összemérhető entitás, olyan önmagába zárt univerzum is, melyhez értelemszerűen akkor férhetünk csupán hozzá, ha nem tévesztjük szem elől egyedi kvalitásait sem. Félreértés ne essék: nem a hagyományos városbiográfia komplex megközelítést sulykoló ambícióit kívánom újra-éleszteni kissé módosított formában. Ez már azért sem igazán lehetséges, mert a városi történeti antropológia nem tűzi célul maga elé a városi élet *extenzív teljességének* az ábrázolását, egyfajta enciklopédikus helyismeret eszményétől vezetetteve.

Miben üt el akkor ez a megközelítés akár a társadalomtudományos, akár a hagyományos, és helytörténetiként rögzült várostörténettől? Az antropológiai várostörténet ugyanazoknak a kérdéseknek a vizsgálatát tűzi napirendre, mint a társadalomtudományos és a makrotörténet keretében folytatott várostörténet-írás. Az eltérés igazában az, hogy az antropológizáló városkutatás — a hagyományos városbiográfiához

²⁶ A történeti antropológia fogalmáról és gyakorlatáról lásd KLANICZAY Gábor: Történeti antropológia. In: Uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990. 88–115; BURKE, Peter: Antropológusok és történészek. Megjegyzések egy kapcsolat történetéről. *BUKSZ*, 1992. tél, 490–497; SCRIBNER, Robert: A kora újkori Európa történeti antropológiája. *BUKSZ*, 1995. tél, 468–480.

²⁷ Erre különösen kedvező lehetőséget teremt a város demográfiai megközelítése, vö. FARAGÓ Tamás: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc, 1993. 181–204; Uő. Házasságkötés és társadalom – Buda város a 18–19. század fordulóján. (Esettanulmány). In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV*. Miskolc, 1996. 245–271.

hasonlóan — a helyit, a lokális univerzumot állítja elemzése és a rekonstrukció központjába. Ami ugyanakkor a „deskriptív” és az „interakcionista” jelzőkkel illetni szokott kétfajta várostörténeti megközelítés markáns különbségéből is ered. Ha például a társadalmi mobilitást, mint szűkebben városi jelenséget „deskriptív” alapon állva kutatjuk, akkor a széles statisztikai adatbázison nyugvó elemzés során a várost függő változóként vesszük számba, valahogy úgy, ahogy Ránki György javasolta a hetvenes évtized végén. Ez azt jelenti, hogy, a város így pusztán meghatározott makrofolyamatok szintereként, és nem a maga egyedi voltában kerül a szemünk elé. Ha viszont antropológiai igénnyel ragadjuk meg a város jelenségét, akkor azt nem valaminek a pusztá szintereként, hanem olyan sajátos környezetként fogjuk fel, ami a mobilitásra (és, természetesen, minden egyéb magatartásra) egyaránt döntő következményekkel jár. Ebben az esetben a mobilitás mint *városi folyamat* kelti fel a kutató érdeklődését éppúgy, ahogy az eddigi legnagyobb, a kizárólag Philadelphiára koncentráló mobilitásvizsgálat során a kutatók ezt meg is fogalmazták.²⁸

A társadalom- és a várostörténet látszólag magától értetődő egybeolvadása, amint korábban rámutattunk, lényegében onnan eredt, hogy a történeti városkutatás a „társadalomtudományos” történetírás programjával próbált kikecmeregni eredendően marginális szaktudományi helyzetéből. Idővel azonban mind sürgetőbbé vált ama kérdés megválaszolása, hogy a várost függő, vagy kifejezetten független változóként kell-e inkább látni? A bizonytalanság döntően abból fakad, hogy a modern, különösen a 20. századi város fokozottan, sőt egyre gyorsuló ütemben veszít korábbi (gazdasági-társadalmi) zártságából és (jogi-közigazgatási) autonómiájából. Ami viszont azzal függ szorosan össze, hogy a városok helyhatósági önrendelkezése egyre gyakrabban szenved csorbát a mind nyíltabb és közvetlenebb formákat öltő állami beavatkozás nyomán. A tendenciát tovább erősíti, hogy az urbanizáció kifejezetten diffúz természetű folyamat, mivel egyre többen laknak városokban, és ráadásul a nem városi népesség idővel szintén urbánus életformák és értékek vonzásába kerül.

Ha a város nem üt el lényegbevágóan a társadalom egészétől, akkor mi igazolhatja vajon külön történő vizsgálatát. A múltat illetően persze a városnak mint hatalmi és társadalmi tekintetben külön entitásnak a fogalma a mainál akár nagyobb jelentőségre is szert tehet. Ám általános gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok vizsgálata során ennek a kifejezetten városhoz kötött minőségnek a felismerése rendszerint roppant erőfeszítéseket kíván meg. Úgy vélem tehát, hogy a kvalitatív jellegű várostörténeti vizsgálódások mindenképpen több sikerrel kecsegtetnek az előbbieken már említett *városi folyamatok* feltárása és dokumentálása során, szemben azokkal a „társadalomtudományos” megközelítésekkel, melyek révén a várostörténet-írás végül is megszerezte immár visszavonhatatlan tudományos rangját.

Napjaink intellektuálisan legérdekesebb városbiográfiája voltaképpen afféle városi mikrotörténet, melynek hazánkban is akadnak elsőrangú képviselői és művelői. Nem áll módunkban részletesen taglalni a városi mikrotörténet-írás magyarországi

²⁸ HERSHBERG, Theodore (ed.): *Philadelphia. Work, Space, Family, and Group Experience in the 19th Century. Essays Toward an Interdisciplinary History of the City.* Oxford, 1981.

eredményeit, ezért csupán röviden utalunk Bácskai Verának a reformkori pesti nagykereskedőkről szóló könyvére, melyben a szerző a *prosopográfiai* módszer segítségével tárta fel a modern vállalkozói társadalom előtörténetét.²⁹ Vagy említhetjük Tóth Zoltán monográfiáját a dualizmus kori szekszárdi *mezővárosi blokk*ról, melyben a szerző több száz hagyatéki leltár elemzése során mutatta be egyetlen mezővárosi társadalom mobilitási mechanizmusait és anyagi létviszonyait.³⁰ Tovább folytatható a sor Timár Lajosnak a két háború közötti Debrecen társadalomtörténetéről szóló monográfiájával (itt is egy mezőváros képezi a feldolgozás tárgyát). A szerző ebben a művében változatos eszközökkel, de szintén az egyes személyekig lehatolva adatolta a rétegződés és az átrétegződés, valamint a státushierarchia jelenségét.³¹

S hadd utaljunk végül saját kutatásainkra, melyek eredményei két könyvben is hozzáférhetők. Témánk mind a két esetben a mindennapi élet 19. és 20. századi budapesti historikuma és ezen belül is főként az, hogy miként töltődött társadalmi tartalommal a nagyváros egyre bonyolultabb felépítésű fizikai tere; hogyan szerveződött az otthoni tér, és miként használták a különböző rétegekhez tartozó városlakók a főváros egyre sokasodó és differenciálódó nyilvános tereit.³²

Vagyoni és foglalkozási mobilitás, egyéni és csoportidentitás, sajátos városi életforma — ilyen és ehhez hasonló kérdések körül forog a most éppen csak megemlített hazai várostörténészek újabb keletű munkássága. Az antropológiai mélyfúrásból, tehát az olyasféle elmélyült vizsgálódásból, amely egyébként minden városbiográfiának (és helytörténetnek) is mindenkor elengedhetetlen követelménye, közvetlenül adódik, hogy a kutató egyetlen települést tüntet ki a figyelmével. Nem téveszthetjük azonban össze a városi mikrotörténetet a monografikus városbiográfiával, és persze ahhoz sem fér semmi kétség, hogy az antropológizáló várostörténet-írás tudományosan legalább olyan biztos talajon áll, mint a városi múlt „társadalomtudományos” megközelítése.

Írásomban azt a tudományfejlődési ívet igyekeztem röviden megrajzolni, ami a 19–20. század fordulójának gazdaság- és társadalomtudományi beállítottságú városbiográfiája és az újabb századvég, vagyis napjaink antropológiai ihletettséggű mikrotörténeti városkutatása között feszül. A tanulság — ha levonható egyáltalán bármiféle tanulság a történetből — legföljebb annyi, hogy a várostörténet mindig képes a szaktudomány megtermékenyítésére. A várostörténet ezen túl múlhatatlanul fontos szerepet töltött be a múltban és tölt be ma is a lokálpatriotizmus éltető forrásaként; valamint olyképpen, hogy azoknak is felkínálja a múlt búvárlásával együtt járó intellektuális tevékenység lehetőségét, akiket a professzionális nemzeti történetírás egyébként rendre megfoszt annak „jogszerű” gyakorlatától.

²⁹ BÁCSKAI Vera: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Magvető, Budapest, 1989.

³⁰ TÓTH Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai, Budapest, 1989.

³¹ TIMÁR Lajos: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944*. Magvető, Budapest, 1993. Hármukról bővebben lásd GYÁNI Gábor: i. m. (Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok) különösen 59–62.

³² GYÁNI Gábor: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Városháza, Budapest, 1995; Uő: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum, Budapest, 1998.

Nemzetközi kitekintés

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Német városi társadalmak az újkorban. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei

A történeti valóság sokoldalú értelmezhetősége és a rendelkezésre álló terjedelm miatt mindenekelőtt vázolom, hogy ebben a tanulmányban mit tekintek feladatommak. Kutatási szempontokat és kérdéseket, módszereket és részben eredményeket válogattam ki, amelyek valamelyest reprezentálják az elmúlt 10–15 év németországi várostörténet-írását. Elsősorban arra törekedtem, hogy a városi társadalmak rétegződését, szerveződését, illetve lehetőleg az összehasonlításon alapuló munkákat mutassam be. Rövid áttekintésemben először fogalomtörténettel, majd konkrét elemzésekkel foglalkozom. Azt már most szeretném leszögezni, hogy a német történeti tanulmányokban a remélt eredményekkel szemben jóval kisebb az összehasonlító vizsgálatok súlya. Az igény lépten-nyomon felfedezhető, azonban ehhez képest annál kevésbé találhatunk konkrét empirikus kutatásokon alapuló műveket. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy meg kell találni az összehasonlíthatóság alapjait, amelyek leginkább a népesség- és gazdaságtörténetben vannak meg.

A történeti összehasonlítás elmélete és előzményei

Nyilván nem pusztán a modernkor történészei voltak az elsők, akik az összehasonlító módszert alkalmazták. Leginkább az különböztette meg őket elődeiktől, hogy a 20. században kezdett igazán a történettudományban is fontossá válni az önreflexió igénye, az állandó módszertani megújulás, a tudatos és következetes összevetés. Ennek kapcsán is érdemes *Reinhart Koselleck*et idézni, aki *Diderot* nyomán azt írta, hogy „a fiatalok az eseményeket és a tényeket kedvelik, az öregek pedig a reflexiókat. Ha ez igaz, akkor a történésznek igen paradox foglalkozása van, mert egyszerre kell fiatalnak és öregnek lennie.”¹

Az 1920-as évektől kezdve alapvetően meghatározó a francia *Marc Bloch*, a német *Otto Hintze* és a belga *Henri Pirenne* történeti összehasonlításról vallott véleménye. Bloch szerint itt a történeti megértés és magyarázat megerősítéséről és továbbfejlesztéséről van szó, amelyek alapján hasonlóságokat, különbözőségeket jobban megfigyelhetjük. Otto Hintze a történeti összehasonlítás alkalmazásában esélyt látott arra, hogy megtaláljuk az „általánost”, ami az összehasonlítottak alapul szolgál, így másoktól elkülönítve élesebben láthatóbbá válik a történeti tárgy a

¹ *Koselleck, Reinhart* 1990, 552.

saját individualitásában.² Hartmut Kaelble legújabb, diákoknak és a szakterület érdeklődőinek — főként német, francia, angolszász szakirodalom alapján — írt összefoglalásában a következőket írja: a történeti összehasonlítás általában két vagy több történeti társadalom kimondott és rendszeres összevetését jelenti, azzal a szándékkal, hogy az azonosságokat és különbözőségeket, valamint a közeledéseket és az egymástól eltérő fejlődési folyamatokat megismerjük.³ Az összehasonlításnak a célja tehát a talált különbségek és azonosságok *magyarázata* vagy *tipizálása*. A magyarázatnak és tipizálásnak is különböző céljai lehetnek: az első esetben általában egy nagyobb közös összefüggésrendszerben igyekszünk megtalálni a vizsgálati témánkban az azonosságok és különbözőségek *okait*, míg a második esetben, a tipizáláskor inkább ugyanannak a problémának a *belső logikáját* keressük egyes társadalmakban. Az összehasonlítás során elméletileg és gyakorlatilag is szükséges, hogy bizonyos megszorításokat alkalmazzunk, illetve tisztázzunk néhány kérdést, amelyek a következők: *idő, társadalmi dimenzió, tér, egy meghatározott ok, módszer*. A sorból kiemelve például a teret, megemlíthető, hogy a régiók, városok, falvak közötti történeti összehasonlítás igen ritka. Kaelble módszertani kötetében a történeti összehasonlításnak két típusát tartja fontosnak megkülönböztetni: az *általánosítót* — amely azonban az 1970-es évek óta mindinkább veszített a jelentőségéből —, és az *individualizálót* (vagy tipizálót), amely utóbbi esetben különböző földrajzi szintereket rekonstruálnak. Ha az irányokat vesszük figyelembe, akkor alapvetően háromféle összehasonlításról lehet beszélni: *tematikairól, földrajziról* és az *oknyomozó elemzésről*. Ugyanilyen rendszerességgel sorolja fel a történeti összehasonlítások kiindulópontok, szerzői szándékok szerinti típusait, az *analitikust*, a *felvilágosítót*, a *megértőt* és az *identitás-összehasonlítást*. A szociológiai és a néprajzi tárgyú összehasonlításokkal szemben a történetinek különböző sajátosságokat tulajdonít, amelyek természetesen absztrakt módon és az ábrázolás kedvéért nevezhetők csak történetinek. Ezen sajátosságok vagy hangsúlyos elemek a következők lennének: *tér, idő, fogalmak, források, a történész kisebb mértékű specializációja, szélesebb történeti kontextus*.

Hogyan, milyen lépésekben művelhetünk történeti összehasonlítást? Szerzőnk erre nézve is megnevezi a lehetséges és kívánatos kutatási magatartási szabályokat. Először is meg kell ismerni a téma kutatási helyzetét és legfőbb eredményeit. Másodsorú világosan megfogalmazott kérdések alapján kell közelítenünk az egykori valósághoz. Harmadrészt egymásnak megfelelő összehasonlítási eseteket kell kiválasztanunk. Negyedrészt jól kell kijelölnünk a kontextust, ötödször pedig az összehasonlítható forrásokat. Végül pedig mindennek megfelelően kell módszert választanunk.

Az összehasonlító társadalomtörténet művelése Európában az 1980-as években, az USA-ban egy kicsit korábban kezdődött. Földrajzi értelemben — a 19–20.

² Kaelble, Hartmut 1999, 12–13. Érdemes kiemelni a társadalom szó kettős jelentését. Egyrészt egészen általánosan az emberi együttélés formáját értjük rajta, annak minden — gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai — jellemzőjével együtt. Ebből következően a társadalmi összehasonlítás e típusa egy átfogó, az előbb felsorolt szempontokat figyelembe vevő eljárás. Másrészt megkülönböztethető ettől a pusztán csak a társadalomra koncentráló összehasonlítás.

³ Kaelble, Hartmut 1999, 14–24, 25–35, 48, 97–115.

század témaköreiben — főként Európa áll a vizsgálatok középpontjában. Magyarországról kitekintve rögtön hozzátehetjük, hogy ezek az európai vizsgálatok is elsősorban Nyugat- és Észak-Európára szorítkoznak. Magyarország, s egyáltalán Közép-Európa ritkán szerepel a vonatkozó szakirodalomban, amelynek egyik oka a nyelv. További uralkodó vonásnak számít az, hogy az összehasonlítások leginkább a „hosszú 19. század” második felére vonatkoznak.⁴

Ha a német várostörténet-írás helyzetét igyekszünk bemutatni, akkor természetesen általában is foglalkoznunk kell a társadalomtörténet-írás kialakulásával, melynek gyökerei a múlt század végéig nyúlnak.⁵ A 19. század történeti felfogását meghatározó *Leopold von Ranke* módszerét kritizáló, majd mindinkább attól elszakadni óhajtó német történészek pályáját alapvetően még a *Kari Lamprecht-vita* következményei határozták meg. A historizmus és követői, mint például Leopold von Ranke — de ugyanígy *Hegel* — számára az állam volt mindig is a történelem középpontjában. Ezekben a leírásokban az állam mintegy individuum jelent meg. A klasszikus historizmus a történetírás két ágából (egy tanultból és egy irodalmiból) alakult ki és vált szaktudománnyá. Bár a 19. század legjelentősebb német nyelvű történetírói — *Ranke, Burckhardt, Gervinus, Droysen, Treitschke és Mommsen* — mint szépírók egy széles olvasóközönség számára írtak. Már csak ezért is kaphatott Mommsen 1902-ben irodalmi Nobel-díjat. A klasszikus historizmus válságát rendszerint Karl Lamprecht 1891-ben megjelent „*Deutsche Geschichte*” kötetének megállapításaihoz kötik. A szerző alapvetően két tradicionális elemet kritizált: az állam központi szerepét a történeti ábrázolásokban, másrészt a személyre koncentrááló elbeszélést. A pontatlanságokat tartalmazó és a homályos jelentésű néplélekre is hivatkozó Lamprecht elleni kampány eredményeként a vita névadója elszigetelődött. Németországban a szakmai megújulás még inkább elhalasztódott. A német társadalomtörténet az első indítást a nemzetgazdászok fiatalabb iskolájának (*Jüngere Schule der Nationalökonomie*) legjelentősebb képviselőjétől *Gustaw von Schmollertől* nyerte. A Lamprecht-vitában közvetítőként résztvevő *Otto Hintze* mellett sokkal fontosabb természetesen *Max Weber* hatása. Bár a gyökereket kutatva említésre méltó az is, hogy egyikőjük számára sem volt a történelem és a szociológia közötti távolság akkora, mint a historizmus művelői körében. Max Weber műveiben két alapvető elem található, amelyek mind a historizmusban, mind pedig a klasszikus marxizmusban fellelhetők: egyrészt a nyugati fejlődés koherenciája, másrészt, hogy ezzel a világgal való foglalkozás lehetséges és intellektuálisan értelmes tevékenység. A kultu-

⁴ Uo. 157–159. Ebben az írásban csak jelezni tudom a szociológiai megközelítések néhány módszertani művét, ismertetésük itt nem lehetséges: *Simon, Karl-Heinz* 1988.

Az összehasonlítások számára nyújthat lehetőséget például mindaz, amit a családkutatók fontosnak tartanak hangsúlyozni az idő dimenzióinak meghatározásakor. Három dimenziót különböztetnek meg. Először az *egyéni időt*, amely az egyéni biográfiára (sajátos idő- és életkorbeli struktúrájával, tartalmi jegyeivel és a személyes tudomásulvétellel) vonatkozik. Másodikként a *társadalmi időt* röviden úgy lehet leírni, mint a jogi tényezők és társadalmi normák által — életkor szerint — meghatározott változásokat az életpályán, amelyek támpontként is szolgálnak az egyének számára ahhoz, hogy a társadalmilag kívánatos magatartást kövessék. A harmadikként megkülönböztetett *történeti idő és kalendáriumi idő* tengelye makrostrukturális társadalmi keretekre, eseményekre és társadalmi-történeti alkalmi strukturákra vonatkozik. Ld. *Herlyn, Ulfert* 1988, 114–126.

⁵ Vö. *Ö. Kovács József* 1999.

rális szféráknak közismerten nagyobb szerepet tulajdonító weberi mű valójában a második világháború után hatott a kifejlődő társadalomtörténetre. A német alapítókhoz tartozik még *Hans Rosenberg és Werner Conze*. A gazdaság- és társadalomtörténet nemzetközileg is első folyóiratát (*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*) 1893-ban bécsi tudósok alapították, bár 10 éves működése után a kiadói támogatás hiánya miatt vállalkozásuk kudarcba fulladt. A máig jól ismert *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*-t 1903-ban a német *von Below* indította útjára. Valójában persze e sorozatokban az alkotmány- és közigazgatás-történet volt a középpontban. A helyzetet jól példázza az is, hogy a gazdaságtörténet egyetemi intézményesítésére 1911-ben a kölni kereskedelmi főiskolán került sor, de nem a történeti szeminárium keretei között, hanem az államtudományi karon.

A német társadalomtörténet-írás a második világháború után különböző tradíciók, irányzatok, kezdeményezések alapján alakult ki. Egyrészt meg kell itt említeni az egykori népiségtörténetből (*Volkstumsgeschichte*) kifejlődő struktúratörténeti (*Otto Brunner*) és a történeti rétegződésvizsgálatokat (*Eric Maschke*). A történeti demográfia viszont nagyon nehezen küzdötte le „barna múltját”. *Arthur Imhof* vezetésével később képes volt arra, hogy a francia és a skandináv kutatási színvonalhoz csatlakozzon. Jórészt ezen okok miatt is állítható, hogy a „hosszú 19. század” a historizmust illetően eltartott az NSZK-ban az 1960-as évekig, hiszen addig a társadalomtörténet igen marginális helyzetben volt. Az egyetemi reform és ezen időszak közismert ideológiai változásai végül olyan eredményeket hoztak, melyek 1975-ben saját folyóirat (*Geschichte und Gesellschaft*) és kiadványsorozatok (*Kritische Studien, Neue Historische Kleine Vandenhoeck-Reihe*) elindítását jelentették.⁶ A részletező bemutatás helyett itt csak arra utalhatok, hogy az 1970-1980-as években alakultak ki azok az intézményes különbségek, amelyeket a fogalomhasználat is jól jelez: például *Gesellschaftsgeschichte, Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte*. A magyar nyelvben az első két fogalmat csupán a „társadalomtörténet” kifejezéssel fordítjuk, viszont a németben a *Gesellschaftsgeschichte* inkább ösztársadalom-történetet (lásd *Hans-Ulrich Wehler*, „triászát”: munka, uralom, kultúra), míg a *Sozialgeschichte* a mi szóhasználatunkban résztudományt, másrészt szemléletmódot jelent.⁷ Az előbbiektől túlzottan struktúratörténetinek tartott eredményei miatt is alakulhatott ki a harmadik fogalommal illetett mindennapok történetének kutatói köre. Szólni kellene még a történeti antropológiai irányról is, amelynek ismertetése egy további dolgozat feladata lehetne.

A német várostörténet-írásban a 19. században megfigyelhető változások konkrétan a tájszerkezet és népességfejlődés átalakulását is jelzik. A tudományban pedig ismét *Lamprecht* munkásságára kell hivatkoznunk, aki mint a modern gazdaságtörténet képviselője a várostörténetet preferálta. Egyébként általában a geográfia és a kultúrtörténet művelői foglalkoztak várostörténettel, ami sok tekintetben a niai helyzetre is érvényes. Bár *Lamprecht* a gazdaságtörténeti fejezetekhez tartozó adalékokat kívánt nyújtani, mint ekkor általában, a kereskedelmet a középpontba állítva, de valójában ezek várostörténeti ábrázolások voltak. További fontos adalékokat ta-

⁶ *Iggers, Georg G.* 1993, 17–35; *Mooser, Josef* 1992, 86–92; *Simon, Christian* 1996, 228.

⁷ Lásd bővebben *Kocka, Jürgen* 1989.

lálhatunk Lamprecht 1900 táján kifejlesztett *Landesgeschichte* munkáiban is.⁸ A nemzetközi — leginkább angolszász és francia — trendhez való felzárkózásra az 1970-es években megalakuló intézetek és kutatócsoportok révén nyílt lehetőség. Az 1980-as években intenzívebben kutatták a mindennapi életet és egyáltalán a kultúra világát. Amerikai hatásra honosodott meg az urbanizáció fogalma. A városfogalom azonban továbbra is nyitott kérdésnek számít. Az egyik ilyen — többnyire elfogadott — meghatározás szerint a városi lét alapvetően a „sűrűséggel” jellemezhető, lényegében a társadalom sűrűsödési, aggregált állapota lenne.

A német társadalomtörténeten (*Gesellschaftsgeschichte*) belül részdiszciplínák alakultak ki (nő- és nemtörténet, média- és kommunikációtörténet, fiatalkorúak és generációk története, város- és urbanizációtörténet), amelyek sajátos párokat alkotnak; valójában ugyanannak az éremnek két oldaláról van szó.⁹ *Jürgen Reulecke*, az urbanizáció ismert kutatójának gondolatmenetét követve, az ikerpárok közötti „és” a béka- és madártávlatot fejezi ki. A várostörténet egyenkénti településeket és város csoportokat vizsgál, vagy a városi létet a sajátos megnyilvánulási formáiban, ezzel szemben az urbanizációtörténet — valamint a generáció-, a nem-, és kommunikációtörténet — nem annyira egy tárgyat kutat, hanem egy új perspektívát nyitva az egész társadalmi fejlődésről alkot képet: tehát egy meghatározott szempont alapján vizsgálja a történelmi valóságot. Témánknál maradva: a város- és urbanizációtörténet nem alárendeltjei egymásnak. Ha a 19. század közepétől tartó németországi fejlődést nézzük, akkor három fogalom megkülönböztetése célszerű. Először a városnövekedést (*Städtewachstum*) kell megemlíteni, ami persze nem pusztán a modernkor jellemzője, de mégis a 19. században történtek meg azok a változások, amelyek a városi népességfejlődést — más gazdasági-társadalmi tényezőkkel együtt — nagymértékben átalakították. Másodsorban a városodást (*Verstädterung*) mint a meginduló, lényegében főként kvantitatív folyamatot szűkebb értelemben úgy lehet jellemezni, hogy a városba áramlókat főként a keletkező ipari munkahelyek vonzották, amelynek a leglátványosabb következménye a nagy városközpontok és agglomerációk kialakulása volt. A városodást tehát a német szakirodalom általában a következőképpen határozza meg: a népesség erősebb térbeli tömörülése a nagyvárosokban és városi régiókban egyéb, egymással összefüggő folyamatokhoz (mobilizáció, „osztálytársadalom” keletkezése, növekvő bürokratizálódás, jogalkotás, participáció, alfabetizáció, a tömegkommunikációs eszközök kiterjesztése stb.), életformához (urbanitás) vezetett. Ez utóbbihoz kapcsolódik a harmadik fogalom, az urbanizálódás (*Urbanisierung*), amit kvalitatív értelemben használnak.

Németországban az urbanizáció problémájával igazából az 1960–70-es években kezdtek el foglalkozni. Kezdetben egyfajta eufória is tapasztalható volt a maguk számára a modern várostörténet-írás (mint a modernkor várostörténete) követelményeit zászlóra tűzők körében, hiszen abban bíztak, hogy ami az ún. általános történelemben bár kívánatos, de nehezen megvalósítható volt, azt egy városi mikrovilágban sikeresebben lehet ábrázolni. A totalitás igényével fellépő, azaz a

⁸ *Engeli, Christian — Horst Matzerath* 1989, 219–227; *Mayrhofer, Fritz* 1993; *Reulecke, Jürgen* 1989; *Wischerhmann, Clemens* 1993; *Niethammer, Lutz* 1986, 128.

⁹ *Reulecke, Jürgen* 1993, 55–68.

politika, a társadalom, a gazdaság és a kultúra világát együttesen elemző és ábrázoló irányzatra kell gondolni, amelynek reményeit nem igazolták az eredmények. Más értelemben azonban rendkívül motiválóak voltak az alkotmány- és a politikai társadalomtörténet (elsősorban a politikai kultúra és a kommunális politika) kutatói számára.

Bár az 1980-as évek elejéig nem fejlődött ki egy új, a történettudományon belüli várostörténeti részdiszciplína, de megnőtt a nyitottság más tudományterületek felé. Az urbanizációkutatásban *J. Reulecke* az 1990-es évek elejéig-közepéig öt súlyponti területet nevezett meg: 1. Módszerek. 2. Városi igazgatás, a kommunális politika térbeli és mentális problémákkal összekapcsolva. 3. Mobilitás és alkalmazkodási folyamatok (lakás, szabadidő). 4. Városépítészet, föld- és telekhasználat. 5. A központi hely és funkció elmélete alapján a régió mint lényegében operatív területi egység az iparosításban. Alapvetően két dolgot tartott fontosnak kiemelni a várostörténeti kutatásból: egyrészt továbbra is hiányzik a város fogalmának használható meghatározása, másrészt pedig a szerinte keresletnek örvendő város-, régió- és urbanizációtörténész kommunikációs funkciója teszi szükségessé egy viszonylag új foglalkozáskép kialakítását. Egyébként a német városszociológia egyik összefoglaló művében a következő, kevesebb kételkedésre utaló meghatározást olvashatjuk a városról: mindenekelőtt térbeli egység, amelyet nagyon különböző módon lehet definiálni.¹⁰ Az egyik legfontosabb leírás *Max Weber*től származik, aki szerint a város egy piachely, mindamelllett egy védelmét nyújtó település. Egy más típusú meghatározást képvisel *Wirth* (1938), aki négy jellemző alapján határozta meg a várost: nagyság, sűrűség, heterogenitás, a letelepülés tartóssága. Végül, ha az adminisztrációs szerepkört is hangsúlyozzuk, akkor a várost igazából csak vidékével együtt határozhatjuk meg. Mindezek alapján állítja a szociológus szerző, hogy a „város emberek és források térbeli koncentrációja”. A forrásokhoz tartoznak a természeti adottságok (topográfiai jellemezők), így például folyók és völgyek, lakások, munkahelyek (szolgáltatás, kereskedelem és termelés), szabadidő- és pihenőhelyek. A városkutatás számára hat különböző szintet javasol: egyén, városrész, városmag, városrégió, társadalom (vidék) és országok.

Mások az urbanizációt a német történetírásban olyan központi társadalmi fejlődésként értékelik, ami a 19. századi Európát alapvetően megváltoztatta. A modernizációs folyamatba ágyazódik bele, amit többféle aspektus alapján lehet megközelíteni. A legegyszerűbb módon *Horst Matzerath* szerint a városodás (*Verstädterung*) fogalmával illethető mindez, ami a városi népesség növekedését jelenti.¹¹ A város fogalmát a következőképpen határozza meg. Egyrészt olyan egységnek tekinti, ami a mindenkori köztudatban mint város jelenik meg: a hely, amit a hagyományos módon városcímmel látnak el, tehát jogi megerősítéssel rendelkezik. Másrészt, a statisztikai meghatározás alapján a 2000 főn felüli települést tekinti városnak. A felgyorsult növekedés hatására a 100.000 lakoson felüli helyek számítanak nagyvárosnak. A német urbanizáció történetében három fázist különböztet meg: az első kb. 1840-ig tart, amikor az alapvető változások végbemennek, melyek alapján a későbbi urbanizáció kifejlődik. A második szakaszban, 1871-ig megtörté-

¹⁰ *Friedrichs, Jürgen* 1995, 17–21.

¹¹ *Matzerath, Horst* 1998, 11–25.

nik az iparosodás áttörése, majd az első világháborúig tartó időszakot a „csúcsurbanizáció” korának nevezik.

Az ún. porosz háromosztályú választójogban rögzített magas jövedelmi határ miatt a városi képviselők tiszteletbeli tagjai szinte kizárólag a polgárság soraiból kerültek ki. Ugyanez a megállapítás érvényes volt a közigazgatási apparátusra is. Németországban belül az eltérő kommunális jogi szabályozás miatt igen különböző volt a közigazgatási elit rekrutációja. Különösképpen Kelet-Poroszországban — az ún. magisztrátus „alkotmánya” révén — a tiszteletbeli tagoknak nagyobb befolyást engedtek, míg Nyugat-Poroszországban a közigazgatást a polgármesteri elv alapján szervezték, ami a polgármester vezetése alatt munkába állított és kinevezett hivatalnokok alkalmazását is jelentette. A dél-német „tanácsi” szervezeti szabályzatban ismét a tiszteletbeli hivatalviselés elve érvényesült.

1871 után a leglátványosabb fejlődés példáját nyújtotta a Ruhr-vidéken fekvő Oberhausen, Gelsenkirchen, Meiderich, Herne és Hamborn, mely települések keletkezésüket és növekedésüket mindenekelőtt a bányászatnak és a nehéziparnak köszönhették. Természetesen egyébként a fejlődés élén Berlin állt, mely 1871 után nem csupán Poroszország fővárosa volt, hanem birodalmi központtá és a legnagyobb helyé vált. Ha elfogadjuk a 2000 fős statisztikai határt, mint várost alkotó számot, akkor Németországban 1871-ben a népesség 36%-a, 1910-ben 60%-a városokban lakott. A nagyvárosok esetében (100.000 fő felett) a növekedés még dinamikusabb volt: 1871-ben a német birodalmi lakosság 4,3%-a, 1910-ben már 21,3%-a élt ezeken a helyeken. A mobilizáció igazán látványos útjait a nagyvárosi társadalmakban lehetett megfigyelni. Mindenekelőtt a fiatalabb korosztály áramlott az ipari központokba. A legfőbb kibocsátóhelyek a kelet-német vidékek és gazdaságilag gyengébb középhegység területei voltak. Az ipari fejlődés és specializálódás mellett az elővárosi területek is intenzíven növekedtek. A közlekedés kiterjedése révén is az 1890-es évektől mindinkább elkülönült a városközpont, melynek „city” elnevezése is ekkortól számítható.

A városfalak lebontása jelképezte a nagy nyitást, amire például Kölnben 1881-ben került sor. A bécsi mintát követve kiépültek a körutak is. A 19. század utolsó harmadától meginduló gazdasági és társadalmi fejlődéssel valamelyest lépést tartott a közigazgatás, ami alapvetően átalakult. Mindezt azonban nem követte a kommunális szabályozás, hiszen az 1850-es években kiadott rendeletek kisebb változtatásokkal, de lényegében érvényben maradtak; a választójog egészen 1933-ig. Viszont a tiszteletbeli közigazgatási vezetők helyébe fokozatosan jogvégzett szakemberek léptek.

A német újkori várostörténet eredményeit csupán töredékeiben tudom most bemutatni. Ami ebben a tanulmányban különösen fontos, az az összehasonlítási szempont. Mindez azzal is összefüggésben van, hogy a német urbanisztika a francia és az angol várostörténet-írás árnyékában volt, és igazából csak az 1970-es évek közepétől közelített sokkal intenzívebben a nemzetközi kutatási tendenciákhoz. Az 1980-as évektől számos munka (*Wolfgang R. Krabbe, Horst Matzerath, Jürgen Reulecke*) jelent meg, melyek az urbanizációs folyamatot úgy mutatták be, mint az iparosodás kísérőjelenségét.¹² Mindezek mellett más művek a „várossal” többféle

¹² *Krabbe, Wolfgang R.* 1989; *Matzerath, Horst* 1985; *Reulecke, Jürgen* 1985.

aspektusból foglalkoztak: várostervezés, városi gazdaság- és társadalomtörténet, kommunális politika, városigazgatás stb.).¹³ Hasonlóképpen igen jelentős gyűjteményes kötetek foglalkoznak a városgeográfiával, a központi hely elméletének és a város vidékének kérdéskörével.¹⁴ A városi lakókörményeket is számos munka tárgyalja.¹⁵

Néhány konkrét empirikus mű bemutatása előtt a városi léttel kapcsolatos fogalmakkal foglalkozom a következő fejezetben.

Civil társadalom, polgárság, középosztály

A várostörténeti kutatásban az egyik alapvető fogalom a *civil társadalom*.¹⁶ Az antik polisz történetétől napjainkig a görög fogalom különböző transzformációkon ment keresztül, de hatása és jelentősége változatlan. *Arisztotelész* „*Politika*” című művében kifejtett és évszázadokon át szinte vitathatatlan ideálja szerint a civil társadalom fogalma a szabadok és egyenlők világát jelenti, melyben — hogy valódi polgárok maradjanak — a politikai akaratnyilvánítást is biztosítani kell számukra. A 18. században lesz igazán jelentős a politikai (állami) és a polgári (civil) szférának az elválasztása. A német területeken a polgárfogalomnak úgymond az egyik oldalon sokféle lehetséges jelentése van (városlakó, a polgári rend tagja, állami alattvaló, ember), hasonlóképpen a másik oldalon, a rendi értelemben felfogott *societas civilis* kategóriájának megfelelően egy sor ellentétes jelentésű fogalompárt alakítottak ki az alkotmány- és természetjog ismerői: polgár — alattvaló, polgár — nemes, polgár — ember, privát — nyilvános, burzsoá — citoyen. Közismerten a francia forradalom hatására válik egyrészt a polgárfogalom és polgárjog elvileg minden emberre, a társadalom individuumaira érvényessé, másrészt ez a társadalom mint „*politikai társadalom*” újra az azonos jogú polgárok (*citoyens*) akaratára épül. Németországban azonban — szemben a nyugat-európai fejlődéssel — még sokáig nem vált elfogadottá az „*állampolgári társadalom*” modellje. A német polgárság (*Bürgertum*) fogalmának a nyugati nyelvekben nincs igazán egzakt megfelelője. Egyrészt itt egy leíró kategóriáról van szó, másrészt önmeghatározásról, amely egy társadalmilag, kulturálisan és gazdaságilag meghatározandó tömegre, és nem az egész népességre vonatkozik. Ennek következtében a polgári társadalom (*bürgerliche Gesellschaft*) polgár fogalma is kettős jelentésű. Egyrészt ide tartoznak azok a társadalmi rétegek, melyeket a köznyelv — ahogy a polgárságot — éppen mint „polgári” társadalmat értelmez, kizárva az egykori nemességet és a proletariátust. Ez az ellenzéki meghatározás a 18. század végéről származik, és mára már nagyrészt túlhaladott, még akkor is, ha valamelyest a középosztály (*Mittelstand*) társadalmi kategóriájában tovább él. A polgári társadalom másik jelentésében ma az egész társadalmat hordozza, mely a francia forradalom óta jogilag többnyire azonos feltételek között szerveződik.¹⁷

¹³ Rausch, Wilhelm 1983 és 1984. Teuteberg, Hans-Jürgen 1983 és 1986.

¹⁴ Heineberg Heinz 1987; Matzerath, Horst 1984; Glettler, Monika 1985.

¹⁵ Teuteberg, Hans-Jürgen 1985; Teuteberg, Hans-Jürgen — Wischermann, Clemens 1985; Niethammer, Lutz 1979.

¹⁶ Koselleck, Reinhart — Schreiner, Klaus 1994, 11–39.

¹⁷ Uo. 13.

Az arisztotelészi tradíció és a modern fogalomalkotás jól nyomon követhető. Társadalmilag is érdekes, hogy már Arisztotelész is elhatárolt egyes rétegeket a politikai hatalomhoz való jutás tekintetében, mint például a kézműveseket és az iparosokat. Így a később bevezetett aktív és passzív polgár-, és választójog előzményeire ismerhetünk rá. Az arisztotelészi és az arra épülő ideák, alkotmányértelmezések szerint is központi szerepük van az úgynevezett középrétegeknek, melyeket Arisztotelész a szegények és a gazdagok közé helyezett. A 18. század végén a középosztály kategóriájának számos variációja alakult ki.¹⁸ Ennek taglalása előtt azonban még érdemes az arisztotelészi hagyományból kiemelni azt is, hogy a nő hatókörét csupán a háztartásra korlátozta. Liberális gondolkodók is osztották ezt a nézetet, s a politikai joggyakorlásból kizárták a nőket. Tanulságos és a társadalomtörténeti kutatások szempontjából is fontos a porosz jogrendszer (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten, 1794*) férfira vonatkozó része: mint családfő meghatározza a közügyekben is a döntést, mert — hangzik az érvelés — az asszonyok intellektuális gyengeségük miatt erre alkalmatlanok.¹⁹

A 19. századi francia lexikonok szerint is a nő természetes tevékenységi területe a háztartásban és a családban található. Ismétlődően hivatkoztak testi gyengeségükre és hiányzó értelmi képességeikre. Rousseaura is támaszkodva hangsúlyozták, hogy a politikai jogokat meg kell vonni tőlük, hiszen az ő uralmuk a férfinem felett, testiségük miatt már így is tökéletes. Az angol lexikonokban szigorú elválasztás található a *public sphere* és a *private sphere* között, ennek megfelelően különböztek a nemek is. Az asszonyok itt is el vannak zárva a nyilvánosságtól, ebben a tekintetben létezik egy közös európai előítélet. A fogalomfejlődést tekintve azonban van eltérés. Egyedül csak az angol lexikonokban olvashatók gondolatok arról, hogy a nő helyzete a civilizáció fokmérője.

Általában is megállapítható, hogy a polgár fogalomtörténete a 19. századi lexikonok mindegyikében összekapcsolódik a várossal. A burzsoá kifejezés a vállalkozó polgárság társadalmi helyzetét jelölte. Ugyanakkor, hogy a polgári lét társadalomtörténeti és jogi-politikai jelentése is kifejeződjön, a *citoyen* fogalma honosodott meg.²⁰ Tipikus német problémának tekinthető, hogy a városi polgárság és a modern állampolgárság kapcsolatát nem csupán összekötni, hanem elválasztani is igyekeztek. Mindezt leginkább az angol ellenpéldával lehet érzékeltetni. Míg a német államokban azzal érveltek, hogy a polgárságnak — gazdasági teljesítményei és sikerei alapján — meg kell adni a politikai beleszólás jogát, addig Nagy-Britanniában mindezt tendenciózusan fordítva látták. Szerintük a *citizens* és *burgesses* éppen azért tudtak gazdaságilag olyan sikeresek lenni, mert politikai jogokkal rendelkeztek. Mindezt a fogalmak szemantikai jelentése is megadja, Németországban a *Bürger* szó politikai tartalma mindig vitatott volt.²¹

¹⁸ Uo. 15–17.

¹⁹ Uo. 22–23.

²⁰ Uo. 26–28.

²¹ Uo. 31–32. Példaként megemlíthető, hogy az 1848 előtti liberalizmus gondolatvilága messze volt az azonos politikai jogok megadásának gondolatától. *Anton Kirchner* (1779–1834) evangélikus pap, tanár, a

A liberális szerzők gondolatvilágában a városok folyton a civilizációs fejlődést jelentették. A városi szabadságnak egy politikai–nemzeti funkciója is lett. Általában is politikai alapértékeknek számítottak a 19. században a következők: a polgár szabadsága, hűség a leszármazási dinasztiahoz, nemzeti egység. A 19. század elején a császár a polgári egyesülési tervezetekben periférikus szereplő volt. A század második felében, s különösen a birodalmi egyesülés után ez megváltozott. Ekkora már a császár mint a polgári szabadság beteljesítője és garantálója jelenik meg, aki legyőzi a kisállami és fejedelmi civakodásokat. Ikonográfiai szempontból mindez a szemléletváltás nyomán követhető az új városházák homlokzatának és belső termeinek díszítésében: Nagy Károly, Barbarossa Frigyes és I. Vilmos előkelő helyet kap. *Koselleck* mindezt hangsúlyos különbségnek tartja a francia, az angol és az olasz fejlődéshez képest, amit szerinte ugyanezen nemzetek 19. századdal foglalkozó történészeinek fogalomhasználata (*souveraineté du peuple, spirit of industry, incivilimento*) is kifejez. Ha a polgárság történeti teljesítményeiről és jelenkori feladatairól írtak, akkor elsősorban nem a királyság és a polgárság közötti együttműködést tartották fontosnak hangsúlyozni.²²

A közös európai tradícióhoz tartozik a *középosztály* fogalma is, melyre az első utalások (gazdagok, középsők, szegények) szintén az arisztotelészi műben található.²³ A háromlépcsős társadalmi rendben meghatározó szerep jut a középrétegeknek, mely ideának újkori felelevenítése a 18. század végétől válik jellemzővé. A német fogalomtörténet-írás már az 1970-es években alapvető műveket alkotott ebben a tekintetben is, aminek igen jó folytatását találhatjuk mind a nemzetközi összehasonlító kutatások tekintetében, mind pedig fogalomtörténeti-módszertani szempontból.²⁴ *Wilhelm Steinmetz* angol, francia és német, 1760–1840 közötti összehasonlító elemzése szerint a fogalom kezdetben egyáltalán nem köthető teljesen egyértelműen egy politikai irányzathoz vagy éppen csak a polgársághoz. A középosztály kifejezést konjunktúráknak megfelelően használták. Az 1790-es évek vitáinak kiindulópontjában az adóztatás, a választójog és a politikai beleszólás joga állt. A polgári liberálisokhoz vagy liberális polgársághoz igazából csak az 1830-as évektől köthető a középosztály fogalma, Franciaországban és Angliában valamivel korábban, mint Németországban. A politikai irodalomban a 13. század óta állandóan található olyan toposzá vált ajánlások, amelyekben az uralkodó figyelmét — saját érdekében — felhívják a középrétegek támogatására. E polgárok aktív és kívánatos részvételét viszont csak azok a szerzők tartják fontosnak, akik a városi

frankfurti liberális csoport szövivője is csak a polgári középrendet (*Mittelstand*) tartotta szem előtt, illetve a politikai részvételt nem az általános jogegyenlőség alapján képzelte el. Általában határvonalat húzott a képzett rétegek és a tanulatlanok, tulajdon nélküliek tömegei között. Szerinte csak a tulajdonnal és valamilyen fokú képzettséggel (*Besitz und Bildung*) rendelkező férfiaknak kellett volna részt venniük a közügyek gyakorlásában. A zsidók 1869-ben kapták meg a jogegyenlőséget Németországban. Az általános választójog csupán a 25 éven felüli férfiakra terjedt ki 1867-től, illetve 1871-től. A nők választójogát azonban csak 1918-ban adták meg, hasonlóan Angliában is, Franciaországban pedig csak 1944-ben.

²² Uo. 32–39.

²³ *Steinmetz, Wilhelm* 1994, 163–167.

²⁴ Elsősorban a következő műre gondolok: *Brunner, Otto — Conze, Werner — Koselleck, Reinhart* (Szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 1. Stuttgart, 1972. 672–725. (Bürger, Staatsbürger, Bürgertum cikk), Bd. 2. Stuttgart 1975. 719–800. (Gesellschaft, bürgerliche).

tapasztalatokra és horizontra koncentrálnak. Maga a „közép” terminológia valószínűleg először a 16. századi olasz városköztársaságokban tűnt fel.²⁵ Modernkori születése az 1790-es évtized második felére tehető, ezt követően egyre gyakrabban hivatkoznak rá. Azért lehet „modern” fogalomról beszélnünk, mert ez időtájtól különböztetik meg a legkövetkezetesebb módon az „államtól” vagy a kormánytól a „polgári társadalmat”, amiben a középosztály, mint társadalmi „osztály” elnyeri helyét. A különböző elképzelések szerint általában az tartozott a középosztályhoz, aki közepes nagyságú vagyonnal rendelkezett, személyében önálló volt és mint tulajdonos különös érdekeltsége volt abban, hogy jogszerű kormány, jó közigazgatás és szabályozott politikai viszonyok legyenek.²⁶

Összességében tehát a vizsgált három országban a 18. század végétől a középosztály fogalmának mindinkább másoktól megkülönböztető jelentése lett. Az arisztotelészi hagyományból kiindulva a kifejezésnek sajátos nemzeti vonása is kialakult a 19. században: *Steinmetz* szerint Franciaországban inkább bizonyos politikai pártokhoz való egyoldalú kötődés, Németországban a polgári életmód és a képzés erős hangsúlyozása, Angliában viszont a pártok közötti vitatott intellektuális és morális profil volt az azonosító szempont.²⁷ A német mintát tovább követve, 1806 után alakult ki szabályos vita a *Mittelstand* fogalmának politikai célú felhasználásáért. A reformer porosz államférfiak (*Stein* és *Hardenberg*) és a hozzájuk tartozó hivatalnokok álltak az egyik oldalon, míg a másik álláspontot leginkább az előjogaikat féltő, Elbától keletre élő birtokos nemesek képviselték. Ebben az időben szinte egymással konkuráltak a polgári és a nemesi középosztály fogalmai. A reformerek körében a *Mittelstand* kifejezetten polgárit (*bürgerlich*), azaz nem-nemest jelentett. Ugyanakkor a városi lakóhely és a városi jog nem volt feltétlenül szükséges kellék, ezért a *Mittelstand* egyáltalán nem volt megfelelője az általános jog „polgári rend” (*Bürgerstand*) kategóriájának. Fontos figyelembe venni a későbbi francia liberális középosztályi értékangort, melyet 1789-ben *Philippe Antoine Grouvelle* összegyűjtött, hiszen ez közvetítések révén másutt is felbukkant, és meghatározóvá vált. Ezek a megkülönböztető jegyek a következők: felvilágosult szellem, véleményformáló szerep, városi életmód, kiállás a jogegyenlőségért, ugyanakkor minden szociális forradalom visszautasítása, helyette testvéripaternalista szövetség az „alsó osztályokkal”, végül a művészettel és tudománnyal, valamint kereskedelemmel és iparral való foglalkozást jelölték meg, amely területeken a középosztálybeliek kitértek. Ebben az értékcatalogusban megtalálható volt a rendi elem is, hiszen a választói cenzus bevezetése a korábbi privilégiumok helyére lépett.²⁸ Ezeket az Európa-szerte sztereotípiává váló tulajdonságokat, ezzel együtt a középosztály fogalmát (*Mittelklasse/-stand*, *classe moyenne*, *middle class*) a bécsi kongresszus és az 1848 forradalmak közötti időszakban a liberálisok sikeresen „birtokba vették”. Ebben a meghódításban az volt a legdöntőbb, hogy politikai nyilatkozatokat (és nem szociológiai leírást) nyújtottak a középosztály nagyobb — sőt túlsúlyos — állami szerepvállalása érdekében. Az, hogy ki tartozott a

²⁵ *Steinmetz, Wilhelm* 1994, 163–166.

²⁶ Uo. 178.

²⁷ Uo. 181–186.

²⁸ Uo. 198–206.

középosztályhoz, tisztázatlan maradt. Az átlagos középosztálybeli jellemzések keveredtek a felvilágosult civilizációs és haladáselméletekkel, valamint az arisztotelészi hagyománnyal. Egyébként egyre hangsúlyosabbá vált a középosztály morális, integráló, szegények és gazdagok közötti közvetítő funkciójának hangsúlyozása.

Annak ellenére, hogy Németországban 1848 előtt gyakrabban bukkant fel a középosztály kifejezés, mégis inkább a *Mittelstand* fogalmát használták. A két fogalom közötti általános különbségről *Steinmetz* szerint 1848 előtt nem lehet beszélni, legfeljebb a *Mittelklasse* utalt az angol és a francia átvételre. A rajnai porosz tartományokkal szemben a dél-német területeken, az erősebb liberális befolyásnak köszönhetően, nagyobb mértékben elterjedt a *Mittelstand* és *Mittelklasse* fogalma, de egyébként a franciától és az angoltól eltérően több konkurens kifejezés (a foglalkozás- és rendi elnevezések, vagy a polgári létre utalók: *Bürgerstand*, *Bürgerklasse*, *Bürgertum*) létezett, ami szintén hozzájárult az eltérő németországi használathoz. Valószínűleg ennél fontosabb volt azonban az államvezető hivatalnokok befolyása, melyhez mérhető Angliában és Franciaországban nem volt.²⁹ Az előzőektől némileg eltérő véleménye van *James van Horn Meltonnak*, aki a pauperizmusról szóló 1830-as évekbeli vita kapcsán jegyzi meg, hogy a „Klasse” kifejezést például 1810-ben a porosz reformer *Karl August von Hardenberg* már használta. Az 1830-as években vált igazán elterjedté a proletár (*Proletarier*) szó, a társadalmi kérdés (*soziale Frage*) kifejezés pedig kb. 1840-re. Mindezt megelőzően, a francia forradalom egyik hatásaként, a „közvélemény” kifejezés már 1815 táján kulcsszó volt. Bár nem volt azonos a többség véleményével, csupán a vagyonos és képzett középrétegekre vonatkoztatták. Érdemes még a német állam szó jelentésének néhány vonására utalni. *Otto Hintze* a 19. század végén úgy látta, hogy ha a németek az „állam” szót használják, akkor ezen nem pusztán a kormányt értik, hanem az országot is az emberekkel együtt. Ebben a tekintetben is eltérnek a franciától és az angoltól. A németek számára az állam egy konkrét egység, mely magában foglalja az államot és a társadalmat is.³⁰

A fogalomtörténeti áttekintés után, de még mielőtt az empirikus feldolgozások tárgyalására rátérnék, az eddigiek zárásaként is foglalkoznunk kell *Hans-Ulrich Wehler* összefoglaló társadalomtörténeti makroábrázolásával.³¹ Mint talán látható volt, a fogalomtörténeti megközelítések szinte szükségszerűen foglalkoznak általános kategóriákkal, melyek rendszerint közel állnak az eszmetörténethez. A lokális és regionális különbségek ebben a kifejtésben — hasonlóképpen a wehleri leírásban — ritkán fedezhetők fel, éppen ezért lesz majd az alábbiakban indokolt más módon is tárgyalni a városi társadalmak fejlődését.

Wehler külön fejezeteket szentelt az urbanizáció tárgyalásának. A népességfejlődés történetén belül foglalkozik a kérdéssel. Mivel összefoglaló társadalomtörténetet írt, elsősorban makroképeket nyújt. A sikeresnek minősített német urbanizációt is bizonyos folyamatok, feltételek megléte alapján mutatja be. Nevezetesen négy feltételről van szó, melyek szerinte az „inkubációs szakaszt” (*Inkubationsphase*) jellemezték. 1. A lassuló népességnövekedés mellett az agrártár-

²⁹ Uo. 210–218.

³⁰ *van Horn Melton, James* 1991, 146–149.

³¹ *Wehler, Hans-Ulrich* 1995, 12–37.

sadalmak és gazdaságok felvevőképessége elérte a határát. 2. Az iparosodás áttörése. 3. Az előbbi két alapfolyamat hatására számos akadályt elhárítottak a mobilizáció útjából. 4. Mindezekre megszületett a politikai és jogi válasz is, ami teljes jogú polgárjogot, illetve állampolgárságot adott a városlakóknak. Ezek alapján írja le a német urbanizációs folyamat közös jellemzőit. Ő is lényegesnek tartja megkülönböztetni az *Urbanisierung* és a *Verstädterung* fogalmát, hangsúlyozva, hogy az előbbi a városlakók életmódjának minőségi megváltozását jelenti, míg az utóbbi a növekedésre, városok átalakítására és alapítására vonatkozik. Ha a közös jegyek sorában összehasonlító szempontokat keresünk, akkor az elsőként említett városi lét expanziója című szó alatt tárgyalt részben általános vonásokról olvashatunk. A második közös jellemzőként említett, jogi tényezőket tárgyaló részben áttekinthetjük a régi városi szerkezet rendeletekkel történt átalakításának folyamatát, melynek középpontjában a teljes polgárjogot élvező lakóközösségek megteremtése állt. A porosz, 1808. évi első átfogó városrendelet a modernizáció irányába tett fontos, de még mindig rendi indíttatású lépés volt, hiszen meghagyta a teljes jogú polgár és a „védett rokon” (*Schutzverwandten*) közötti különbséget. Mindezt csak az 1831. évi megújított rendelet törölte el, mindamellet meg hagyta a városi és állampolgár közötti különbséget, amit 1850-ben szüntettek meg. 1853 után 1918-ig nem adtak ki Poroszországban alapvetően új kommunális rendeletet. Ezzel együtt is jelentős különbségek voltak az egyes tartományok között, melyek ismertetésére itt nincs hely. Igazából 1867 és 1871 között sikerült elhárítani a jogi akadályokat a földrajzi mobilizáció útjából. Wehler, a főbb eredményekre koncentráló összehasonlításában az urbanizáció „take-off”-ját (nekilendülés) éppen ugyanerre az időszakra teszi, ami nem volt teljesen szinkronban az ipari forradalom trendjével. Mégis azon a véleményen van, hogy — a vasút alapvetően forradalmasító erejével együtt — elsősorban ez és az azután következő iparosodási csúcsorszak (*Hochindustrialisierung*) voltak a német urbanizáció legjelentősebb felhajtóerői. A gyorsan iparosodó Poroszországban 1840-ben a népesség 27,2%-a, 1871-ben egyharmada (33,2%) volt városlakó. 1867 és 1871 között nőtt először gyorsabban a városlakók száma, mint a vidékieké, először gyarapodtak a nyugati területek nagyobb mértékben, mint a keletiek, és először növekedtek a nagyvárosok jobban, mint a kisebbek. Ugyanekkor koncentrálódott először a felgyorsult urbanizáció az ipari zónákra.

Mint látható, Wehler a „klasszikusnak” számító módszerrel, a különböző területekre vonatkozó számok tükrében foglalkozik a városi centrumok fejlődésével, ami megfelel a makroábrázolásoknak. Mindezt alkalmazza a német urbanizáció negyedik, közös jellemzőjének tekintett vándorlási mozgalom bemutatásakor is. Majd ezt követően a városok terjeszkedésével, a térbeliséggel, még pontosabban az építkezésekkel foglalkozik. A hetedik helyen a lakóköörülményeket jellemzi röviden, s ennek kapcsán idézi egy statisztikus véleményét: „Minél szegényebb az ember, jövedelmének annál nagyobb hányada a bérleti díj.”³² Hasonlóképpen a városokra vonatkozó, és ebben a korszakban igen jelentős változásokat okozó népeségmozgalmi és egyéb számok tükrében vizsgálja az életvezetési és demográfiai jellemzőket. Egy ilyen összevetés során juthatott pl. arra az eredményre, miszerint

³² Uo. 25.

— a közvélekedéssel szemben — az öngyilkossági ráta a kisvárosokban magasabb volt mint a nagyvárosokban. Bár a válások száma gyakoribbá vált a városokban, de ezt az arányt nem tekinti a házassági intézmény városi veszélyeztetőjének. Érdekes módon, a házasságon kívül született gyerekek száma a vidéki középérték alatt volt — szintén az elterjedt véleménnyel szemben. Ami viszont egyértelműen negatív nagyvárosi demográfiai eredménynek tekinthető, az a megnövekedett gyerekhalandósági arány, melynek legfőbb oka a lakókörülményekben, a lerövidített szoptatási időben és egyéb járulékos tényezőkben keresendő. Nyolcadikként a kommunális politika, illetve az infrastruktúra kvantitatív és kvalitatív megváltozását taglalja, majd a kilencedik helyen a városi adminisztráció és közigazgatás feladatmódosulását mutatja be.³³

Empirikus történeti művek

A demográfia legújabb eredményeivel, valamint az összehasonlító városigazgatási és önkormányzati munkákkal a terjedelmi korlátok miatt itt nem tudok foglalkozni. Egy szükségszerű elhatárolással inkább a városi társadalmi, etnikai, foglalkozási és vallási csoportok kutatásának köréből emelek ki műveket.³⁴

Thomas Mergel a németországi kutatásban elhanyagolt témát választott, amikor a rajnai — leginkább a kölni — példán vizsgálta a katolikus polgárság szekularizációs folyamatát.³⁵ Egyik kiindulópontja az, hogy a kiválasztott társadalom tagjai egyszerre akartak katolikusok és polgárok lenni, de mindez 1850 után egyre nehezebbé vált.³⁶ Egyébként a szerző mind kiindulópontjaiban, mind a tézisalkotásban és a kifejtésben a „bielefeldi” programnak megfelelően dolgozik. Első megközelítésben, mintegy kívülről, a katolikus polgárságot igyekszik azonosítani az összpolgárságon belül. A vagyon (*Besitz*) kategóriáját, illetve a jövedelmi osztályokat a választási jegyzékek alapján alapította meg. Húszévenkénti metszetekben, a vallás- és a foglalkozásstruktúra képét vázolta fel. A képzettségi (*Bildung*) szinteket az érettségizők listája segítségével határolta be. A második — mintegy belülről való — megközelítésben hagyatékokat és egyéb családi iratokat, önéletrajzokat használt. Mergel szerint, ha a weberi értelemben vett „polgári etika” nyomait keressük, akkor a katolikus polgárság esetében azt tartja érvényesnek, hogy a vallás a társadalmi norma szolgálatában állt.³⁷

Budde angol és német polgárcsaládok gyereknevelési szokásait elemezte 1890 és 1914 között.³⁸ Bár itt sem kimondottan várostörténeti összehasonlításról van szó, de nyilvánvalóan a városi életkereteket választhatta vizsgálati tárgyként. A hasonlóságok (pl. a házassági piac helyei) mellett érdekes az angol-német különbözőségek számbavétele: 1. Nagyobb „nyitottságot” vélt felfedezni

³³ Wehler — más köteteiről most nem is beszélve — ebben a műben még folytatja az urbanizációról szóló fejezetet (lásd uo. 510–540).

³⁴ Azonban ebbe a körbe sem fért bele pl.: *Engman, Max* 1991, lásd különösképpen a 359–430. oldalakon olvasható összehasonlító fejezetet.

³⁵ *Mergel, Thomas* 1994.

³⁶ Uo. 5.

³⁷ Uo. 318.

³⁸ *Budde, Gunilla-Friederika* 1994.

met különbözőségek számbavétele: 1. Nagyobb „nyitottságot” vélt felfedezni a német oldalon, ha az alsóbb rétegekből való játszótársakról volt szó. 2. A hangsúlyozott és kimondott „bensőségesség” az anyaideállal volt szoros összefüggésben. Szinte a „*Bürgerlichkeit*” misszionáriusainak tartották őket, míg az angol középosztálybeli anyák helyzetét inkább a munkaadó és a dolgozó viszonyához hasonlítja. 3. Sokkal nagyobb fokú — család által kevésbé meghatározott — önállóságot talált az angol családokban. 4. A német polgárgyerekek apái nagyobb tekintéllyel bírtak, a mindennapi élet vezetői voltak, amit a császársági magasabb fokú — autoriter — iskolarendszer csak felerősített. A szerző az „*alattvalói mentalitást*” igen karakterisztikusnak tartja. 5. A német polgári családokban a vallás helyett a kultúrát tartották a „*Bürgerlicheit*” mutatójának, míg az angol középosztálybeli családokban inkább a szféra sajátos összekapcsolódásáról lehetett szó, amit inkább a „*vallás mint kultúra*” és nem mint „*kultúra vallás helyett*” kifejezésekkel jellemezhető, illetve hozható közös nevezőre.

Heinz-Gerhard Haupt a 19. század második felében foglalkozási életpályákat vizsgált.³⁹ Szerinte a karrierekben családi származás, nem, vallás, regionalitás, foglalkozás és az időpont alapján lényeges különbözőségeket lehet felfedezni. Bár az egyes minták megfeleltek bizonyos általános feltételeknek, amelyek a képzést, az elhelyezkedést és a szerepeket meghatározták, de mégis igen változatosak voltak a 19. század második felében. Haupt elsősorban brémai polgári pályákat és más életrajzokat vizsgált, amelyek rendszeres és modern szempontú kutatása még mindig a kezdeteknél tart. Nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy nemek szerinti bontásban mutassa be az egyes életpályákat. Szerinte a nők kapcsolatait kevésbé kötötték az osztályviszonyok. A férfiak ezzel szemben egyrészt jóval hosszabb tanulásra kényszerültek, másrészt a tanulmányok befejezése után ismét hosszabb időre volt szükség, mire biztosabb álláshoz, jövedelemhez és függetlenséghez jutottak. Harmadrészt csak ezután alapíthattak családot, amit bizonyít az is, hogy a porosz hivatalnokok az 1880-as években átlagosan 33 évesen kötöttek házasságot. Negyedik sajátosságként azt említi meg, hogy ezek a férfiúi életpályák egyáltalán nem jelentettek mindig felemelkedést. Ennek egyik példáját a westfáliai nehéziparosok egy részének üzembezárásai nyújtják. Mindezen sajátosságok ellenére Haupt a polgári társadalom szerveződését illetően a következő alapelveket tartja továbbra is érvényesnek: 1. A meritokratikus elv és gyakorlat érvényesülése. 2. A professzionizálódás (azaz a foglalkozás, ami egy meghatározott képzéshez és életpályához kötődött) folyamata meghatározóvá lett szinte minden tevékenységi területen. 3. A polgári pályákon feltételként és következményként egyaránt érvényesültek bizonyos normák, mint például kitartás, rend és racionalitás.

Toni Pierenkemper a német vállalkozói pályák 19. századi vizsgálata során hasonlóképpen két karakterisztikus jegyet nevezett meg. Egyrészt a racionalitást és az önálló munka kiemelt megbecsülését. A „*self-made-man*” toposzt viszont egyáltalán nem látja igazolhatónak, mint ahogy a császárság idejére vonatkozóan

³⁹ Haupt, *Heinz-Gerhard* 1992, 157.

megfogalmazott vállalkozói feudalizálódást sem. Az endogám kapcsolattartást viszont igen, ami a legnyilvánvalóbban a házasságkötésben mutatkozott meg.⁴⁰

A kifejezetten összehasonlító munkák közé tartozik *Berghoff és Möller* tanulmánya, melyben egy német (Bremen) és egy angol (Bristol) város vállalkozói polgárságának rekrutációját, képzését, házassági kapcsolatait, a kommunális politikában játszott szerepeit, illetve nemesítési vonásait kutatták. A kortársi véleményre jellemző, hogy akkor lényeges különbségeket tartottak számon. Egy szociáldemokrata képviselő (1914) a német polgárságot alapvetően feudálisnak és militaristának tartotta. („*Ein junger Kaufmann will bei uns nicht aussehen wie ein junger Kaufmann, sondern womöglich wie ein Leutnant in Zivil.*”)⁴¹ Szerinte Angliában a polgárság nem csupán a politikai és gazdasági hatalmat szerezte meg, hanem a polgári szellem és érték pozitív vonásai is jellemezték. Ezt a kortársi megítélést egy — rajnai és westfáliai területekre vonatkozó — történeti munka igazolta is. Ugyanakkor a brémai és a bristoli, valamint más minták valamelyest megkérdőjelezzik az előbbieket. Ha a rekrutációt nézzük, akkor kifejezetten hasonló mintákat láthatunk. A házassági illetően elmondható, hogy a bristoli vállalkozók gyakrabban házasodtak be a felső rétegekbe, mint a brémaiak, mindez azonban nem a feudalizációs tézist erősíti, sokkal inkább a „nyitottságot” jelzi. Ami valóban frappáns különbség volt, az a politikai tevékenységre vonatkozott. A bristoliakkal szemben a brémaiak sokkal erősebben koncentráltak csak az üzletre.⁴²

Hans-Walter Schmuhl polgári elitvizsgálata szerint a nürnbergi és a braunschweigi városi polgárság nagykereskedőinek, vállalkozóinak, bankárainak, magas beosztású hivatalnokainak és az értelmiségieknek sikerült majdnem teljesen kirekeszteniük a városi lakosság alsó rétegeit a városi képviseletből. Ez volt a legfontosabb hasonlóság a két városban. Számos azonosság mellett az alapvető különbség leginkább abból adódott, hogy amíg a kereskedő- és kézműipari településnek számító Nürnbergben a gazdasági-vállalkozói polgárság határozta meg a struktúrát, addig a kormányzati helynek minősített Braunschweigben inkább a diplomás polgárság súlya volt nagyobb.⁴³

Nem kifejezetten kiindulópontjuk, hanem inkább a művek magas színvonala miatt tekinthetők *Heinz Reif* és *Sylvia Schraut* városmonográfiái minden összehasonlító tanulmány egyik alapjául. Reif — Oberhausenről írott és 1993-ban megjelent — műve annak is kivételes példája, miként lehetséges és szükséges a mikro- és makrotörténet áthidalása, feltételezve azt, hogy a szerző mindkét területen kiismeri magát.⁴⁴ Oberhausen majdnem a semmiből nőtt ki, a század elején 1000 lakost számláltak össze, a századfordulón már 100.000 fő élt itt. A szerző szerint ez a település nem az akadályok felsorolásával, sokkal inkább a megkérdőjelezéssel jellemezhető. A Ruhrvidék nyugati részén fekvő Oberhausen fejlődése azt is mutatja, hogy az iparosodás és az urbanizáció közötti egyenlőtlenségek csökkentése hosszú távon megvalósítható.

⁴⁰ *Pierenkemper, Toni* 1994, 126–127, 133. A német mintától különböző néhány vonásra (pl. a képzési rendszer, fáziseltolódás, politikai és gazdasági elit közötti kapcsolat, átjárhatóság Franciaországban nagyobb volt) lásd: *Hudemann, Rainer* 1994.

⁴¹ *Berghoff, Hartmut — Möller, Roland* 1991, 156.

⁴² Uo. 173.

⁴³ *Schmuhl, Hans-Walter* 1991, 193–195.

⁴⁴ *Reif, Heinz* 1993.

Sylvia Schraut könyvét nem lehet a nevesített kutatási irányokhoz besorolni, de mégis ki kell emelnem, mert több szempontból is jelentős műről van szó.⁴⁵ A szerző a korábbi vizsgálatokkal szemben, melyek az iparosodás alatti társadalmi változással foglalkoztak, nem a foglalkozási és társadalmi mobilitást állítja a munka középpontjába. Indoklásul arra hivatkozik, hogy az iparosodás egyáltalán nem segített olyan mértékben az inter- és intragenerációs mobilitási folyamatok szélesítésében, mint azt a korábbi kutatás feltételezte. Szerinte sokkal inkább a gazdasági változások okozta életmódbeli tényezőket kell vizsgálni. A történeti elmozdulásokban ugyanakkor mindig fontos a „*a különbözőidejűség azonos idejűsége*” („*die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*”), tehát konkrétan az, hogy a különböző társadalmi csoportokat eltérő módon és időben érintette az iparosodás hatása. A délnémet középváros forrásait a családi, demográfiai és gazdasági változások aspektusából elemezte. A mindenkori gazdasági feltételeket tekintetbe véve a következő életszituációkat választotta ki: gazdasági helyzet, foglalkozás- és házastársválasztás, családi élet (gyerekszám és -nevelés, modern és tradicionális népesedési szokások), lakókörülmények, mentalitás. Alapvetően két forrástípus — egyrészt a mintegy 6000 aktát tartalmazó hagyatékok (a rendelkezésre állók kb. 30%-a), másrészt az anyakönyvek alapján dolgozott. Különösen jelentőssé teszi a művet, hogy a megszokottól eltérően nem csupán a polgárságot mutatja be, hanem a szőlőművesektől az ipari munkásokig terjedően érzékelteti az iparosodás rétegek szerinti hatásait. S hogy mennyire fontos a városok vidéki kapcsolataira figyelni, azt jelzi a szerző megállapítása is: pl. tagadja, hogy az iparosodás hatására házassági szokások megváltoztak volna, ugyanakkor megerősíti a regionális házassági mobilitás növekedését.⁴⁶

További művek felsorolásától eltekintve, annyit mindenképpen érdemes kiemelni, hogy e kutatások alapvetően közös jellemzője a pontosan megfogalmazott kérdés, téma, és annak kiválasztott forrásokon alapuló következetes tesztelése. Ritkán törekednek totális ábrázolásra, ez az összehasonlítások során egyébként is lehetetlen⁴⁷

A kifejezetten összehasonlító várostörténetek sorából mindenképpen szólni kell a *Lothar Gall* által vezetett frankfurti kutatásról. A német társadalomtörténeti kutatásban két konkuráló koncepció alakult ki a modern polgárságról. A szociológia eredményei által is inspirált „bielefeldiek” arra voltak kíváncsiak, hogy a középrendi társadalmi rétegek sajátos társadalmassulási (*Vergesellschaftung*) formákon keresztül miképpen fejlődtek ki. Szerintük ez a forradalom utáni „modern” polgárság mint

⁴⁵ *Schraut, Sylvia* 1989.

⁴⁶ Uo. 115–116.

⁴⁷ *Wehler, Hans-Ulrich* 1993. *Urbanisierung/Stadtgeschichte* címszó alatt, a 265–277. oldalakon 272 tétel található. Igen kevés az összehasonlító mű: *Matzerath, Horst* 1989; *Matzerath, Horst* 1985; *Stoob, H. et al.* 1986; *Holger Th. Graef* 1997; *Reulecke, Jürgen* 1978; *Glettler, Monika — Haumann, Heiko — Schramm, Gottfried* 1985. Ez utóbbi kötet egy 1982-ben megrendezett freiburgi nemzetközi tanácskozási tanulmányait tartalmazza. Magyar résztvevők voltak: Bácskai Vera, Stier Miklós, Tóth Zoltán és Vörös Károly. Az előadók négy nagyobb területtel foglalkoztak: 1. A város és vidék kapcsolata a piacon keresztül, és annak változása az ipar hatására. 2. Hogyan hatott mindez a régió termelési struktúrájára. 3. Mobilitás, etnikai, vallási különbségek. 4. Életmód. Csúpan felsorolni tudom a témához kapcsolódó egyéb írásokat: *van Dijk, Henk* 1988; *Kaczynska, Elzbieta*, 1988; *Reulecke, Jürgen* 1990; *Hardtwig, Wolfgang — Tenfelde, Klaus* 1990; *Lenger, Friedrich* 1998; *Straubel, Rolf* 1995.

egy társadalmi egység jelenik meg, amely számára a „régí” — városi — polgárság nyilvánvalóan teherként jelent. A modern polgárság legfontosabb összekötő láncszemét a kulturális életvezetés sajátos formájában vélték felfedezni.⁴⁸

A „város” mint témakeret a frankfurti programban foglalja el a központi helyet. *Lothar Gall* számára a városi polgárság jelenti az „áttörési időszakban” (*Umbruchszeit*) — 1800 táján — az igazi dinamikus erőt. Az állami szerepvállalást csupán a keretfeltételek biztosításában látja. Gall egyik kiindulópontja az, hogy a polgári (*bürgerlich*) fogalma egyfajta metakategóriává alakult. Max Weber-i értelemben ideáltípussá vált, és végül a modernnel azonos jelentésűnek tartották. Kérdésfelvetéseiben valódi kollektív polgárságról (*„Realkollektiv Bürgertum”*) beszél, egy olyan társadalmi egységről, amelynek történetét a városi miliőben lehet a legjobban rekonstruálni.

A kutatásba 16 várost vontak be, amelyekben a polgárság összetételének jogi, társadalmi, politikai és gazdasági tényezőit vizsgálták. A társadalmi struktúrát elemzők a számítógépes adatbázist elsősorban a címjegyzékek alapján tudták összeállítani. Az egyébként vitatott típusalkotás során hat várost különböztettek meg. A frankfurtiak szerint a tradicionális városi polgárság átrétegződését, a modernnek nevezett kialakulását csak az adott városi keretekbe helyezve, történeti-genetikai módon lehet leírni. Másrészt abból indultak ki, hogy a polgárság belső összetartását konkrétan életmódjában lehet megmutatni. Egyet érdemes mindenképpen hangsúlyozni a frankfurtiak fogalomtárából, ez pedig a különbségek iránti érzékenység mellett az, hogy ők is a polgárság társadalmi egységéről (*soziale Einheit des Bürgertums*) beszélnek. Azt feltételezték, hogy az új polgári társadalom éppen hogy nem a régi nélkül és ellen alakult ki, hanem az által. Ezt a szimbiózist kívánják bemutatni, mely tételnek egyik ismert és legfontosabb része az a — magyar olvasó számára ma már többnyire nehezen érthető — galli vélemény, miszerint a polgári társadalom mint „osztály nélküli polgártársadalom” csak a 19. század közepe után alakult át polgári osztálytársadalommá (*„bürgerliche Gesellschat” als klassenlose Bürgergesellschaft*).⁴⁹ Gall úgy véli, hogy az úgynevezett korai polgári társadalom politikailag nyitott, még nem osztálytársadalom volt, melynek a pártjai már nem integráló és világnézeti, hanem érdek- és osztálypártok. Az átmeneti formák szerinte a 19. század második felétől léteztek: a rendi társadalom felbomlása és polgárvá átalakulása során központi szerepe volt egy közös polgári kultúrának, ami minden réteget érintett. Nevezetesen itt a képzés és a kultúra minden ember számára való hozzáférhetőségéről van szó, ami — megítélése alapján — a korai polgári társadalmat kulturálisan is nyitottá tette. A képzés általi emancipáció jelmondata a korai munkásmozgalomra is hatott. Alapvetően nem kételkednek abban, hogy az úgynevezett „képzési forradalom” (*Bildungsrevolution*) az átmenet idején kulcsszerepet töltött be (sőt *Thomas Nipperdey* „*Bildungsreligion*”-ról beszél), ám mégis jogosnak tartja a — *Jürgen Kocka* által felvetett — önkritikus kérdést. Eszerint lehet, hogy csak „agyszüleményről”, és nem eredeti konstrukcióról van szó, hiszen az általános

⁴⁸ *Longer, Friedrich* 1995.

⁴⁹ *Gall, Lothar (Szerk.)* 1993a, 127–129, 229–236.

művelődési ideál, és annak konkrét átültetése az újhumanista gimnáziumi gyakorlatba nem szűkíthetők le a formális vizsgák letételére.⁵⁰

A németországi népességfejlődéssel foglalkozók használható és modernnek számító összeírásokat általában csak a 19. század közepétől találhatnak. Ők is vitatják a *Wolfgang Köllmann* által felállított több évtizedes tézist, melyet az iparosodás és a városodás közötti közvetlen kapcsolatra alapozott. Például *Horst Matzerath* is cáfolni igyekszik ezt, mert szerinte a „take off” után semmilyen hirtelen áttörés nem állapítható meg, és a városi növekedési ráták ebben az időszakaszban nem voltak feltűnően nagyobbak mint az azt megelőző években.⁵¹

A frankfurtiak által vizsgált legtöbb város folyamatos népességnövekedést produkált. Az iparinak és egyeteminek minősített településeken ez a tendencia válságszerűen futott le az — 1790–1830 közötti — ún. áttörési (*Umbruchszeit*) szakaszban, sőt egyeseknél (Mannheim és Göttingen) ez az állapot 1860-ig tartott. Összegző véleményükben a városi népességnövekedést nem vezetik vissza közvetlenül egy külső jelenségre, adott esetben az iparosodásra. Sőt néhány különösen kivételes esetben kifejezetten modern gazdaság nélkül produkáltak látványos növekedést, mint például Wiesbaden, Karlsruhe és megszorításokkal München példája mutatja. A „porosz városok” fejlődése — Dortmund kivételével — az ipart korlátozó akadályok korainak számító elhárítása ellenére alapvetően nem tér el az egyéb területeken fekvő, „nem-porosz” településektől. Érdekes módon egy-egy város életében alig mutatható ki a korlátozások megszűnésének hatása a növekedés ütemére. Frankfurt példája is igazolni látszik ezt, ahol csak 1864-ben oldottak fel minden, iparfejlődést akadályozó tilalmat. Itt már jóval korábban egy állandó és felgyorsult növekedés következett be.⁵² Az is feltűnő, hogy a korábban kézműiparinak számító városokban (Augsburgban, Heilbronnban, Kölnben stb.) a modern iparosodás korában kezdetben stagnálás és krízisek következtek be. Az ipar nem közvetlenül és azonnal okozott gazdasági problémákat, hanem mindig egy átmeneti idő — gyakran több évtized — után, mint például Augsburgban 1800-tól 1830-ig, vagy Frankfurtban 1867-től 1890-ig. Rendszerint csak a modernizált gazdasági bázis alapján indult meg a dinamikus népességfejlődés.⁵³ A kutatócsoport tagjai tehát azon a véleményen vannak, hogy bár az iparosodás jelentékeny szerepet játszott a régi társadalmi rend átalakításában, az inkább csak közvetetten hatott az urbanizációs folyamatra, a gazdaság élénkítésén keresztül. Az általános gazdasági fellendülésből más városokban is profitáltak a kereskedelmi-, közlekedési- és szolgáltató intézmények. A Ruhr-vidék ipar- és városfejlődését a különleges kivételekhez sorolják.

Saját vizsgálati módszereik szempontjából azt tartották fontosnak, hogy a városi polgár tapasztalata, világlátása szerint prosperáló városa nem feltétlenül esett egybe a gazdasági modernizációval. Másrészt az észrevehető változások inkább csak hosszútávon hatottak a polgári világban. A dinamizálódás csak a század végén kulminált.

⁵⁰ Gall, Lothar 1993b.

⁵¹ Matzerath, Horst 1985, 123.

⁵² Roth, Ralf 1993, 19–37.

⁵³ Uo. 36–37.

Természetesen a népességfejlődés és a vallási tagolódás tényezőit is vizsgálták *Max Weber* ismert, a protestáns etika és a „kapitalizmus szelleme” tézisének tükrében, de csak cáfolni tudták azt, mivel a protestáns települések egyáltalán nem mutattak fel dinamikusabb fejlődést. Bremen kivételével viszont jóval magasabb volt az egyéb, kisebb vallási csoportok száma.

A legfeltűnőbb azonban a népesség vallási összetétele megváltozásának hosszan tartó és meglepően azonos módon történő lefutása volt. Majdnem minden településen jóval kisebb lett az egykor domináns felekezet túlsúlya. A vallási kisebbségek mindenütt gyarapodtak, függetlenül a többségi felekezet jellegétől. Egyedül a zsidók száma volt magasabb a protestánsnak minősülő településeken, mint a katolikus helyeken. További mélyebb vizsgálatokat igényelne a szekularizáció folyamata, és pl. a politikai reformok, valamint a bevándorlás kérdései. Ezt különösen az a megjegyzés igazolja, miszerint politikai egyesületek is kinőhettek vallási konfliktus alapján. Szerintük igazából csak 1800 után formálódott ki a kisebbségek elhatárolódása és szeparálódása, mely sajátos miliójével mint „menhely” érvényesült. E futólagos megjegyzés, annak időhöz kötöttsége termékeny vitát eredményezhet. Fontos még kiemelni azon megfigyelésüket, hogy a népességfejlődéssel együtt kisebbek lettek a háztartások, illetve a fokozatosan erősödtek az emancipációs jelenségek.⁵⁴

A polgárság foglalkozási és társadalmi állásának meghatározása csak rossz forrásadottságok alapján lehetséges, ennek megfelelően ezek kiértékelése is eléggé hiányos. A városok egymástól — tegyük hozzá, természetes módon — eltérő vonásai igen megnehezítenek bármilyen összehasonlítást. Itt a címjegyzékeket használták, melyek alapvetően a hivatalos foglalkozásnevet és az illető jogi státusát adják meg. Ezen túlmenően még a választói listákat (1838, 1861, 1870, 1881) lehetett elemezni. Messzemenő következtetések levonására nemigen alkalmasak az eredmények.⁵⁵ A polgárjoggal rendelkezők körének foglalkozási struktúrája sokkal inkább a befogadási viszonyokat és a helyhez kötöttséget tükrözi, mintsem bizonyos foglalkozási csoportok városi vonzódását. A városi népesség és a polgárság társadalmi struktúrájáról *Thomas Weichel* összefoglalóan így vélekedik: bár a legtöbb város folyamatos népességnövekedést mutatott fel — a kereskedővárosok az élen járva —, de ez a trend az átmeneti időszakban (elsősorban az ipari és az egyetemi városokban) krízisekkel járt együtt. Egyébként is éppen az ipari városokban volt a legeltérőbb a növekedési folyamat. Egyedül Dortmundban volt átlagon felüli a növekedés. Ezzel szemben a közigazgatási és uralkodói, kormányzati központok a népességszámot tekintve sokkal dinamikusabb fejlődést mutattak, míg az egyetemi városok a legrégebb óta stagnáltak, és csak a 19. század második felében kerültek az urbanizáció hatása alá. A városi népességnövekedés, az urbanizáció és az iparosodás közötti igen szoros összefüggést tagadják, illetve csak a Ruhr-vidék történetére tartják érvényesnek.

A kutatási program kritikussai közül *K. H. Kaufhold* egyrészt a kimondottan „porosz” városok hiányát és leginkább a városok ilyen módon történő kategorizálását kifogásolta.

⁵⁴ Uo. 40–50.

⁵⁵ *Weichel, Thomas* 1993, 93–105.

Friedrich Lenger is igen fontos különbségekre utalt, melyeket egy összehasonlítás során nem lehet figyelmen kívül hagyni. Egyrészt a városnövekedés, a városiasodás és az urbanizáció egymástól eltérő vonásairól van szó. Másrészt pedig ki kell emelni, hogy a városiasodás az üssznépességen belül csupán a városi népesség bizonyos hányadát érintette, miközben a városnövekedés a városok egyenkénti növekedési rátáit mutatja. Hasonlóképpen óvatosságra intett *Tenfelde*, aki szerint az iparosodás és a növekedési folyamatok összefüggéseit csak a város vidékének megismerése alapján tartja elképzelhetőnek.⁵⁶

A német kutatók szerint a rendi polgárság átalakulását osztállyá (*der Wandel des Bürgertums vom Stand zur Klasse*) az egyesületek története is tükrözi. Az egyesülés elvének térnyerése ellenére 1848 után csökkent a társadalmi integráló erő. *Dieter Langewiese* kételkedik abban, hogy a „társadalmi polgár” (*Sozialbürger*, ezen az egyesületi tagokat, polgárokat — *Vereinsbürger* — értik) hovatartozása valóban olyan kötőerővel bírt a városi társadalomban, mint ahogy azt a frankfurtiak feltételezik. Megjegyzése szerintem is az egyik gyenge pontra világít rá — ami persze szinte minden lokális körülményeket vizsgáló kutatás sajátossága —, miszerint a társadalmi kapcsolatoknak csak bizonyos szintjén képes a rekonstrukciót elvégezni. Így itt sem lehet tudni, hogy különben milyen szoros volt a társasági kapcsolat az egyesülethez tartozók között. Tudtak-e egymással találkozni, hogyan alakultak például a házasságok? Az általam már említett kitűnő társadalomtörténeti mű szerzője, Sylvia Schraut saját eredményeire hivatkozva helyezi a frankfurtiak véleményével szemben azt, hogy egyrészt már a 19. század első felében több szinten növekvő társadalmi szegregációról volt szó. Másrészt elképzelhető az is, hogy az eredmények nagy bizonyossággal eleve a frankfurtiak által alkalmazott módszerből fakadnak, szemben Schrautéval, aki mintavételeiben nem pusztán a városi polgárokat (*Stadtbürger*), hanem az egész városi népességet vizsgálta. Mindez persze alapvetően demográfiai kutatást is szükségessé tette, amely a ritkaságok közé tartozik manapság a német várostörténetben. Langewiese egyik döntő kérdése az, hogy 1848-ban egy jogi, társadalmi, politikai és gazdasági értelemben viszonylag homogén — valóságosan létező — városi polgári társadalom szűnt meg, amely a kortársi „osztálynélküli polgártársadalom” ideáljához közelített, vagy csupán egy elképzelt — és azután szertefoszlott — modelltől volt-e szó. Ő az utóbbit tartja az események lefutásához közelinek, két okból is. Egyrészt azért, mert a városi társadalmak korábban is létező törésvonalait ezzel a jövőképpel, modellel nem lehetett már áthidalni. Ezzel a programban részt vevő kutatók is egyetértenek. Másrészt pedig azért, mert igen jelentős arányú — a hierarchikus struktúrában alul elhelyezkedő — társadalmi csoportok problémáira ez nem jelentett megoldást. Ez a modell csak addig volt hatásos, amíg a városi polgárok — úgymond — megengedhették maguknak azt, hogy meghatározzák a városi polgársághoz való tartozás kritériumait. A németországi urbanizáció talán legjobb ismerője is szkeptikusan fogadta a kutatócsoport egyesületi formával kapcsolatos értelmezését. *Reulecke* kételkedett az egyesület — mint a városi polgárság — transzformációs szerepében, hiszen szerinte éppen a hivatalnokok magas egyesü-

⁵⁶ Gall, Lothar 1993, 114–123.

leti száma is azt igazolja, hogy az inkább volt a város és az állam közötti közvetítőhely, mintsem az ellenzék gyülekezőhelye.

Tenfelde — amellett, hogy hiányolja az általános meghatározást — hasonlóképpen kételkedik az egyesület ilyen mértékű társadalmi integráló hatásában. Szerinte az egyesületek ekkor nem a szélesebb társadalmi rétegek felé nyitottak, hanem — mint szervezési formák — csupán „mélyebben a társadalomba hatoltak.” *Carola Lipp* és *Wolfgang Kaschuba*, akik a történeti antropológiához is közelálló néprajzot művelnek, nem értettek egyet *Tenfelde*vel. *Lipp* az egyesületben alternatív társadalmi modellt látott, ami a régi városi polgárság társadalmát szétfeszítette. *Kaschuba* pedig az egyesület mint integratív társadalmi forma mellett érvelt, mely persze a felvételkor erősen szegregatív hatású volt. Ugyanakkor megkérdőjelezte azt a gyakorlatot, miszerint a program résztvevői a társadalmat az „egyesülettel”, mint szervezési elvvel írták le, ahelyett hogy az egyesületet a társadalom struktúrájával magyaráznák.⁵⁷

A polgári uralommal (*bürgerliche Herrschaft*) foglalkozók fő tézise így hangzott: nem az osztály-hovatartozás vagy gazdasági érdekek voltak egyedül a meghatározóak, hanem lényegében a területiális kötődések hatottak a politikára. Természetesen mindez csak a képzettséggel és birtokkal rendelkező férfiakat illethette. A polgári elitiek strukturális beágyazottsága (*strukturelle Einbindung*) származási miliójükben volt a legdőntőbb tényező, ha valamilyen politikai irányzat megalakulásáról, vagy a forradalom alatti parlamenti szerepvállalásukról volt szó. Az elitkutatással foglalkozók számára a városi polgári elitiek inkább egy „intézménybiográfia” visszatükröződései. Inkább a városi pozíciók birtokosainak „logikus kollektivitását” mintázták, mintsem a ténylegesen mérvadó személyek városi hatalmi szövetségeit.⁵⁸

A frankfurti programot bemutató kötetben olvasható *Jürgen Kocka* kommentárja is, aki közismerten *Hans-Ulrich Wehler* mellett a bielefeldi kutatás egyik kidolgozója és a megvalósítás vezetője.⁵⁹ Kritikájában a frankfurti összehasonlító munka következő négy előnyét látja: 1. Rendszeres összehasonlítás. 2. Összeköti a társadalom- és politikatörténetet. 3. Meggyőzően korrigálja a tekintélyállami szerep túlbecsülését a modernizációban. 4. Összességében üdvözöli azt, hogy a városra és a városi polgárságra helyezték a hangsúlyt. Nem kevésbé érdekesek a kifogásai és javaslati: 1. Egy szisztematikus összehasonlításnak egyenkénti tanulmányok eredményeire kellene alapoznia. 2. Szerinte nem eléggé foglalkoztak az életmód és a társas élet, a mentalitás, a kommunikáció, a mindennapi kultúra, a vallásosság és a családi viszonyok kérdéseivel. 3. Alaposabban be kell mutatni a regionális különbségeket. 4. Túlzottnak tartja, hogy a várost mint a modernizáció motorját fel-, az állam szerepét pedig leértékelték. 5. Az 1848 előtti liberális polgári vonások bemutatását túl szépnek, harmonikusnak tartja. Szerinte a városok világa távol volt a beszámolókból vázolt „osztály nélküli polgári társadalom” helyzetétől. Mindezt azzal is összefüggésbe hozza, hogy a polgári csoportokon kívüliek nem szerepelnek megfelelő módon a leírásokban. Kételyeit megerősíteni látszik *Friedrich Lenger* munkája is.

⁵⁷ Uo. 234–241.

⁵⁸ Uo. 245–247.

⁵⁹ Uo. 413–416.

Összefoglalás és kitekintés

1. A németországi újkori várostörténeti kutatások a néhány évtizeddel ezelőtti állapotokra jellemző, erősen a francia és angolszász kutatásokat követő vonása annyiban módosult, hogy ma már sokkal természetesebb, elterjedtebb a külföldi eredmények ismerete és kritikus felhasználása.
2. Összességében mindig konkrét problémák és kérdések — tegyük hozzá, következetes — tesztelése áll az egyes kutatócsoportok munkájának középpontjában. A tematikák változatosak, követik a nemzetközinek minősíthető trendet. Ugyanakkor az amerikaiakra erősen jellemző kvantitatív módszerek hatása csökkent, s nem is volt annyira elterjedt. A bielefeldi — és egyáltalán a struktúra-, illetve társadalomtörténetiek tekintett — irányzatok kevésbé vagy egyáltalán nem dominánsak. Ezzel párhuzamosan alakult ki egy erősen „kultúrtörténetinek” nevezhető érdeklődés, lendült fel az ilyen jellegű művek kiadása. Hasonló vonásokat fedezhetünk fel a mindennapok történetének kutatói sorában is. Mondani se kell, a gazdaságtörténet vesztett talán a legtöbbet súlyából.
3. A „*Gesellschaftsgeschichte*” köteteinek megjelenése, azok kritikája is indukálta azt, hogy ma már visszaszorulóban van a (nálunk csak igazából az utóbbi évtizedben meghonosodó és intézményesülő) társadalomtörténet.
4. Ha a hazai kutatási eredményekre gondolunk, akkor szembetűnően magas azon művek száma, amelyek nagyobb teret engednek a mérlegkészítésnek, a reflexióknak.
5. Néhány kivételes vállalkozás és a többször megfogalmazott igény ellenére is azt kell mondani, hogy az összehasonlító kutatások nem állnak a középpontban, kivéve a berlini központú összehasonlító társadalomtörténeti programot (Jürgen Kocka). A módszertani, támogatási és még egyéb problémák is nehezítik az ilyen jellegű vállalkozásokat. Pontosabban, sokkal inkább a nagyobb egységek, „régiónok”, illetve az Európán kívüli világgal való összevetést jelölik meg a stratégiai, tudománypolitikai tervezetekben. Ami Kelet-Közép-Európát illeti, többször olvasható az e területekre vonatkozó „német” ismeretek hiánya, konkrét együttműködés azonban annál kevesebb van.
6. A hiány mellett érdemes kiemelni a Berlieni Műszaki Egyetem történelem szakán alapított, és Heinz Reif által vezetett összehasonlító várostörténeti intézetet, amely a német és külföldi vizsgálatok egyik fontos bázisa lehet.
7. Végül, mind magyar, mind német szempontból úgy látom, hogy az elvárthoz képest, konkrét történeti térre és időre, témára vonatkozó nemzetközi összehasonlító kutatásoknak sokkal inkább jövőbeli feladatai, mintsem eredményei vannak.

Irodalom

Berghoff, Hartmut — Möller, Roland 1991, Wirtschaftsbürger in Bremen und Bristol 1870–1914. Ein Beitrag zur komparativen Unternehmerforschung, 156–177. In: Puhle, Hans Jürgen (Szerk.): Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit: Wirtschaft — Politik — Kultur. Göttingen

Budde, Gunilla-Friederike 1994, Auf dem Weg ins Bürgerleben. Kindheit und Erziehung in deutschen und englischen Bürgerfamilien. 1840–1914. Göttingen

Brunner, Otto — Werner Conze — Koselleck, Reinhart (Szerk.) 1972, 1975, Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Bd. 1. Stuttgart, 1972. Bd. 2. 1975.

van Dijk, Henk 1988, Bürger und Stadt. Bemerkungen zum langfristigen Wandel an westeuropäischen und deutschen Beispielen, 447–465. In: Kocka, Jürgen (Szerk.) Bürgertum im 19. Jahrhundert. III. München

Engeli, Christian — Matzerath, Horst (Szerk.) 1989, Moderne Stadtgeschichtsforschung in Europa, USA und Japan. Ein Handbuch. Stuttgart etc. In: Uök: International vergleichende Stadtgeschichtsforschung, 219–227.

Engman, Max (Szerk.) 1991, Ethnic identity in urban Europe. Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850–1940. (1. Europe. Urban regions. Ethnic minorities, history.) New York

Friedrichs, Jürgen 1995, Stadtsoziologie. Opladen

Gall, Lothar 1993a, Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur modernen Gesellschaft. München. (Historische Zeitschrift: Beiheft, 16.)

Gall, Lothar 1993b, Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft. München, 1993.

Glettler, Monika — Haumann, Heiko — Schramm, Gottfried (Szerk.) 1985. Zentrale Städte und ihr Umland — Wechselwirkungen während der Industrialisierungsperiode in Mitteleuropa. St. Katharinen

Haupt, Heinz-Gerhard 1992, Männliche und weibliche Berufskarrieren im deutschen Bürgertum in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Zum Verhältnis von Klasse und Gesellschaft. Geschichte und Gesellschaft (18) 143–160.

Haupt, Heinz-Gerhard 1996, Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichende Geschichtsschreibung. Frankfurt am Main, New York

Haumann, Heiko 1990, Konfliktlagen und Konflikte zwischen Stadt und Land. Ein Vergleich von vier Regionen im östlichen Europa (1850 bis 1917), 1–35. In: Hardtwig, Wolfgang — Tenfelde, Klaus (Szerk.): Soziale Räume in der Urbanisierung: Studien zur Geschichte Münchens im Vergleich 1850 bis 1933. München

Heineberg, Heinz (Szerk.) 1987, Innerstädtische Differenzierung und Prozesse im 19. und 20. Jahrhundert. Geographische und historische Aspekte. Köln–Wien

Herlyn, Ulfert 1988, Individualisierungsprozesse im Lebenslauf und städtische Lebenswelt, 114–126. In: Soziologische Stadtforschung (29)

Holger Th. Graef (Szerk.) 1997, Kleine Städte im neuzeitlichen Europa. Berlin

van Horn Melton, James 1991, The emergence of ‚society‘ in eighteenth- and nineteenth-century Germany, 131–149. In: Corfield, Penelope J. (Szerk.): Language, history and class. Oxford

Hudemann, Rainer 1994, Wirtschaftseliten in Frankreich und Deutschland. Zu Perspektiven vergleichender Elitenforschung, 199–204. In: Hudemann, Rainer — Soutou, Georges-Henri (Szerk.): Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen. Band 1. Elites en France et en Allemagne aux XIXeme et XXeme siecles. Structures et relations. Volume 1. München

Kaczynska, Elzbieta 1988, Bürgertum und städtische Eliten. Kongresspolen, Russland und Deutschland im Vergleich, 466–488. In: Kocka, Jürgen (Szerk.) Bürgertum im 19. Jahrhundert. III. München

Kaelble, Hartmut 1999, Der historische Vergleich: eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/Main., New York: Campus

Kaelble, Hartmut — Schriever, Jürgen (Szerk.) 1998, Gesellschaften im Vergleich: Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaften. Frankfurt am Main etc.

Kocka, Jürgen 1989, Sozialgeschichte im internationalen Überblick. Ergebnisse und Tendenzen der Forschung. Darmstadt

Koller, Heinrich 1993. Zur Entwicklung der Stadtgeschichtsforschung im deutschsprachigen Raum, 1–16. In: Mayrhofer, Fritz (Szerk.) 1993

Koselleck, Reinhart 1990, Wie neu ist die Neuzeit? Historische Zeitschrift, Band 251.

Koselleck, Reinhart — Schreiner, Klaus 1994, Einleitung: Von der alteuropäischen zur neuzeitlichen Bürgerschaft. Ihr politisch-sozialer Wandel im Medium von Begriffs-, Wirkungs- und Rezeptionsgeschichte, 11–39. In: Ugyanök (Szerk.) Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert. Stuttgart

Krabbe, Wolfgang R. 1989, Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert. Göttingen

Ö. Kovács József 1999, Nyugati társadalomtörténeti szemle. Különös tekintettel a német történetíráásra. 256–266. In: Studia Miskolciana 3. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolc

Lenger, Friedrich 1995, Bürgertum, Stadt und Gemeinde zwischen Frühneuzeit und Moderne, 14–29. Neue Politische Literatur (40)

Lenger, Friedrich 1998, Städtisches Bürgertum und kommunale Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert: Die grössten Städte der preussischen Westprovinzen und Bayerns im Vergleich, 27–59. In: Sicken, Bernhard (Szerk.): Stadt und Militär 1815–1914. Wirtschaftliche Impulse, infrastrukturelle Beziehungen, sicherheitspolitische Aspekte. Paderborn

Matzerath, Horst (Szerk.) 1984, Städtewachstum und innerstädtische Strukturveränderungen. Probleme des Urbanisierungsprozesses im 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart

Matzerath, Horst 1985, Urbanisierung in Preussen 1815–1914. Stuttgart

Matzerath, Horst 1989, Lokalgeschichte, Stadtgeschichte, Historische Urbanisierungsforschung? Geschichte und Gesellschaft, (15) 62–68.

Matzerath, Horst 1998, Die Urbanisierung Deutschlands im 19. Jahrhundert, 11–25. In: Sicken, Bernhard (Szerk.): Stadt und Militär 1815–1914. Wirtschaftliche Impulse, infrastrukturelle Beziehungen, sicherheitspolitische Aspekte. Paderborn

Mayrhofer, Fritz (Szerk.) 1993, Stadtgeschichtsforschung. Aspekte, Tendenzen, Perspektiven. Linz/Donau

Mergel, Thomas 1994, Zwischen Klasse und Konfession: Katholisches Bürgertum im Rheinland 1794–1914. Göttingen

Niethammer, Lutz (Szerk.) 1979, Wohnen im Wandel. Wuppertal

Niethammer, Lutz 1986, Stadtgeschichte in einer urbanisierten Gesellschaft, 113–136. In: Schieder, Wolfgang — Sellin, Volker (Szerk.): Sozialgeschichte in Deutschland: Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang. Bd. 2. Handlungsräume des Menschen in der Geschichte. Göttingen

Pierenkemper, Toni 1994, Deutsche Unternehmer im 19. Jahrhundert als Elite, 119–135. In: Hudemann, Rainer — Soutou, Georges-Henri (Szerk.): Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert. Strukturen und Beziehungen. Band 1. Elites en France et en Allemagne aux XIXe et XXe siècles. Structures et relations. Volume 1. München

- Roth, Ralf* 1993, Bevölkerungsentwicklung, Konfessionsgliederung und Haushaltsanteile, 17-50. In: Gail, Lothar 1993a.
- Rausch, Wilhelm (Szerk.)* 1983, Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert. Linz
- Rausch, Wilhelm (Szerk.)* 1984, Die Städte Mitteleuropas im 20. Jahrhundert. Linz
- Reif, Heinz* 1993, Die verspätete Stadt. Industrialisierung, städtischer Raum und Politik in Oberhausen 1846–1929. Textband. Köln
- Reulecke, Jürgen* 1978, Wirtschaft und Bevölkerung ausgewählter Städte im Ersten Weltkrieg (Barmen, Düsseldorf, Essen, Krefeld), 114–126. In: Reulecke, Jürgen (Szerk.): Die deutsche Stadt im Industriezeitalter. Beiträge zur modernen deutschen Stadtgeschichte. Wuppertal
- Reulecke, Jürgen* 1985, Geschichte der Urbanisierung in Deutschland. Frankfurt am Main
- Reulecke, Jürgen* 1989, Moderne Stadtgeschichtsforschung in der Bundesrepublik Deutschland, 21–36. In: Engeli, Christian — Matzerath, Horst (Szerk.) 1989.
- Reulecke, Jürgen* 1990, Das Ruhrgebiet als städtischer Lebensraum, 67–120. In: Das Ruhrgebiet im Industriezeitalter. Geschichte und Entwicklung Band 2. (Szerk.) Wolfgang Köllmann et. al. Düsseldorf
- Reulecke, Jürgen* 1993, Fragestellungen und Methoden der Urbanisierungsgeschichtsforschung in Deutschland, 55–68. In: Mayrhofer, Fritz 1993.
- Schmuhl, Hans-Walter* 1991, Bürgerliche Eliten in städtischen Repräsentativorganen. Nürnberg und Braunschweig im 19. Jahrhundert, 178–197. In: Puhle, Hans Jürgen (Szerk.): Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit: Wirtschaft — Politik — Kultur. Göttingen
- Schraut, Sylvia* 1989, Sozialer Wandel im Industrialisierungsprozess. Esslingen 1800–1870. Esslingen
- Simon, Christian* 1996, Historiographie. Eine Einführung. Stuttgart
- Simon, Karl-Heinz* 1988, Probleme vergleichender Stadtforschung, 383–385. In: Soziologische Stadtforschung (29)
- Steinmetz, Wilhelm* 1994, Gemeineuropäische Tradition und nationalen Besonderheiten im Begriff der ‚Mittelklasse‘. Ein Vergleich zwischen Deutschland, Frankreich und England, 161–236. In: Koselleck, Reinhart — Schreiner, Klaus (Szerk.) 1994.
- Stoob, H. et al.* 1986, Bibliographie zur deutschen historischen Staedteforschung. Köln
- Straubei, Rolf* 1995, Frankfurt (Oder) und Potsdam am Ende des Alten Reiches. Studien zur städtischen Wirtschafts- und Sozialstruktur. Potsdam
- Teuteberg, Hans-Jürgen (Szerk.)* 1985, Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in der Neuzeit. Münster
- Teuteberg, Hans-Jürgen — Wischermann, Clemens (Szerk.)* 1985, Wohnalltag in Deutschland. Münster
- Teuteberg, Hans-Jürgen (Szerk.)* 1986, Stadtwachstum, Industrialisierung und sozialer Wandel. Beiträge zur Erforschung der Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Berlin
- Wehler, Hans-Ulrich* 1993, Bibliographie zur neueren deutschen Sozialgeschichte. München
- Wehler, Hans-Ulrich* 1995, Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bd.3. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges: 1849–1914. München
- Weichel, Thomas* 1993, Die Bürger in ihrer beruflichen und soziale Stellung, 93–105. In: Gall, Lothar 1993a
- Wischermann, Clemens* 1993, Germany, 151–169 In: European urban history: prospect and restropect. Leicester

DEÁK ERNŐ

Várostarténeti kutatások Ausztriában

Előzetes tájékoztatásul szükségesnek tartom az alábbi adatok közlését: az Osztrák Köztársaság területe 83.870,95 km², lakóinak száma a 2001. május 15-én végrehajtott népszámlálás eredménye alapján az *Österreichischer Amtskalender* [Osztrák Hivatalos Naptár] 2003/2004. évfolyama szerint 8,032.920 — a népsűrűség ennek megfelelően 95,78 —, akik az összesítő kimutatás alapján 2.359 politikai községben élnek vagy önkormányzatot alkotnak. Utóbbiak közül 197 rendelkezik városi ranggal, 734 mezőváros. A tartományonként! kimutatások figyelembevételével részben módosulnak ezek a számok.¹

Ausztria településeinek típusai tartományonként

Tartomány	Politikai község	Ebből		
		Törvényhatósági jogú város	Város	Mezőváros
Burgenland	171	2	11	60
Karintia	132	2	15	40
Alsó-Ausztria	573	4	71	322
Felső-Ausztria	445	3	28	138
Salzburg	119	1	9	25
Stájerország	543	1	33	120
Tirol	279	1	10	19
Vorarlberg	96	–	5	10
Bécs	1	1	–	–
<i>Összesen</i>	<i>2.359</i>	<i>15</i>	<i>182</i>	<i>734</i>

Az 1969-ben linzi székhellyel alakult *Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung* [Osztrák Várostarténet-kutatási Munkacsoport] 1999. október 18–22. között Dornbirn-ben (Vorarlberg tartomány) rendezte meg kétévenként soros konferenciáját, melynek beszédes címe így hangzik: *Stadt: Strom — Straße — Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft* [Város: folyó — út — sín. A közlekedés jelentősége a közép-európai városhálózat keletkezéstörténetében]. Bármennyire hangzatos is a tárgy választás,

¹ Österreichischer Amtskalender 2003/2004. Wien 2003. Az egyes tartományi adatok: Burgenland 293/1235; Karintia 329/1256; Alsó-Ausztria 401/1280; Felső-Ausztria 533/1367; Salzburg 661/1432; Stájerország 727/1453; Tirol 871/1532; Vorarlberg 961/1572. oldal.

fontosnak tartom a következő kritikus megjegyzést: az egyes előadások ismeretében mind a tárgyra, mind pedig az előadókra vonatkozóan Dr. Pavla Vošahliková (Prága), kivételével, aki egyébiránt az idegenforgalmi fűrdőzés kihatásait ismertette a városfejlődés szempontjából, a tágabb értelemben vett közép-európai térség államaiból egyetlen előadó illetve előadás sem foglalkozott pl. a szlovák vagy magyar városfejlődéssel az említett szempontok figyelembevételével. Ez az észrevétel annál is inkább szükséges, mivel a ténylegesen nagy érdemű munkacsoport korábban rendszeresen hívott meg várostörténeti konferenciáira szakembereket Lengyelországból, Franciaországból, de természetesen — elsősorban Kubinyi András személyében — Magyarországról és Csehszlovákiából is. Ferdinand Opll, helyettes elnök ezzel kapcsolatosan azt a felvilágosítást adta, hogy a szervezésért felelős vorarlbergiek állították össze az egyes előadásokból összetevődő programot, aminek emiatt szűkebb értelemben tájjellege lett. Mindenesetre biztosított arról, hogy a munkacsoport a jövőben sem kíván eltérni eddigi közép-európai irányultságától.

A beszűkülést sikeresen áthidalták legutóbbi, 2003. október 1-3. között. Bécsben — *Bild und Wahrnehmung* [A város képe és érzékelése] címmel — megrendezett tanácskozásukon. A cím a város „tényleges képére”, azaz valós állapotára és a szemlélők, vizsgálódók róla alkotott képére egyaránt utal. A 15 meghívott előadó közül csupán négyen voltak osztrákok, 11 külföldről érkezett. Területi szóródásuk ténylegesen nagy volt, hiszen Szende Katalinnal kezdődően Budapesttől, Ljubljanán, Prágán, Zürichen, Kielen, Strasbourgon keresztül Dublinig és Londonig, sőt a japán Kaoru Ugawa révén Tokióig bővült a kör. Az ezt megelőző, 2001-ben Friesachban megtartott, *Frauen in der Stadt* [Nők a városban] című tanácskozás előadásai a *Beiträge* [Adalékok] című sorozat XVIII. kötetében jelentek meg.

További példaként említhető, hogy 1999 második felében hagyta el a nyomdát az *Österreichisches Städtebuch* [Osztrák Városok Könyvének] Bécs városát és a tartományt felölelő, utolsónak bizonyult, 7. része az Osztrák Tudományos Akadémia (OTA) volt Gazdaság-, Társadalom- és Várostörténeti Bizottságának kiadásában. Az eddigi kötetekkel összevetve, több mint 450 oldalával a 438 oldalt kitevő háromkötetes Alsó-Ausztria 1. részét is túlszárnyalja.²

Az 1999. május 4–7. között megtartott 28. Osztrák Történészkonferencián, a 15. osztály keretében hangzottak el beszámolók az osztrák várostörténeti kutatások eddigi eredményeiről. A bevezető előadást a németországi Péter Johanek, a münsteri (†)Heinz Stoob által alapított *Institut für vergleichende Stadtgeschichte* [Összehasonlító Várostörténeti Intézet] igazgatója tartotta. Ő jobbára a középkorra vonatkozó ausztriai kutatások méltatására szorítkozott. Az összesen négy beszámolóra korlátozott ülészakaszból érthetetlen módon kimaradt a 17. századtól a 20.

² Österreichisches Städtebuch. [I] *Die Städte Oberösterreichs*. Szerk. Herbert Knittler, Wien 1968; [II] 1. *Die Städte den Burgenlandes*. Szerk. Herbert Knittler, Wien 1970, 2. bővített és átdolgozott kiadás, szerk. Deák Ernő, Wien, 1996; [III] *Die Städte Vorarlbergs*. Szerk. Franz Baltzarek, Johanne Pradel, Wien 1973; [IV] *Die Städte Niederösterreichs*. 1. A-G (mit Pulkau und St. Valentin). Szerk. Friederike Goldmann, Wien 1988; 2. H-P. Szerk. Friederike Goldmann, Evelin Oberhammer, Johanne Pradel, Wien 1976; 3. R-Z. Szerk. Friederike Goldmann, Wien 1982; [V] Franz-Heinz Hye: *Die Städte Tirols*. 1. Bundesland Tirol, Wien 1980; [VI] *Die Städte der Steiermark*. 3. J-L. Szerk. Friederike Goldmann, Robert F. Hausmann, Wien 1990; 4. M-Z. Szerk. Friederike Goldmann, Nikolaus Reisinger, Wien 1995; 1. Graz, előkészületben; 2. A-H, előkészületben; [VII] Wien. Wien 1999; [VIII] Salzburg és [IX] Karintia előkészületben. A Bécs-tárgyaló kötet óta nem jelent meg újabb.

század elejéig terjedő kor kutatási eredményeinek bemutatása, ellenben külön előadás foglalkozott a nemzetiszocialista időszak osztrák várostörténeti kutatásával. A továbbiakban még külön kitérek rá, de már ehelyütt említtem a negyedik előadást, amely az Osztrák Városok Atlaszának, mint kutatómunkának ismertetésére vállalkozott. Ez a *Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichte* [Ludwig Boltzmann Várostörténeti Kutatóintézet] 1977-ben Bécsben megnyílt fiókintézete gondozásában jelenik meg. Valamennyi előadás három oldalról közelítette meg a kérdésköröket, ismertetve az eddig elért eredményeket, feltüntetve a hiányokat és utalva a jövő feladataira.

E néhány utalásból is kitetszett három műhely, mindhárom az osztrák várostörténeti kutatás fő művelőjének számított. Azért fogalmaztam múlt időben, mert például az 1975-ben, Linzben megnyílt Ludwig Boltzmann Várostörténeti Kutatóintézetet 1994 végével anyagi és szervezési okokból fel kellett számolni,³ habár bizonyos támogatással még folyik némi munka, többek között az osztrák várostörténeti irodalom bibliográfiájának folytatásával, illetve annak befejezésével bízták meg szerződéses alapon egyik volt munkatársukat, akinek korábban az önkormányzati választások eredményeinek kiértékelése volt a feladata az Osztrák Köztársaság megalakulása óta. Egyébiránt az első, az osztrák várostörténeti kutatók terén kezdeményező és ragyogó szervezőképességű *Wilhelm Rausch* által kiadott kötet *Bibliographie zur Geschichte der Städte Österreichs* [Ausztria városai történetének könyvészete] címmel 1984-ben jelent meg 320 oldalon, és 4254 címet ölel fel.⁴ A kötet az általános részt követően tartományonként, majd alfabetikus sorrendben városonként sorolja fel az egyes kiadványokat. A gyakorlati munka tulajdonképpen Bécsben folyik a fentebb említett fiókintézet keretén belül.

Az esetleges zavar, illetve félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy bár különböző intézményekről van szó, a linzi munkacsoport és felszámolt intézet valamint a bécsi fiókintézet között nagyfokú személyi összefonódás áll fenn. Ez nem is annyira a munkatársakra, mint inkább a vezetésre vonatkozik: különösképpen fémjelzi ezt *Wilhelm Rausch* illetve utóda, *Ferdinand Oppl*, aki a munkacsoport elnökhelyettesi tisztsége mellett egyúttal Bécs városi és tartományi levéltárának is igazgatója. Az említett „fiókintézet” — a linzi intézetnek 1994-ben történt felszámolása óta — bár önállóan, ennek keretében működik.⁵

Ezek után térjünk az Osztrák Várostörténet-kutatási Munkaközösség tevékenységére, mely mindenekelőtt kétévenkénti nemzetközi várostörténeti konferenciák megszervezésében és az ott elhangzott előadások kiadásában nyilvánul meg. A publikációs tevékenység két sorozatot képez, az egyik: *Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas* [Adalékok Közép-Európa városai történetéhez], a másik *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs* [Kutatások Ausztria városai és mezővárosai történetéhez] címet viseli. Az Adalékok sorozatban eddig 15 kötet jelent meg 1963-tól 1999-ig. Az első nyolc kötet történeti áttekintést nyújt korszakonként a 18. századtól a 20. századig, majd a 10. kötetel tematársítás

³ Fritz. Mayrhofer: *30 Jahre Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung* [30 éves az Osztrák Várostörténet-kutatási Munkacsoport]. Pro civitate Austrian, Neue Folge, 1999, Heft 4 ((83–86), 84.

⁴ Wilhelm Rausch (Hrsg.): *Bibliographie zur Geschichte der Städte Österreichs*. Linz/Donau 1984. IX.

⁵ F. Mayrhofer, l. 3. lábjegyzet u. o.

kezdődött, amennyiben a városfejlődést bizonyos tényezőkhez kötötték, így például *Stadt und Salz* [Város és só], *Stadt und Eisen* [Város és vas], *Stadt und Kirche* [Város és egyház], *Stadt und Wein* [Város és bor], a legújabb kötet pedig az 1997-ben Eisenstadt/Kismartonban *Juden in der Stadt* [Zsidók a városban] megtartott konferencia anyagát öleli fel. Ehelyütt külön ki kell emelni, hogy a kiadó e kötetet Kubinyi Andrásnak ajánlva jelentette meg 70. születésnapja alkalmából.⁶ Figyelmet érdemel a Linz első említésének 1200. évfordulójára kiadott kötet, mely az 1998 novemberében, Linzben, a városok eredetéről tartott nemzetköz konferencia anyagát közli.⁷ Kissé módosítva a címet, de a már bevált „gondolattársítás”-nak megfelelően jelent meg az 1999 októberében Dornbinben megrendezett tanácskozás gyűjteményes kötete, mely a közlekedéssel összefüggésben elemezte a városfejlődést.⁸

Az egyes konferenciák méltatásával kapcsolatosan annyit fontos megjegyezni, hogy a német nyelvterületen kívüli előadók általában országuk várostörténetének jellegzetességeit ismertették a megadott korszakban, míg a német nyelvterület várostörténészei általában egy-egy kisebb tájegység, illetve német tartomány, sőt, egy-egy jellegzetesnek tűnő város történetének elemzésére szorítkoztak. Ebben a vetületben ugyan adott volt az összehasonlító várostörténeti kutatás lehetősége, mindez azonban kevésbé az egyes előadásokból, sokkal inkább az egyes konferenciák teljes anyagának mozaikjából volt kivehető. A nyugati kutatások, elsősorban német nyelvterületen egyre inkább mélyfúrások jellegét öltik, ami azt jelenti gyakorlatilag, hogy az illető kutató összehasonlítás nélkül foglalkozik tárgyával. Ebből a szempontból tehát a Munkacsoport külön érdeme a közös fórum megteremtése, hiszen az előadásokat követő viták általában rákérdeztek az egyes nyitott kérdésekre, illetve összehasonlító példákkal kiegészítették az előadók nézeteit. A Kutatások sorozat hat kötete 1978 és 2002 között jelent meg; külön említést érdemel a negyedik, *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*[Bajorok, magyarok és szlávok a Duna-medencében] c. 1991-ben megjelent kötet, ami két, 1978-ban ill. 1983-ban tartott szimpózium anyagát adja közre. Magyarországot Györffy György és Kralovánszky Alán képviselik a kötetben.

Kiegészítésképpen még annyit, hogy a Munkacsoport ún. munkafüzeteket is adott ki, közülük az 1982-ben megjelent ötödik füzet — mint már említettem — az osztrák városok választási magatartását mutatja be 1919 és 1979 között.⁹ Külön említést érdemel a Helmut Lackner által összeállított hatodik füzet, mely Bécs kivételével az egyes városok levéltári anyagát ismerteti tartományonként.¹⁰ Az egyes

⁶ A cím szerint felsorolt kötetek megjelenési éve a Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas sorozatban: *Stadt und Salz*. 10. kötet, Linz 1988; *Stadt und Eisen*. 11. kötet, Linz 1992; *Stadtgeschichtsforschung — Aspekte, Tendenzen, Perspektiven*. 12. kötet, Linz 1993; *Stadt und Kirche*. 13. kötet, Linz, 1995; *Stadt und Wein*. 14. kötet, Linz, 1996; *Juden in der Stadt* 15. kötet, Linz/Donau 1999.

⁷ Christian Rohr (Hrsg.): *Vom Ursprung der Städte. Jubiläumsschrift zur 1200. Wiedekkehr der Erntennennung von Linz*. Linz, 1999.

⁸ *Stadt: Strom — Strasse — Schiene. Die Bedeutung des Verkehrs für die Genese der mitteleuropäischen Städtelandschaft*. 16. kötet. Linz, 2001.

⁹ Gerhart Marckhgott — Maximilian Schimböck — Anneliese Schweiger: *Das Wahlverhalten in österreichischen Städten 1919–1979*. Linz, 1982.

¹⁰ Helmut Lackner: *Dokumentation ungedruckter Quellen zur Geschichte der Städte Österreichs*. Linz/Donau, 1993.

konferenciák programjának szerves része volt a fél- vagy egész napos tanulmányi kirándulás, amihez a szervezők külön idegenvezető (eddig összesen 16) füzettel szolgáltak. *Pro civitate Austriae* címmel 1985 óta osztrák várostörténeti kutatással kapcsolatos információkkal jelentkeznek évente két, 1996 óta egy számmal. A Munkacsoport *Pro civitate Austriae* néven 500.000 Schilling alaptőkével 1986-ban alapítványt hozott létre, ennek keretében kétévenként díjazza az arra érdemesült munkákat, ezáltal is lehetőséget teremtve várostörténeti feldolgozások szorgalmazására közép-európai tárgyakkal, mindenekelőtt Ausztriából, de nem osztrák állampolgárok is pályázhatnak.¹¹ A volt szocialista államokból, így Magyarországról szintén Kubinyi András részesült ebben a kitüntetésben.

Mint már szó volt róla, a klagenfurti történészkonferencián külön előadás foglalkozott az *Osztrák Városok Atlaszával* (Österreichischer Städteatlas), mely a *Wiener Stadt- und Landesarchiv* [Bécs Városi és Tartományi Levéltár], valamint az ennek keretében működő *Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichte* [Ludwig Boltzmann Várostörténeti Intézet — a korábbi „fiókintézet”] gondozásában 1982 óta jelenik meg. 2002-ig hét szállítmány készült el összesen 44 város feldolgozásával. Ehhez még annyit kell megjegyezni, hogy a jelenlegi 197 osztrák város közül összesen 70 feldolgozását, illetve kiadását vették tervbe, vagyis a felén túl járnak a munkatársak. Az eddig eltelt időt és munkamenetet figyelembe véve a befejezésig még mintegy tizenkét évet kell számolni, tehát 2015 körül fog megjelenni a teljes atlasz.

A 40x50,5 cm. formátumú kiadvány a *Commission internationale pour l'Histoire des Villes* programjaként született, éspedig a német delegációnak 1968-ban, Oxfordban tett javaslata alapján. Az egyébként legelsőként megvalósuló *Német Városok Atlasza* 1973 óta jelenik meg, az osztrák pedig az összehasonlíthatóság céljából ennek irányelveit követi. Az egyes városok „feltérképezése” a következőképpen nyilvánul meg négy térképpel és mellékletekkel:

1. ún. öskataszter, 1:2.500-as léptékű színes térkép,
2. jelenkori, 1:5.000-es léptékű fekete-fehér nyomású térkép (a városközpont rekonstrukciója),
3. 1:25.000-es léptékű fekete-fehér nyomású térkép a város környezetéről (megfelelő östérkép alapján készült reprodukció),
4. 1:5.000-es léptékű színes térkép a városfejlődés egyes szakaszainak feltüntetésével.
5. Képmelléklet: történeti városkép, a város legrégibb pecsétje.

Az egyes térképekhez kapcsolódó magyarázó szöveg mellett 1–2 oldal körüli terjedelemben háromhasábos tanulmány nyújt bepillantást az egyes városok történeti fejlődésébe. Az atlasz kiadásának tudományos felelőse a kezdettől nyugalmazásáig *Felix Czeike*, Bécs Városi és Tartományi Levéltárának igazgatója volt, utódja, *Ferdinand Opll* neve már 1982-ben mint főszerkesztő szerepel.¹²

¹¹ Wilhelm Rausch: Die Stiftung Pro Civitate Austriae. In: *Pro Civitate Austriae*, 1986, 4. füzet, 5.

¹² *Österreichischer Städteatlas*. Kiadja a Wiener Stadt- und Landesarchiv, Ludwig Boltzmann Institut für Stadtgeschichte. Einleitung [Bevezetés].

A térképészeti munkálatok terén okvetlenül említést érdemel az OTA *Kommission für Jen Historischen Atlas Österreichs* (Ausztria Történeti Atlasza Bizottság); habár más névvel, de már 1894-ben megalakult, és 1994 óta szerepelt utolsó névén. Sajnos róla is csak múlt időben lehet beszámolni, ugyanis 1997 végével megszűntették. A gyakorlati felmérések és a munka *Baualterpläne österreichischer Städte* [Osztrák Városok Kortérképei] nevet viselte. A kezdeményezés és az egész vállalkozás (†) Adalbert Klaar nevéhez fűződik, aki építészeti képzésben részesült és főiskolai tanár volt a bécsi Műszaki Egyetemen. Tervének gondolata már 1945 után megszületett, de átmenetileg az osztrák Műemlékvédelmi Hivatalban igyekezett megvalósítani, oly módon, hogy kézzel rajzolta meg az egyes városok térképeit, melyek csak 1968 óta — miután az OTA vette gondozásába a vállalkozást — kerültek kiadásra. Az. akadémiai bizottság említett (elszámolásáig az akkori 181 város közül összesen 94 térképe készült, közülük 7 nem került kiadásra. Az egyes 84,5x59,5 cm, nagyságú térképeket önálló laponként nyomatták ki, majd utólag külön füzetekben jelentek meg a kísérőszövegek (az első, a burgenlandi füzet 1980-ban jelent meg, az utolsó, egyes szöveg 1999-ben került ki a nyomdából). A faradhatatlan Adalbert Klaar méltó utódot talált *Herbert Franz Weinzierl* személyében, aki a grazi Műszaki Egyetemen szintén építészetet végzett. 1978–79-ben még közösen végezték a munkát, majd akadémiai alkalmazásban Weinzierl folytatta az általános elismerést kiváltó tevékenységet. Egyes városok térképeinek elkészítésében Friedrich Bouvier, Astrid Moritsch és Martin Pischau működött közre, A legfontosabb részek kükön magvarázószöveggel jelentek meg.¹³

Módszertanilag a felvételezéseknél az 1:1.000-es léptékű kataszteri tervek szolgáltak alapul, melynek segítségével következett a helyszíni szemle. Az egyes épületek és városrészek korának megállapításánál a jelen állapotok voltak mérvadóak, azaz milyen összetételű volt a városmag és közvetlen környezete épületeinek állaga. Tehát retrospektív módon a jelenből kiindulva állapították meg, mikor épültek az. egyes meglévő épületek, attól függetlenül, hogy a modern lakóházak vagy középületek helyén korábban esetleg középkori épületek állottak. Így ugyan figyelmen kívül maradt a városi régészet, ellenben mintegy élőben bemutatható volt, meddig nyúlik vissza egy-egy város élő történelmi múltja.

A városkutatás módszereit tekintve külön ki kell térni *Hans Bobek*nek szintén az OTA keretén belül kifejtett munkásságára, mely az ún. központi helyek rendszerének feldolgozására terjedt ki. Idevágó alapvető, szerzőtársával, *Maria Fesl*-lel közösen írt munkája *Das System der zentralen Orte Österreichs. Eine empirische Untersuchung* [Ausztria központi helyeinek rendszere. Elméleti vizsgálódás] címmel jelent meg 1978-ban.¹⁴ Bobek módszere részletes ismertetést érdemelne, az adott keretek között azonban be kell érünk néhány, a lényegét érintő megjegyzéssel. Mindenesetre tudnunk kell, hogy Bobek kevésbé történeti vetületben, hanem a jelenkorra vonatkoztatva végezte kutatásait, fontosságára való te-

¹³ Ezek legutolsó példánya: *Begleittext zu den Baualterpläne österreichischer Städte*. 6. füzet. Bécs, 2000.

¹⁴ Hans Bobek — Maria Fesl: *Das System der zentralen Orte. Eine empirische Untersuchung*. Wien — Köln. 1978, számos, részben színes ábrával és szemléltető rajzzal valamint I–XII színes térképmelléklettel.

kintettel mégis fel kell tenni a kérdést, vajon mennyire lennének alkalmazhatók felismerései a várostörténeti kutatások terén (gondolok itt a *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* címmel megjelent munkára). Bobek ugyanis — mint már a megjelölésből is kitűnik — a városi településeket nem oázisokként kezelte, hanem mindig valamely tájegység központjaként vizsgálta. A hangsúly ezáltal a város és környéke, város és vonzáskörzete, illetve a város és vidék (Stadt und Land) kölcsönösségére helyeződött. Munkája előszavában utal arra, hogy közel ötven évvel korábban kezdett foglalkozni a kérdéskörrel 1927-ben *Grundzüge der Stadtgeographie* [A városföldrajz alapvonásai] c. tanulmányában.¹⁵ Ezáltal hat évvel megelőzte német kollégáját, W. Christallert, aki 1933-ban jelentette meg *Die zentralen Orte in Süddeutschland* [A központi helyek Dél-Németországban] c. irányadó művét. A Christaller-elmélet általánosan ismert, éppen ezért nem kívánok vele külön foglalkozni, mindenesetre nem árt felhívni a figyelmet az ilyenfajta kapcsolódásokra.

A Bobek-féle felmérések 1973-ban kezdődtek a szintén az OTA keretén belül 1946-ban létrehozott *Kommission für Raumplanung*, 1988 óta *Institut für Stadt und Regionalforschung* [Térkutatási Bizottság; Város- és Regionális Kutatási Intézet] keretén belül. A Bizottság, illetve az Intézet a kutatáson kívül publikációs tevékenységet is folytat.¹⁶ 1973-tól elsőként a központi szerepkörre vonatkozó, 182 szolgáltatási kört felölelő kérdőíveket dolgoztak ki, majd küldtek szíjjel 5.000 példányban, a kérdésben érintett személyeknek (polgármesterek, iskolaigazgatók stb.), illetve intézményeknek.¹⁷ A beérkezett válaszok kiértékelése alapján született meg aztán az egyes településeket minősítő rangsorolási rendszer, éspedig: főváros, tartományi székhely és negyedszékhely (a magyar megyeszékhely fogalmát közeli meg) megkülönböztetéssel, őket követik a középfokú, majd alapfokú típusok. A három utóbbi kategóriát „nagyon jó”, illetve „jó”, „közepes” és „gyenge” megjelöléssel osztályozták, ami a központi feladatokat ellátó intézmények alapján történt. Mindez 10 pontos lépcsőfoknak felelt meg, legfelül a fővárossal, alul pedig a „gyenge” osztályzatú, alsó fokú központi helyekkel. Érdeemes lenne részletesebb felsorolásba bocsátkozni, de érzük be most néhány intézmény, illetve tényező megnevezésével:

- Alsó fokú központi hely: fogorvos, gyógyszertár, népbank vagy takarékpénztár, polgári iskola, fényképész, órák és ékszerüzlet, autójavító stb.
- Középfokú központi hely: szakorvosok, kórház, középiskola, nyomda, bundakereskedés illetve szücs stb.
- Felsőfokú központi hely: körzeti kórház vagy egyetemi klinika, színház, egyetem, napilapok szerkesztősége, áruházak stb.

A további elemzés kombinációs módon történik éspedig a lakossági és a foglalkozási agglomeráció alapján, kiemelve az ún. *Dienstleistung* (közszolgálat és szabad

¹⁵ Uo. IX. Lásd az erre vonatkozó lábjegyzetet, XVIII.

¹⁶ A *Schriften der Kommission für Raumforschung* c. sorozatban 1966 és 1978 között 3 kötete jelentett meg, később *Beiträge zur Regionalforschung* majd *Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung* címmel 1975–1997 között 15 kötetet adott ki. A kutatási jelentések (*Forschungsberichte des ISR*) 15 füzetben jelentek meg.

¹⁷ Uo. VII.

foglalkozás) szektort.¹⁸ Mint már említettem, a rendszer felállításához szükséges felmérési adatok a jelenkorra vonatkoznak. Összehasonlításokat csupán az 1961–1971 közötti időszakra vonatkozóan végzett. Bobek ennek ellenére egy egész fejezetet szentel a történelmi tényezőknek, melyeket a földrajzi elhelyezkedéssel, a fekvéssel együtt tárgyal. A történelmi fejlődésben három fő korszakot különböztet meg:

1. a városi-mezővárosi központok megjelenése 1330-ig,
2. az, országos fejlődés korszaka 1330–1850 között, ezen belül az 1330–1500 közötti és az azt követő időszak 1850-ig,
3. az iparosítás és a vasútépítés központi helyei képződésének időszaka, valamint a két világháború közti és a II. világháború utáni időszak.¹⁹

Összefoglalójának 20. pontjában Bobek úgy összegez, hogy Eisenstadt (Kismarton) kivételével valamennyi tartományi és a kilenc közül nyolc negyedszék hely már 1330 előtt városi központ volt, de a 6. osztályzatú, középfokú, a járási székhelyeknek megfelelő központi helyek 88%-a és az 5. osztályzatú kétharmada is régi városi vagy mezővárosi központnak számít. A 21. pontban megállapítja hogy a hatvanas-hetvenes évek városai kifejlődésére és jelentőségének kiforrására a 19. és 20. századi iparosításnak és vasútépítésnek, valamint az új közigazgatási központok kiválasztásának volt döntő befolyása.²⁰

A két utóbbi vállalkozás, tehát az osztrák városok kortérképe és a központi helyek rendszere közvetlen alkalmazást nyert az *Österreichisches Städtebuch* [Osztrák Városok Könyve] című nagyszabású vállalkozásban, melynek teljes elkészítésére létesült az OTA Gazdasági, Társadalom- és Várostörténelmi Bizottsága 1961-ben. A kezdeményezés a már többször megnevezett Wilhelm Rauschtól indult ki, akinek sikerült megnyernie az OTA akkori elnökét. Rausch végül is kimaradt a bizottságból, hogy más irányban fejtsse ki a várostörténelmi kutatások szervezésének szentelt tevékenységét; a bizottság végleges vezetésével a Bécsi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Intézete tanszékvezető tanárát, *Alfred Hoffmann*t bízták meg. A választás azért is volt logikus, mivel Hoffmann már 1932-ben 150 oldalas tanulmányban foglalkozott Felső-Ausztria városaival és mezővárosaival. Egy évre rá, 1933-ban, a Varsóban megtartott és az európai várostörténelmek szánt nemzetközi történetkongresszuson merült fel az ezzel kapcsolatos kézikönyvek kiadásának kérdése. Erich Keyser onnan eredő ösztönzés alapján megbízatást kapott a Német Városok Könyvének feldolgozására, és erre a célra megfelelő sémát dolgozott ki. Közben Németországban sikerrel beindultak a munkálatok, Ausztriában a Keyserrel együttműködő Hoffmann kísérlete olyannyira nem járt sikerrel, hogy csak a II. világháborút követően kezdett újra foglalkozni a tárggyal, aminek megvalósítása aztán az említett akadémiai bizottságra hárult. Hoffmann 1983-ban bekövetkezett halála után fennállt a veszély, hogy feloszlatták a bizottságot, de Othmar Pickl gazdaságtörténész vállalta a bizottság vezetését,²¹ és így folytatódott a munka egészen 1997 végéig, amikor az akadémia elnöksége végleg felszámolta a bizottságot.

¹⁸ Uo. Az egyes foglalkozási ágakat feltüntető táblázat 4–7, a rangsorolást lásd 21.

¹⁹ Uo. A központi helyek történelmi típusai: 193. skk.

²⁰ Uo. 274. skk.

²¹ Othmar Pickl und Ernő Deák: 25 Jahre Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. In: *Pro civitate Austriae*, 1986, 4. füzet, 15–28.

A bizottság 38 éves fennállása alatt komoly eredményeket tudott felmutatni, így pl. 1968-tól — rövidebb-hosszabb előkészületet igénybe véve — egymás után jelentek meg az egyes osztrák tartományok városai feldolgozását dokumentáló kötetek. Az első, Felső-Ausztria városait bemutató kötet után következett Burgenland 1. kiadása 1970-ben (a 2. bővített és javított kiadás 1996-ban), majd Vorarlberg (1973), Tirol (1980), Alsó-Ausztria három kötetben (1976–1988), a Stájerország városairól tervezett négy kötetből kettő (1990–1995), végül — már a bizottság megszűntetése után — a már említett Bécs kötet 1999-ben. Ennek megfelelően Burgenland két kiadását figyelembe véve két tartomány (Karintia és Salzburg) kivételével hét tartományról 11 kötet jelent meg. Stájerország hiányzó két kötetének megjelenése még várat magára, a Karintia városait feldolgozó kéziratok jobbára elkészültek, egyedül Salzburg tartomány — négyről tízre gyarapodott — városainak feldolgozása nem kezdődött még el. Kiegészítésül még annyit, hogy Hoffmann szeme előtt lebegett az Európai Városok Könyvének terve is, amit ő úgy gondolt kivitelezhetőnek, hogy az osztrák városok modelljeként megszületik a Habsburg Monarchia egyes országai városainak könyve is. A tervből a három részre méretezett *Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918)* [A magyar korona országainak városhálózata (1780–1918)] két része jelent meg (1979–1989).²²

A száraz adatok után szükséges szemrevételezni azt a módszert, mely alapján feldolgozásra kerültek az egyes városok. A nagyon feszesnek tűnő és szűkre méretezett német sémát módosítani kellett az osztrák adottságoknak megfelelően. Az átdolgozott sémára támaszkodva *Kari Gutkas* készítette el Sankt Pölten kéziratát, mely aztán mintául szolgált az egyes városok feldolgozásához, igaz, az egyes kötetek elkészítésekor a szerkesztők ismételten éltek különböző módosításokkal. Fontos tudni, hogy a kéziratok megírásakor a szerzőknek nem kellett okvetlenül közvetlen levéltári kutatásokat végezniük, hanem nyomtatásban megjelent forrásokra és feldolgozásokra hagyatkozhattak.

A feldolgozásban mérvadó felépítés (séma) 20 főpontban és összesen 67 al-pontban jelölte ki a dokumentáció elkészítését, amely aztán lexikális rövideggyűjt teljes képet az egyes városokról előtörténetüktől egészen a jelenig.

A húsz főszempont:

1. a város neve — különböző változatainak felsorakoztatásával egészen a jelen névalakig —, amihez nyelvi–etimológiai elemzés is kapcsolódik;
2. a város fekvése és helyzete, a település központi hely jellegének rangsorolásával a Bobek-féle elmélet alapján;
3. a település előtörténete egészen a mezővárosi jelleg kialakulásáig;
4. városi fejlődés, városi rangra emelés, földesúr;

²² Ernő Deák *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918)*. I. rész: Allgemeine Bestimmung der Städte und der städtischen Siedlungen, Wien, 1979; 11. rész: Ausgewählte Materialien zum Städtewesen. Wien, 1989. Az első rész általános bevezetést nyújt; a tárgyalt korszakot felölelő részt a magyar városfejlődés középkori szakaszát vázoló, illetve a történelmi Magyarország földrajzát és újkori közigazgatási változásait ismertető fejezet előzi meg. Az adattár — terjedelme miatt — két kötetet foglal magába: az elsőben a szabad királyi illetve a törvényhatósági jogú városok, a másodikban a kiváltságos mezővárosok találhatók a Horvátország-Szlavónia városainak adatait feltüntető táblázatokkal. Az adatok az Osztrák Városok Könyve felépítésének leegyszerűsített változata szerint találhatóak a magyarországi, nyomtatásban hozzáférhető forrásanyag figyelembevételével.

5. a város településtörténete;
6. a lakosság;
7. nyelv;
8. gazdasági élet;
9. jogalkotás és közigazgatás;
10. a város regionális szerepe közigazgatási tekintetben;
11. védelem és háborús események;
12. pecsét és címer;
13. pénzügyek;
14. a város területi fejlődése;
15. egyháztörténet, felekezetek;
16. jellegzetes városi intézmények, létesítmények (kórházak, árvaházak, városi közművek stb.);
17. művelődés (iskolák, tanintézetek, színházak, könyvtárak stb.);
18. nyomdák, újságok, könyvkereskedések;
19. a város történetének forrásai és feldolgozásai;
20. gyűjtemények és más tudományos intézmények (levéltárak, könyvtárak, múzeumok).

Az egyes kötetekben szereplő városok színes nyomású címerai a borítólapon és fényes papíron a kötet elején is láthatók, végül pedig következnek a városoknak — kezdetben Adalbert Klaar, majd Herbert Franz Weinzierl által készített — fekete-fehér nyomású alaprajzai magyarázó szöveggel. Az egyes településrészek korát saját bejelölés (középkor, majd az újkorban a századonkénti változásokat külön-külön rovátkázás) érzékelteti; a középületek és templomok kiemelten szerepelnek. Az egyes tartományokról történeti áttekintés készült, külön tanulmány vázolja a városok, mezővárosok fejlődéstörténetét.

Az akadémián belül megfogalmazott kritikák ellenére — amelyek végül is a bizottság feloszlását eredményezték — az Osztrák Városok Könyve ösztönzően hatott, így pl. tudományos együttműködés eredményeként kezdeményezés történt a galíciai városok könyvének kiadására, melyhez Baden cikkelyének ukrán fordítása szolgált mintául. Az ottani források és feldolgozások figyelembe vételében a magyar városhálózatnak a magyar viszonyokhoz való alkalmazkodása lett mérvadó. A bizottság feloszlása következtében természetesen megszűnt ez az ígéretesnek tűnő kezdeményezés. Ugyanakkor két másik vállalkozást is meg kell még említeni: 1989. július 10–13. között nemzetközi konferenciát rendezett a bizottság, melynek tárgyát a mindennapok története kutatásának kérdései és módszerei képezték.²³ A városi mindennapok történetével foglalkozott Közép-Európa térségében az a konferencia, amelyet a bizottság a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetével közösen rendezett meg 1995. szeptember 11–14. között; az anyag kiadását a szlovák fél vállalta.²⁴

²³ A tanácskozás anyaga nyomtatásban is megjelent. Othmar Pickl — Helmuth Feigl (Hrsg.): *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*. Veröffentlichungen der Kommission für Wirtschafts-, Sozial- und Stadtgeschichte 5. Wien, 1992.

²⁴ Viliam Čičaj — Othmar Pickl (Hrsg.): *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava, 1998.

A Gazdaság-, Társadalom- és Várostörténeti Bizottság jövőbeni feladatait mérlegelve több javaslat hangzott el, közülük kettőt említek meg. Az egyik szerint a teljes megjelenést, tehát valamennyi város feldolgozását követően ésszerű lett volna az adatok összehasonlító kiértékelése, amelynek segítségével külön elemzést lehetett volna készíteni, kidolgozva az egyes városok rangsorolását és tipológiáját. A másik szerint számítógéppel adatbankot kellett volna létesíteni valamennyi városi településről, mely folyamatosan kiegészült volna a legújabb adatokkal, amiket aztán nem csupán a kutatók, hanem a várostervezők és közigazdászok rendelkezésére is lehetett volna bocsátani. Mindez nem valósulhatott meg, mint ahogy illúzióknak bizonyult az az elképzelés is, hogy a városok feldolgozásának befejezése után a mezővárosok dokumentálása következzen. A jelek szerint általánosságban erősen alábbhagyott a hetvenes-nyolcvanas évek várostörténeti kutatásának lendülete. Az Osztrák Tudományos Akadémián belül létezik ugyan a Város- és Regionális Kutatási Intézet (lásd fentebb), ez azonban földrajztudományi súlyponttal főként jelenkori problémákkal foglalkozik, így aztán a történeti városkutatásnak az OTA-n belül nincs többé műhelye.

Visszatekintve említést érdemel az a gyűjteményes kötet, mely különböző szerzők ismertetésében, időrendi sorrendben mutatja be Ausztria városait és mezővárosait, és szintén egy tanácskozás tárgykörére nyúlik vissza.²⁵ Módszertani szempontból fontos munka a földrajztudós *Elisabeth Lichtenberger* feldolgozása, igaz ő természetszerűleg földrajzi szempontok szerint vizsgálja a városfogalmat, a típusokat és modelleket, illetve a városiasodás folyamatát.²⁶ A várostörténeti kutatás jelenlegi állapotában ki kell emelni *Herbert Knittler* ez irányú tevékenységét. Mint fiatal végzős, ő szerkesztette az Osztrák Városok Könyvének első két kötetét, de az OTA kötelékéből kiválva egyetemi tanárként sem adta fel a várostörténet iránti érdeklődését. Egyetemi előadásai és szemináriumai tárgyául ismételten választotta a várostörténetet, jelenleg pedig elkészült az európai várostörténet kéziratával, melyben a 16–18. századra helyezte a hangsúlyt.²⁷ Herbert Knittler intézményes keretek nélkül egyszemélyes műhelymunkát végez, és a várostörténet legjobb ismerőjének tekinthető Ausztriában.

Befejezésül utalni kell még arra a kísérletre, mely 2001 márciusában a várostörténeti kutatások területén kimutatott „hézagok” egyikét volt hivatva kitölteni — a városlakók személyének vizsgálatával. A műhelymunka egyes beszámolóit — a már említett *Kutatások* c. sorozat legutóbbi, hatodik köteteként — szintén az Osztrák Várostörténeti Kutatási Munkacsoport adta ki.²⁸

²⁵ Erich Zöllner (Hrsg.): *Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte*. Schriften des Instituts für Österreichkunde: 46, Wien, 1985.

²⁶ Elisabeth Lichtenberger: *Stadtgeographie*. Band 1. *Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse*. Teubner Studienbücher der Geographie, Stuttgart, 1986.

²⁷ Herbert Knittler: *Die europäische Stadt der frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen*. Wien/München, 2000.

²⁸ Peter Csendes — Johannes Seidl (Hrsg.): *Stadt und Prosopographie. Zur quellenmäßigen Erforschung von Personen und sozialen Gruppen in der Stadt des Spät mittelalters und der frühen Neuzeit*. Forschungen zur Geschichte... 6. Linz, 2002.

VILIAM ČIČAJ

A szlovákiai várostörténeti kutatás állapota és problémái

Nem újdonság az a megállapítás, hogy a várostörténet kutatásának kérdései komplikáltak, nagyon széles és gazdag teret nyújtanak a kutatásra. Hozzászólásunk célja ezen a helyen a Szlovákiai kutatás néhány aspektusának bemutatása. A városkutatás nagy közkedveltségnek örvend nemcsak a kutatók, hanem az egyetemi hallgatók körében is, és nagy mennyiségű irodalmat ölel fel. Ennek értékelése nagyobb terjedelmű, önálló tanulmányt érdemelne.

Bevezetesként szeretném bemutatni a szlovák történetírás helyzetét, kezdve az első világháború utáni időszakkal, de főleg a második világháború után kialakult változásokat. Az első világháború előtt az irodalom zöme magyar vagy német nyelven jelent meg, azután főleg szlovák nyelven, aminek negatív hatása volt a külföldi szakemberek hozzászólási lehetőségeire. A háború előtti időszakban várostörténeti munkák csak elvétve jelentek meg, de a második világháború után nagyon fellendült a kutatás, és mondhatjuk, hogy napjainkban is virágkorát éli. Szlovákia majdnem minden városának, mezővárosának és falujának elkészült a monográfiája.¹ E könyvek színvonala természetesen igen eltérő, ami a szerzőktől is függ. A szerzőkolléktívákat rendszerint tapasztalt történészek irányítják, de előfordul, hogy megjelennek könyvek nem történész tollából is. Pozitívan kell értékelni azt a tényt, hogy a monográfiák készítésében a helyi múzeumok és levéltárak dolgozói is kiveszik részüket, így rengeteg új adatot tárnak fel elsődleges forrásokból. Gyakori az együttműködés a régészekkel, etnográfusokkal, főleg a központi tudományos intézetekből, ami a monográfiák értékét érzékelhetően növeli.

Ezeket a kutatásokat néha ironikusan „búcsú-történelem”-nek szokták nevezni. Ennek eredete az, hogy megállapítják a helységről szóló első írásbeli feljegyzés dátumát, és a legközelebbi évfordulóra az előjáróság megteremti a pénzt, szerzőkolléktívát alakít, és a jubileum idejére, hozzá illő ünnepek közepette, megjelenik a monográfia, saját kiadásban. Ezek a könyvek nem kerülnek a könyvesboltok pultjaira, sokszor a bibliográfiákba sem, így nem jutnak el az érdeklődőkhöz. A hasonló publikációkat a recenzensek és lektorok gyakran eleve nem tartották elég színvonalasnak, szakmai szempontból figyelemre méltónak.

¹ A szlovákiai várostörténet problémaival foglalkozó szakirodalomnak csak egy részét közli: SEDLLAKOVÁ, B. — ČIČAJ, V.: Výberová bibliografia k dejinám miest na Slovensku 1990–1995. In: Historické štúdie 37, 1996, s. 141–178. GÁCSOVÁ, A.: Historická literatúra o dejinách miest na Slovensku za feudalizmu. In: *Hystoricky časopis* 9, 1961/3, s. 378–396.

Magyarország északi része, vagyis a mai Szlovákia, az egész királyság legurbanizáltabb területe volt. Ezen a helyen nem fontos elemezni, miért volt ez így, de — a levéltárakban fennmaradt nagy mennyiségű forrásnak is köszönhetően — ez az egyik oka annak, hogy a városkutatás a szlovák történetírásban igen előkelő helyet foglal el. Persze az évszázadok során — a középkorban, az újkorban és a legújabb időkben is — a városok sok változáson mentek keresztül. Minden említett korra meg kellett határozni azokat a kritériumokat, amelyek szerint egyes településeket városnak lehetett nyilvánítani. Fontos volt meghatározni a városok jellemző funkcióit, s ezzel párhuzamosan azokat a leglényegesebb hatásokat, momentumokat, amelyek módosították a középkori, újkori vagy modernkori város jellemző vonásait.

Az első — még manapság sem megfelelően megoldott, de a várostörténet szempontjából alapvető fontosságú — teoretikus problémakör: a város legfontosabb kritériumainak megállapítása. Az említett területen már a középkor kezdetétől nagyon sok város típusú településsel találkozhatunk: ezek a szabad királyi városok. Ide tartozik például Pozsony (Bratislava), Kassa (Košice), Nagyszombat (Trnava), Besztercebánya (Banská Bystrica), de például Németlipcse (Nemecká Lupča), vagy több szepességi város is, amelyek igencsak falusias települések voltak. Továbbá a földesúri vagy jobbágyvárosok:² például Zsolna (Žilina) vagy Nyitra (Nitra) az egyik oldalon, szemben olyan településekkel, amelyek csak falvak voltak, apró kiváltságokkal. Említést érdemel Cseszte (Častá) a vöröskői uradalomban, amely nagy falu volt. A városok osztályozásában sok eltérő vélemény alakult ki, amelyeket a nem tisztázott, sokféle fogalom használata váltott ki. A királyi városokat a szlovák nyelvben a „*mesto*” (*város, Stadt*), a földesúri városokat a „*mestečko*” (*mezőváros, Marckt*, szószerinti magyar fordításban: *kisváros*) fogalommal jelölték.

A történészek vitái két nézőpontra alapultak. Az első a klasszikus, hagyományos jogi alapokat vette figyelembe, a másik a konvencionális hozzáállás. A csupán jogi felfogással ellentétben az institutionális nézőpontot preferálta (ez leggyakrabban a városok fejlődésének kezdeteire volt jellemző). Olyan vélemények is előfordultak, amelyek egészen vagy részben ignorálták a városok jogi helyzetét. A konvencionális nézet pártfogói az első helyre ugyan objektív, statisztikai kritériumokat helyeztek, amelyeket sajnos csak a későbbi időkben — legkorábban a 19. század felére — vonatkozóan lehetett a gyakorlatban érvényesíteni.

A szlovák historiográfiában egész sor nézet és meghatározás található, amelyek több vagy kevesebb sikerrel próbálják kifejezni a várostörténet specifikumait, mind a közelebbi, mind a távolabbi múltban. A városok a történelmi fejlődés és a társadalom szociális differenciálódásának egy bizonyos fokán alakulnak ki. Jellemző vonásaik közül a következőket tartják a legfontosabbaknak: az adott társadalom alapvető intézményeinek székhelye, a kézművesség, a mezőgazdasági és az ipari termelés, a kereskedelem és a közlekedés központja. A városokban élnek a társadalom uralkodó rétegei, egyben lakóhelye az ott dolgozóknak is. A várost mint településformát rendszerint a falvak ellentétéként határozták meg.³

² A magyar szakirodalom terminológiája szerint: *mezővárosok*. (A szerkesztő)

³ BARTL, J.: K problému kategorizácie našich miest a mestečiek za feudalizmu [A városok és mezővárosok kategorizálásának problémái a feudális korban]. In: *Historický časopis* 30, 1982/1. s. 87–91. BARTL, J.: Príspevok ku kategorizácii spišských miest a mestečiek v stredoveku [A szepesi városok

A szlovák történeti irodalomban meghatározó *Anton Špiesz* véleménye, aki — a 18. századi viszonyokat elemezve — megpróbálta összevonni a város definíciójának kérdését az urbanizáció folyamatával és a városi funkciók összességével:⁴ A városokat úgy jellemzi, mint olyan településeket, amelyek egészen, vagy legalább részben megfelelnek a városiasság követelményeinek. A földesúri városok (mezővárosok) ezeknek a kritériumoknak csak részben tesznek eleget, és végül a piacközpontok (valójában csak falvak) olyan oppidumok, amelyek az alacsony színvonalon pangó árucserén kívül nem rendelkeztek semmiféle városias vonással. Szerinte az újkori városok az alábbi feltételeknek kellett hogy megfeleljenek:

1. Az átlagtelepüléseknél nagyobb lakosság. *Spiesz* szerint, a II. József-féle népszámlálásra alapozva ez annyit jelent, hogy a város lakóinak létszáma minimum 2000 fő, a kisvárosoké 1000 fő, a falvakban átlagosan 500 ember lakott.
2. Az ipari termelés és a kereskedelem magas szintje: a városok esetében legalább 100 (a családfők 25–30 százaléka kézművességgel foglalkozik) a kisvárosban legalább 30 kézműves műhely.⁵
3. A város vezető rétegeinek foglalkozása a kézművesség és a kereskedelem.
4. A fejlett szociális viszonyok, a költözés szabadsága, a járadékok magasabb formája (nem a robot), szilárdabb jog a föld és az ingatlanok használatára, esetleg ezek teljes jogú birtoklása.
5. Fontos városprivilegiumok és jogok birtoklása: önálló bíraskodás, vámmentesség stb.
6. A városrendezés, építészet tekintetében meghatározó a városfal, a terek, a városháza, középületek, a polgárok és nemesek pazar házai, nagy székesegyházak stb.
7. Az önkormányzat fejlett formái: várostanács, bíró, esküdtek, kapitányok, népszószólók, választott közösség stb.
8. Fejlett árucseré: nem pusztán maga a piac- és vásártartás joga, hanem a tényleges, virágzó árucseré, főleg a rendszeresen tartott heti vásárok.
9. Hivatalok, intézmények és iskolák jelenléte, ezzel együtt az értelmiségiek magas koncentrációja. Ez hatással van a városok növekedő vonzerejére, ami az állami és megyei hivatalok, egyházi intézmények telepítéséhez is vezet.
10. A lakosság magasabb műveltségi foka, ennek növekvő értéke és az ezzel járó írni-olvasni tudó személyek magasabb száma.

Az említett tényezők változékonyak voltak, csak egy bizonyos történeti időszakra voltak alkalmazhatók. *Špiesz* szerint a 18. században 52 település felelt

1. BARTL, J.: Príspevok ku kategorizácii spišských miest a mestečiek v stredoveku [A szepesi városok és mezővárosok kategóriái a középkorban]. In: *Historický časopis* 32, 1984/1. s. 101–125. LEHOTSKÁ, D.: Príspevok k základnému rozdeleniu stredovekých miest na Slovensku [A középkori városok alap-típusai]. *Historické štúdie* 19, 1974. s. 21–32. VOZÁR, J.: Banské mestá ako osobitný typ miest na Slovensku [A bányavárosok mint speciális várostípus]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 387–396.

⁴ ŠPIESZ, A.: O kritériách meslškosti na Slovensku v období neskorého feudalizmu [A városkritériumok a kései feudalizmus korában]. In: *Historický časopis* 20, 1972/4. s. 503–524.

⁵ A bányavárosokat bizonyos sajátosságok jellemezték. *Špiesz* szerint ebben az esetben a céhek és a kereskedők számát is figyelembe lehet venni.

meg azoknak a kritériumoknak, amelyek feljogosították a város megnevezésre. A szlovák történészek rendszerint egyetértenek abban, hogy a városok — az eltérő fejlődés, az ebből fakadó sajátosságok ellenére — a 18. század végéig zárt közösséget alkottak. Mindaddig éltek saját életüket, annak ellenére, hogy a helyi és a távol-sági kereskedelem és az adminisztráció központjai voltak.

Kisebb kivételekkel a szlovákiai és magyarországi városok kezdete korábbra tehető, mint a késői középkor.⁶ Nem hagyhatjuk egészen figyelem nélkül azokat a véleményeket, amelyek a városok kezdetét a római kori városokban vélik megtalálni, vagy a Nagy Morva birodalomban feltételeznek már fejlett városokat.⁷ Ezeknek a teóriáknak nagyon gyenge a tudományos alapjuk. A Magyarországi városok formálódása annak az összeurópai folyamatnak a szerves része, amely tetőpontját a keleti részeken és a Baltikumban érte el. Néhány történész megpróbálta bebizonyítani, hogy a magyarországi városok egészen különleges várostípust alkottak, és nem voltak idegen mintaképei. A specifikum abban rejlett, hogy a szomszédos országokkal (Csehországgal, Lengyelországgal) szemben a magyar királyok rendszerint már az első városprivilegiumokban szabad bíró- és önkormányzatválasztást biztosítottak a városoknak, és tovább nem felügyelték, nem korlátozták őket. Nem voltak érdekelve abban sem, hogy a városi elöljárókat a funkcióikba beiktassák, illetve megerősítsék.

Ezeket a kiváltságokat azzal szokták magyarázni, hogy a király a városokban igyekezett megtalálni az állandóan növekvő erejű nemesség elleni szövetségest. A megyék központjában alapított városokkal az uralkodó alapjában erődöket épített a nemesség ellen. A városok kiemelése a megye hatásköréből is arra szolgált, hogy határokat emeljen a nemesség hatalmi terjeszkedésének. A királyi városok példája nagyon vonzó volt a többi város és a nagyobb falvak számára is, melyek igyekeztek kivonni magukat a nemesség hatásköre alól. A folyamat bizonyos mértékben gátolta a nemesség közvetlen hatalmát a saját területükön. A szlovák történészek egy része szerint ezen alapult mind az uralkodók sajátos viszonya a városokhoz, mind pedig e megoldás életképessége. A megoldás eredetisége abban is megmutatkozott, hogy Magyarországon nem volt kétféleség az önkormányzatban. A bíraskodás és a városok gazdasági és politikai élete a bíró és a tanács kezében volt. Egészen egyedülálló joga volt 1869-ig a magyarországi városoknak a pal-

⁶ VARSÍK, B.: Vznik a rozvoj miest na Slovensku v 13. a 14. storočí [A városok kezdete és fejlődése 13. és 14. században]. In: *Historický časopis* 6, 1958/2. s. 169–201. VARSÍK, B.: Vznik a počiatky mesta Trnavy [Nagyszombat kezdete és alapítása]. In: *Historické štúdie* 3, 1957. s. 228–274. MARSINA, R.: K vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. storočia [A városok fejlődése 15. századig]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 337–367. MARSINA, R.: Pour l'histoire des villes en Slovaquie au moyen age. In: *Historický časopis* 8, 1975. s. 21–72. MARSINA, R.: Bádanie o dejinách stredovekých miest na Slovensku [A középkori városok kutatása]. In: *Historický časopis* 20, 1972/2. s. 187–204. MARSINA, R.: Reforma stredovekých miest v Uhorsku [A középkori városok reformja]. In: *Historický časopis* 31, 1983/2. s. 164–180. KUČERA, M.: Genéza miest na Slovensku [A városok genezise]. In: *Archeologica historica* 3, 1978. s. 147–164. RATKOŠ, P.: Vznik a začiatky banských miest na Slovensku [A bányavárosok alapítása és kezdete]. *Historické štúdie* 19, 1974. s. 33–58. BARTL, J.: K vývoju miest a mestečiek Liptova v stredoveku [A lipői városok és mezővárosok fejlődése középkorban]. In: *Liptov* 8, 1985. s. 45–68. JUCK, E.: K problematike spracovania dejín miest na Slovensku v stredoveku [A középkori városok feldolgozásának problémái]. In: *Historický časopis* 30, 1982/1. s. 83–85.

⁷ VALACHOVIČ, P.: Ammianus Marcellinus a mestá v Panónii v 4. storočí n. 1. [Ammianus Marcellinus és a pannon városok 4. században]. In: *Zborník FFUK — Historica* 37, 1987. s. 3–13.

losjog. A városokat — annak ellenére, hogy némelyiket idegen telepesek alapítottak, akik a magukkal hozott gazdasági és jogi szokások szerint szervezték településeiket — autonóm fejlődés jellemezte. Ezért a szélesebb európai viszonyok között is egészen sajátos város típus alakult ki Magyarországon.⁸

A szlovák történeti irodalomban a városkutatás az utolsó negyven évben ért el kimagasló eredményeket. Annak ellenére, hogy a marxista ideológia szerint a tudománynak is marxista metodológia alapján kellett dolgoznia, a városok történetének kutatása megmaradt a pozitivista alapokon, még akkor is, amikor a kutatást ki kellett terjeszteni az osztályharcra is (főleg a munkásmozgalom és a kommunista párt történetére), és egyúttal elvárás volt a marxista terminológia használata. A kutatók figyelmét a gazdaság- és társadalomtörténetre irányították, sokkal kevesebb teret kapott a városok kulturális, vallási és politikai fejlődésének feltárása. Egyes városok története szintetikus monográfiák formájában jelent meg, melyek struktúrája alapján azonos. Tipikus példa Bratislava (Pozsony) vagy Trnava (Nagyszombat) története.⁹ Mindkettő neves történészek munkája, és nyugodtan állíthatjuk, hogy a szlovák városi történetírás egyik szakaszának csúcspontját jelentik.

Nagyszombat monográfiáját a szokásos kronológia szerint szerkesztették. Klasszikusan a természeti adottságokkal kezdődik, következnek a régészeti leletek, a középkor (1526-ig), az újkor (1848-ig), a kapitalizmus időszaka (1948-ig). Természetesen nem hiányzik a munkásmozgalomról és a kommunista párt történelméről értekező fejezet, sem a szocializmus építésének sikerei, melyeket területek szerint rövidebb fejezetekben (például az iskolaügy, kultúra, ipar, egészségügy stb.) tárgyalnak. Külön fejezetet kapott a festőművészet a 20. században, a város műkincsei. Nagyszombat szerepe a nemzeti irodalom fejlődésében, továbbá a néprajzi sajátosságok (nyelv, viselet, szokások) és az elmaradhatatlan sport. A Pozsony történetét tárgyaló kötet kronológiai szerkezete azonos. A különbség abban van, minden fejezetben a teljesség igényével dolgozták fel a város korabeli életének valamennyi területét (politika, gazdaság, szociális helyzet és kultúrtörténet).

Egy másik módja a várostörténet feldolgozásának az olyan monográfia, amely az adott város fejlődésének néhány kérdését vagy egy-egy korszakát elemzi.¹⁰ Példa erre A. Špiesz kiváló munkája a 18. századi szabad királyi városokról,¹¹

⁸ ŠPIESZ, A.: Panovnícka moc a mestská samospráva vo východnej časti strednej Európy za feudalizmu [A királyi uradalom és a városi önkormányzat a Közép-Európa keleti részében a feudalizmus korában]. In: *Historický časopis* 24, 1976/4. s. 497–515.

⁹ *Dejiny Bratislavy* [Pozsony története]. [Zost.]: Lehotská, D. — Pleva, J. Bratislava, 1966. 607 s. *Dejiny Trnavy* [Nagyszombat története], [Zost.]: Šimončič, J. — Watzka, J. Bratislava, 1988. 504 s.

¹⁰ SALNER, P.: Slovak Towns in the Twentieth Century. In: *Human Affairs* 1, 1991/2. s. 187–194. *Bratislava Mateja Bela* [Pozsony Bél Mátyás korában], Bratislava, 1984. 225 s. BARTL, J.: Mestá a mestečká trenčianskej stolice v stredoveku [A Trencsén megyei városok és mezővárosok középkorban]. In: *Historický časopis* 36, 1988/6. s. 906–927. HANÁK, P.: Priemyselná revolúcia a vývin miest za kapitalizmu [Az ipari forradalom és a városi fejlődés a kapitalizmus korában]. In: *Historický časopis* 21, 1973/ 2. s. 161–187. TAJTÁK, L.: Východoslovenské mestá v období priemyselnej revolúcie [A kelet-szlovákiai városok a ipari forradalom korában]. In: *Historický časopis* 21, 1973/2. s. 231–241. HOLOTÍKOVÁ, Z.: Mestá na Slovensku v medzivojnovom období [Városok a két világháború között]. In: *Historický časopis* 21, 1973/2. s. 189–204. BARNOVSKÝ, M.: Niektoré problémy vývoja miest na Slovensku v období socialistickej industrializácie [A városok fejlődésének problémái a szocialista iparosítás korában]. In: *Historický časopis* 21, 1973/2. s. 205–230. PAŠIAK, J.: Socialistická urbanizácia Slovenska [A szocialista urbanizáció Szlovákiában]. In: *Sociológia* 8, 1976. s. 111–126.

illetve a 18. századi Pozsonyról,¹² továbbá kisebb értekezései Selmecebányáról,¹³ vagy a városi polgárságról.¹⁴ A legnagyobb érdeklődést az elmúlt negyven évben a városi gazdaság állapota keltette a kutatók körében.¹⁵ Ide tartozik feltétlenül a pol-

¹¹ ŠPIESZ, A.: *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780* [A szabad királyi városok 1680–1780]. Košice, 1983. 304 s.

¹² ŠPIESZ, A.: *Bratislava v 18. storočí* [Pozsony a 18. században]. Bratislava, 1987. 240s.

¹³ ŠPIESZ, A.: Banská Štiavnica v 18. storočí [Selmecebánya a 18. században]. In: *Historické štúdie* 12, 1967. s. 89–104.

¹⁴ ŠPIESZ, A.: Mestá a meštianstvo na Slovensku koncom 18. storočia [Városok és a polgárság a 18. században]. In: *Slovensko a veľká Francúzská revolúcia*. Trnava, 1989. s. 16–23. ŠPIESZ, A.: Slovenské meštianstvo v 18. storočí [A szlovák polgárság a 18. században]. *Historický časopis* 14, 1966. s. 10–36.

¹⁵ VALACHOVIČ, P.: Hospodárske a sociálne problémy miest v Panónii v 4–5. storočí [A pannon városok gazdasági és szociális problémái a 4. és 5. században]. In: *Historický časopis* 30, 1982/33. s. 376–394. ŠPIESZ, A.: Mesto v hospodársko-sociálnom živote Slovenska v 18. storočí [A város Szlovákia gazdasági és társadalmi életében a 18. században]. In: *Hospodárske dejiny* 7, 1981. s. 269–288. JUCK, L.: Obchod v mestách na Slovensku v 14. storočí [Kereskedelem a szlovák városokban a 14. században]. In: *Historický časopis* 35, 1987/2. s. 256–278. KAZIMÍR, Š.: Der Femhandel der Städte in der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Studia historica Slovaca* 15, 1986. s. 47–76. KAZIMÍR, Š.: Die Wirtschafts- und Sozialentwicklung der Städte in der südwestlichen Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*. Linz, 1980. s. 325–336. VOZÁR, J.: Die Bergstädte der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Die Stadt an die Schwelle zur Neuzeit*. Linz, 1980. s. 311–324. KAZIMÍR, Š.: Obchod stredoslovenských banských miest a západoslovenských miest v 16. a 17. storočí [A bányavárosok és a nyugat-szlovákiai városok kereskedelme 16. és 17. században]. In: *Historické štúdie* 22, 1977. s. 211–249. Die ostslowakische Städte in der Struktur der mitteleuropäischen Handelsverbindungen im 17. Jahrhundert. In: (Hrg. M. Marečková, P. Hejl, R. Fišer). *Problems of Continuity and Discontinuity in History*. Praha, 1980. s. 111–136. LEHOTSKÁ, D.: Mestá v peňažnom hospodárstve (A városok a pénzgazdaságban). In: *Slovenská numizmatika* 11, 1990. s. 49–59. HALAGA, R. O.: Spojenie slovenských miest s Poľskom a Rusou do 16. storočia [A szlovák városok lengyel és orosz kapcsolatai 16. századig]. In: *Historické štúdie* 11, 1966. s. 139–165. HALAGA, R. O.: *Košice — Balt. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275–1526)* [Kassa és a Baltikum. Termelés és kereskedelem a kelet-szlovákiai városok kapcsolatában Poroszországgal]. Košice, 1975. 326 s. HORVÁTH, P.: Obchodné styky Levoče s Poľskom v druhej polovici 16. storočia [Lőcse kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal a 16. század első felében]. In: *Historické štúdie* 1, 1955. s. 105–145. FIŠER, R.: Orientace a skladba zahraničného obchodu Levoče v prvej pol. 17. storočia [A Lőcse külföldi kereskedelmének orientációja és struktúrája]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 434–436. GÁCSOVÁ, A.: Poddanské dediny Bardejova do prvej polovice 16. storočia [A bártsai jobbágyfalvak a 16. század elő feléig]. In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 607–612. MAREČKOVÁ, M.: Sezonalita prešovského a bardějovského obchodu v prvej polovine 17. storočia [A eperjesi és bártsai kereskedelem szezonális jellege a 17. század első felében]. In: *Nové Obzory* 22, 1980. s. 73–82. GÁCSOVÁ, A.: Príspevok k obchodným stykom Bardejova s Poľskom v prvej polovici 16. storočia [A bártsai kereskedelem Lengyelországgal a 16. század első felében]. In: *Historické štúdie* 15, 1970. s. 121–137. MAREČKOVÁ, M.: Prešov v uhersko-polských obchodných vzťahoch počiatkom 17. storočia [Eperjes a magyar-lengyel kereskedelmi kapcsolatokban a 17. század elején]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 430–434. KAZIMÍR, Š.: Základné rysy obchodu Prešova v 16. a 17. storočí [Az eperjesi kereskedelem alapjellege 16. és 17. században]. In: *Nové Obzory* 19, 1977. s. 171–196. HEJL, F.: Východoslovenská mesta a jejich místo ve struktuře střeoevropských obchodních vztahu v období rozvíteného a pozdního feudnlismu [A kelet-szlovákiai városok helye a közép-európai kereskedelemében a későfeudalizmus korában]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 397–407. HEJL, F. — FIŠER, R.: Obchod východoslovenských miest so zahraničím v 17. storočí [A kelet-szlovákiai városok külföldi kereskedelme a 17. században]. In: *Historický časopis* 32, 1984/6. s. 926–938. KAZIMÍR, Š.: Ekonomický vývoj mesta Trnavy v období neskorého feudalizmu [Nagyszombat gazdasági fejlődése a későfeudalizmusban]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3. s. 420–427. KAZIMÍR, Š.: Hospodárenie mesta Trnavy v druhej polovici 16. storočia [Nagyszombat gazdasága a 16. század második felében]. In: *Historické štúdie* 9, 1964. s. 121–161. KAZIMÍR, Š.: Vývin cien, miezd a platov v Trnave v r. 1532–1600 [A nagyszombati árak, fizetések és keresetek fejlődése 1532–1600]. In: *Historické štúdie* 7, 1961. s. 97–132. KAZIMÍR, Š.: Pohyb cien obilnín na trhu v Trnave v rokoch 1772–1800 [A gabonaárak Nagyszombaton 1772–1800]. In: *Agrikultúra* 7, 1968. s. 181–217. FORBAT, E.: *Dejiny bratislavského obchodu v 18. a 19. storočí (1699–*

gárok szociális, vagyoni és társadalmi állapotának feldolgozása is.¹⁶ Kevesebb figyelmet kaptak a nemzetiségi, politikai és vallási problémák.¹⁷ Több munka készült

1873) [A pozsonyi kereskedelem története a 18. és 19. Században, 1699–1873] Bratislava, 1959. 580 s. ŠPIESZ, A.: Vplyv trhov na rozvoj miest na Slovensku v období neskorého feudalizmu [A piacok és a városok fejlődése későfeudalizmus korában]. In: *Historický časopis* 25, 1977/4. s. 521–531. MARSINA, R.: Mesto a trh na Slovensku do konca 13. storočia [A város és a piac a 13. század végéig]. In: *Historický časopis* 26, 1978/1. s. 77–95. PÜSPÖKI-NAGY, P.: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301*. I. Bratislava, 1989. MARSINA, R.: Feudálne pozemkové vlastníctvo miest v stredoveku [A városok feudális földtulajdona a középkorban]. In: *Liptov* 8, 1985. s. 13–26. SEDLÁK, F.: O feudálnom vlastníctve miest a mestiečiek v 16–18. storočí [A városok és mezővárosok feudális földtulajdona 16. és 18. században]. In: *Liptov* 8, 1985. s. 27–44.

¹⁶ MAREČKOVÁ, M.: *Východoslovenská mestá a mešťanstvo na prahu novoveku* [A kelet-szlovákiai városok és polgárság az újkor peremén]. Brno, 1995. 191 s. SUCHÝ, M.: K otázke sociálnej štruktúry miest na Slovensku v 16. storočí [A városok szociális struktúrájának kérdései]. In: *Historický časopis* 9, 1961. s. 477–480. MAREČKOVÁ, M.: *Spoločenská štruktúra Bardéjova v 1. polovine XVII. storočia* [Bártfa társadalmi struktúrája], Brno, 1978. 227 s. GÁCSOVÁ, A.: K sociálnej štruktúre východoslovenských miest v prvej polovici 16. storočia [A kelet-szlovákiai városok szociális struktúrája a 16. század első felében]. In: *Historický časopis* 13, 1965/3. s. 366–402. GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra mesta Bardejova r. 1437 [Bártfa társadalmi struktúrája 1437-ben]. In: *Historický časopis* 10, 1962/1. s. 22–50. GÁCSOVÁ, A.: K zdaneniu bardejovského obyvateľstva v prvej polovici 15. storočia [A bártfai polgárság adózása a 15. század első felében]. In: *Historické štúdie* 8, 1963. s. 117–128. MAREČKOVÁ, M.: Majetková štruktúra samostatných žien v Bardéjove v prvej polovici 17. storočia [A bártfai magányos asszonyok vagyoni struktúrája a 17. század első felében]. In: *Historické štúdie* 29, 1981/2. s. 244–258. GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. storočia [Eperjes társadalmi struktúrája 15. és a 16. század első felében]. In: *Historický časopis* 18, 1970/3. s. 347–378. SUCHÝ, M.: Vývoj majetkovej diferenciácie levočského obyvateľstva od polovice 16. do konca 17. storočia [A löcsei polgárság vagyoni differenciálódásának fejlődése a 16. század felétől a 17. század végéig]. In: *Historický časopis* 17, 1969/1. s. 57–97. GÁCSOVÁ, A.: *Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočia v prvej polovici 16. storočia* [Bártfa társadalmi struktúrája 15. és a 16. század első felében]. Bratislava, 1972. 183 s. GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. a v prvej polovici 16. storočia [Késmárk társadalmi struktúrája a 15. és a 16. század első felében]. In: *Historický časopis* 19, 1971/3. s. 357–384. KAZIMÍR, Š.: Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. storočia a v 17. storočí [Nagyszombat szociális és gazdasági struktúrájának fejlődése a 16. század utolsó harmadában és a 17. században]. In: *Historický časopis* 18, 1970/1. s. 48–90. KAZIMÍR, Š.: Ekonomicko-sociálna štruktúra mesta Tmavý v 18. stor. a v prvej polovici 19. stor. [Nagyszombat gazdasági és szociális struktúrája a 18. században és a 19. század első felében]. *Historický časopis* 21, 1973/1. s. 37–76. GÁCSOVÁ, A.: K problematike mestskej chudoby v Bratislave v prvej polovici 15. storočia [A pozsonyi szegények kérdéséhez a 15. század első felében]. In: *Historický časopis* 1., 1953/2. s. 177–218. DOBROTKOVÁ, M.: K sociálnej štruktúre západoslovenských miest v 18. storočí [A nyugat-szlovákiai városok szociális struktúrája a 18. században]. In: *Zborník FFUK – Historica* 37, 1987. s. 107–119. HALAGA, O. R.: Postavenie mešťanov nekráľovských a zálohovaných miest [A polgárok pozíciója a mező- és zálogolt városokban] In: *Historický časopis* 32, 1984/5. s. 697–717.

¹⁷ MARKOV, J.: *Odras politických zápasov v obecnej správe Baltskej Bystrice v 16–19. storočí* [Politikai harc a besztercebányai önkormányzatban a 16–19. században]. Bratislava, 1973. 276 s. HALAGA, O. R.: Pakty vzájomnosti obchodných stredísk Krakova a Košíc [Kereskedelmi megállapodás Krakkó és Kassa között]. In: *Historický časopis* 36, 1988/2. s. 159–174. HALAGA, O. R.: Boj Košíc proti oligarchii Omodejovcov a Matúš Trenčiansky [Kassa harca az Amáde oligarchák ellen és Csák Máté] In: *Historický časopis* 34, 1986/3. s. 326–348. ŠPIESZ, A.: Rekatolizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781 [Rekatolizáció a szlovák városokban 1681–1781]. In: *Historický časopis* 39, 1991/6. s. 588–612. ŽUDEL, J.: Náboženská štruktúra obyvateľstva slobodných kráľovských miest na Slovensku v 2. polovici 18. storočia [A szabad királyi városok polgárainak vallási viszonyai a 18. század második felében]. In: *Geografický časopis* 43, 1991/3. s. 215–230. SUCHÝ, M.: Z politických zápasov miest so šľachtou od 16. do začiatku 18. storočia [A városok politikai harca a nemességgel 16. századtól a 18. század elejéig]. *Nové obzory* 16, 1974. s. 39–84. MARSINA, R.: O národnostnej štruktúre stredovekých miest (K 600. výročiu výsad pre žilinských Slovákov) [A középkori városok nemzetiségi struktúrája]. In: *Historický časopis* 29, 1981/5. s. 681–696. HALAGA, O. R.: „Ius Sclavorum” a „Platea Sclavorum” stredovekých miest Uhorska. [„Ius Sclavorum” és „Platea Sclavorum” a középkori városokban]. In: *Historické štúdie* 12, 1967. s. 123–153. LAMOŠ, T.: Slováci v stredovekej Kremnici [Szlovákok a középkori Kőrmöcbányán]. In: *Historické štúdie* 12, 1967. s. 195–204. LEHOTSKÁ, D.:

a városi jogokról; közügyekről.¹⁸ Végül számos dolgot lehet még említeni, melyek a városok kulturális, szellemi életével és hétköznapjaival foglalkoznak.¹⁹

nyán]. In: *Historické štúdie* 12, 1967. s. 195–204. LEHOTSKÁ, D.: Interetnické vzťahy v kultúrnom vývine miest na Slovensku [Interetnikus kapcsolatok a városok művelődéstörténetben]. In: *Zborník FFUK – Historica* 37, 1987. s. 47–61. VOZÁR, J.: Národnostné zápasy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia [Nemzetiségi harcok a bányavárosokban és a szlovák nemzeti öntudat]. In: *Historický časopis* 28, 1980/4. s. 554–577. VLACHOVIČ, J.: Národnostné boje v mestách v 16. a 17. storočí [Nemzetiségi harcok a városokban a 16. és 17. században]. In: *Slováci a ich národný vývin*. Bratislava, 1966. s. 73–91. HLEBA, E.: Prešovská „národná slovenská spoločnosť“ z 50. rokov 19. storočia [A eperjesi „szlovák nemzeti társadalom“ a 19. század 50-es éveiben]. In: *Nové Obzory* 25, 1983. s. 227–241. PODRIMAVSKÝ, M.: K problematike výskumu účasti miest v národnom hnutí v rokoch 1848–1918 [A városok részvételének problémái a nemzeti mozgalomban 1848–1918]. In: *Historický časopis* 30, 1982/1. s. 100–104. BUTVIN, J.: Bratislava v slovenskom národnom obrodení a otázka slovenského národného strediska v rokoch 1848–1918 [Pozsony a szlovák nemzeti mozgalomban és a nemzeti központ kérdése 1848–1918]. In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 531–574. ŠTIBRANÝ, P.: Príspevok k vývoju slovenskej národnosti v Trenčíne [Adalék a szlovák nemzetiség fejlődéséhez Tüncsénben]. In: *Historické štúdie* 8, 1963. s. 191–198. TOMASZEWSKI, J.: K zmenám národnostnej štruktúry v slovenských mestách po roku 1918 [A városok nemzetiségi struktúrájának változása 1918 után]. In: *Historický časopis* 21, 1973, č. 2, s. 241–245.

¹⁸ *Výsady miest a mestečiek na Slovensku v rokoch 1238–1350* [A városi privilégiumok 1238–1350], [Zost.]: Juck, L. Bratislava, 1984. MERTANOVÁ, Š.: *Ius tavernicale*. Bratislava, 1985. 254 s. LEHOTSKÁ, D.: Vývoj mestského práva na Slovensku [A városi jog fejlődése]. In: *Zborník FFUK – Historica* 10, 1959. s. 65–111. KARPAT, J.: Vývoj mestskej samosprávy vo vzťahu k ekonomike miest [A városi önkormányzat fejlődése és viszonya a városi gazdasághoz]. In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 595–606. LEHOTSKÁ, D.: Vývin buržoáznej mestskej správy do roku 1918 [A városi polgári önkormányzat fejlődése 1918-ig]. In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 575–594. BIANCHI, L.: Podriadenie mestskej samosprávy štátnej správe za buržoáznej ČSR [A városi önkormányzat alárendeltsége az állami kormányzatnak az első Csehszlovák Köztársaságban]. In: *Historický časopis* 21, 1973/2. s. 245–248. MERTANOVÁ, Š.: Vznik a vývoj spišského mestského práva [A szepesi városi jog keletkezése és fejlődése]. In: *Právněhistorické studie* 18, 1974. s. 205–236. LEHOTSKÁ, D.: Mestská správa a bratislavské meštianstvo do konca 14. storočia [A pozsonyi kormányzat és a polgárság a 14. század végéig]. In: *Historické štúdie* 14, 1969. s. 179–207. LEHOTSKÁ, D.: Počiatky a vývoj mestskej listiny a listu na Slovensku do roku 1526 [A városi okmányok és levelek fejlődése 1526-ig]. In: *Sborník archivních prací* 1, 1964. s. 88–118. LEHOTSKÁ, D.: K počiatkom vedenia mestských kníh na Slovensku [A városi könyvek eredetéhez]. In: *Historické štúdie* 5, 1959. s. 325–347. LEHOTSKÁ, D.: Bratislavská mestská správa a jej predstavitelia v 15. storočí [A pozsonyi városi kormányzat és elöljárói a 15. században]. In: *Historické štúdie* 20, 1976. s. 27–52. VOZÁR, J.: Štatút stredoslovenských banských miest z r. 1619 [A bányavárosok statútuma 1619-ből]. In: *Historické štúdie* 7, 1961. s. 246–248.

¹⁹ *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas. Adaptation im Stadtmilieu. Toleranz-Intoleranz in Grosstädten Mitteleuropas*. Bratislava, 1992. SKUTIL, J.: Slovenská mesta na mapách Moravy 16–19. stol. [A szlovák városok a morva térképeken a 16–19. században]. In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 606–607. VANTUCH, A.: Trnava ako univerzitné mesto (Nagyszombat mint egyetemi város). In: *Historický časopis* 21, 1973/4. s. 497–529. PISON, Š.: Súčasný rozvoj miest a vývoj kultúry [A városi fejlődés és a művelődés]. In: *Historický časopis* 21, 1973/2 s. 251–259. CHALUPECKÝ, I.: Vzdelanosť a kultúra spišských miest a mestečiek v 15–18. storočí [A művelődés a szepesi városokban a 15–8. században]. In: *Historický časopis* 35, 1987/3. s. 427–435. ČIČAJ, V.: Vývoj vzdelanosti v našich mestách v období neskorého feudalizmu [A városi műveltség a későfeudalizmus korában]. In: *Historický časopis* 34, 1986/3. s. 349–361. KOWALSKÁ, E.: Ľudové školstvo a formovanie vzdelanosti v mestách na Slovensku v 18. storočí [A népiskolák és a városi műveltség fejlődése a 18. században]. In: *Historický časopis* 34, 1986/5. s. 695–710. RYBARIČ, R.: Stredové mesto ako hudobnokultúrny organizmus [A középkori város mint zenei kulturális egység]. *Historické štúdie* 19, 1974. s. 181–192. SELECKÁ, E.: *Stredoveká levočská knižnica* [A középkori lőcsei könyvtár]. Martin, 1975. 216 s. ČIČAJ, V.: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században*. Szeged, 1993. 142 s. ŠÁŠKY, L.: *Kamenná krása našich miest* [A városok közsépsége /Városi építészet]. Martin, 1981. 406 s. JANKOVIČ, V.: Výskum topografie historického jadra Bratislavy v 14–16. storočí a jeho prínos pre najstaršie dejiny mesta [Pozsony városi topográfiája a 14–16. században]. In: *Historický časopis* 21, 1973/3, s. 369–385. ŠIMONČIČ, J.: Príspevok k dejinám verejného zdravotníctva v Trnave v období feudalizmu [Adatok a nagyszombati köz-

A város- és légiótörténeti kutatásnak Szlovákiában máig nincs intézményes rendszere. Foglalkoznak vele magánszemélyek, de kollektívák is a Szlovák Tudományos Akadémián, levéltárakban, múzeumokban, egyetemeken. Egyfajta önkéntes szervezet a Szlovák Történelmi Társulat, amelyben a tagok egyes szekciókban, illetve körökben dolgoznak. Megemlíthetjük a Szepességi vagy a Trencsényi Történeti Társulatot, s hasonló alapokon működik egy kör Kassán is. Az ő érdekkörükbe tartozik a várostörténet is, s mint minden, önkéntes alapon működő szervezetnek, nekik is sok problémával kell megküzdeniük.

A Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Társulata keretén belül 1970-ben alakult meg a várostörténeti szekció, amely a társulat legaktívabb részlege. Az eddigi elnököknek, R. Marsinának, A. Špiesznek és V. Čičajnak köszönhetően eddig minden második évben sikerült megrendezni egy tudományos konferenciát, gyakran nemzetközi részvétellel. Ez ideig a konferenciák és szimpóziumok a városkutatás egyes problémáira tértek ki (gazdaság, kultúra, nemzetiségi fejlődés, jogi helyzet, etnogenezis stb.), vagy a városok fejlődését tárta fel egyes régiókban (Szepesség, Gömör vagy a bányavárosok).²⁰ A szervezők igyekeztek minden konferenciáról tanulmánykötetet is kiadni, amihez nem mindig sikerült megteremteni az anyagi feltételeket. Ha más lehetőség nem volt, a legérdekesebb és legértékesebb előadásokat a szekció vezetői valamelyik szaklapban jelentették meg, leggyakrabban a *Historický časopis* vagy a *Historické štúdie* oldalain.

1991-ben a várostörténeti szekció nemzetközi konferenciát rendezett Pozsony városi privilégiumának megszerzése alkalmából. Rövid időn belül sikerült a tanulmányokat kötetben kiadni, német nyelven, *Städte im Donauraum* címen.²¹ A következő rendezvény 1993-ban Trencsénteplicen volt. A városi etnogenezis problémáit történészeink a régészekkel együtt dolgozták fel. 1995-ben az osztrák–szlovák közös rendezésű tudományos konferencia címe: *A polgári élet Közép-Európában a középkortól a 19. század végéig*.²² A rendezők célja az volt, hogy a kutatóknak impulzust adjon a városkutatás egyik újabb területére, a mindennapi élet kérdéseinek kutatására. Ez a problémakör az egyik legfiatalabb tudományága a történetírásnak. A konferencián elhangzott referátumok német nyelven jelentek meg. Így lehetőség adódott arra, hogy a szlovák történészek eredményeit konfrontálói lehessen a külföldi kutatók munkáival. A szekció két utolsó rendezvénye az 1997-ben lezajlott konferencia a városok műveltségi színvonaláról, az 1999. évi rendezvény a forráskutatást és ennek lehetőségeit tárta fel.²³

egészségügyhöz a feudalizmus korában]. In: *Z dejin vied a techniky na Slovensku* 6, 1972. s. 261–281. RATKOŠ, P.: K topografii Banskej Bystrice v čase banicneho povstania (v rokoch 1525–1526) [Besztercebánya topográfiája a bányászok felkelése idején 1525–1526]. In: *Historické štúdie* 9, 1964. s. 103–120, HALAGA, O. R.: „Dvojité Košice” a ich opevnenie. [„Kettős Kassa” és fortifikációja]. In: *Historický časopis* 37, 1989/4. s. 489–514. HORVÁTH, V.: Územie mesta a životné prostredie v Bratislave v 14. a 15. storočí [Pozsony területe és környezete a 14–15. században]. In: *Historický časopis* 34, 1986/6, s. 885–896.

²⁰ *SPIŠSKÉ mestá: v stredoveku* [Szepesi városok a középkorban]. Košice, 1974. 172 s. *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918* [A városok nemzetiségi fejlődése 1918-ig]. Martin, 1984. 272 s. *Banské mestá na Slovensku* [A bányavárosok Szlovákiában], Martin, 1990. 265 s. *Vývoj správy miest na Slovensku* [A városi kormányzat fejlődése Szlovákiában]. Martin, 1984. 302 s.

²¹ *Städte in Donauraum*. Bratislava, 1993. 230 s.

²² ČIČAJ, V. — PICKL, O. [Hrsg]: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava, 1998. 356 s.

²³ *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese* [A műveltség formái és tartalma a történeti fejlődésében]. [Zost. ČIČAJ, V.] Bratislava, 1999. 187 s.

A várostörténeti szekció további akciói között előkelő helyet foglal el az a rendezvénysorozat, amelyre külföldi kutatókat hívtunk meg. Az előadásokat és vitákat rendszeresen — legalább évente kétszer — rendeztük meg, melyeken tagjainkon kívül más érdeklődők is részt vehettek. Az előadók főként Ausztria és Németország jeles intézményeinek és egyetemeinek tudományos munkatársai. A Szekció konferenciák és előadássorozatok rendezésén kívül rendszeresen gyűjti és feldolgozza a várostörténettel foglalkozó munkákat, tanulmányokat és cikkeket, melynek eredményeként naprakész a szlovákiai várostörténet válogatott bibliográfiája.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy sok új téma és módszer talált magának helyet a szlovák városkutatásban, még ha néha kis késéssel is. Említhetjük a mindennapi élet problémáit; már megjelentek az úgynevezett elbeszélő történetírás (oral history) első próbálkozásai is (*Ilyen volt Pozsony*) és sok más tanulmány a 19. századi polgári társadalom témaköréből.²⁴

²⁴ *Taká bola Bratislava* [Ilyen volt Pozsony], Bratislava, 1991. 199 s. *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989* [A polgárság és polgári társadalom Szlovákiában 1900-1989]. [Zost. E. Mannová], Bratislava, 1998. 255 s.

LENGYEL TÜNDE

A koraújkori mezővárosok kutatásának problémái Szlovákiában

A szlovákiai mezőváros-kutatás nem tekint nagy múltra vissza. Természetesen a szisztematikus városkutatás folyamán, amely a hetvenes évek elején ért el kimagasló eredményeket, a szabad királyi városok mellett helyet kaptak a kisebb városok is. A kutatók leginkább a középkorral foglalkoztak, aztán — kihagyva majd két és fél évszázadot — az úrbérrendezést és az utána következő időszakot vizsgálták, így a mezővárosok történetét főként a magyar irodalomból lehet megismerni, szlovák tanulmányra kevésbé lehet támaszkodni.¹

¹ A szlovák mezővárosi irodalmat leginkább a kisebb tanulmányok jellemzik, amelyek egyes mezővárosok történetéhez kapcsolódnak. Rengeteg cikk jelent meg e települések sajátosságairól, kuriozitásokról, de megjelentek komolyabb monográfiák is. A mezővárosokról írt általános és szélesebb tematikájú vagy összehasonlító tanulmányok: HORVÁTH, Pavel — EDLÁK, František: Zemepánske mestá a ich prínos pre rozvoj slovenskej národnosti v období neskorého feudalizmu. *Historický časopis* 29, 1981, 877–896, továbbá a tanulmány szerzőjének az utolsó években megjelent munkái: LENGYELOVÁ, Tünde: Sociálne zloženie obyvateľstva mestečiek v 16–17. storočí na Slovensku [A mezővárosok társadalma a 16–17. században Szlovákiában]. *Historický časopis* 43, 1995. 417–436; Uő: Obyvateľstvo v zemepanských mestách v 15–18. storočí [A mezővárosok lakossága a 15–18. században]. *Historický štúdie* 38, 1997. 43–58 (LENGYELOVÁ 1997); Uő: Obrigkeitseingriffe in das Alltagsleben der Marktfleckeneinwohner. In: *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts.* (Ed.: V. Čičaj — O. Pickl) Bratislava, 1998. 123–129; Uő: Die Urbarregulierung Maria Theresias und ihr Einfluss auf das Leben in grundherrschaftlichen Städten in der Slowakei. In: *Die Maria Theresianischen und Josephinischen Reformen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Slowakei.* Bratislava, 1998. 31–49; Uő: Školy a vzdelanosť v zemepanských mestách [Iskolák és műveltség a mezővárosokban] In: *Obsah a formy vzdelanosti.* (Ed.: V. Čičaj) Bratislava, 1999. 56–61; Uő: Hospodárske pomery v zemepanských mestách na Slovensku v 16–17. storočí [A mezővárosok gazdasági helyzete a 16–17. században]. *Historický Časopis* 47, 1999. 404–419; Uő: Právne postavenie zemepanských miest v 16–17. storočí [A mezővárosok jogi helyzete a 16–17. században]. In: *Rozpravy o dejinách.* (Ed.: V. Čičaj) Bratislava, 2001. 167–185; Uő: Malé mesto v ohrození [Kisváros veszélyben]. In: *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. Storočia do roku 1918.* (Eds.: Dangel, V. — Varga, J. J.) Bratislava, 2002. 81–91; Uő: Das Leben in den Marktflecken in Oberungarn in der frühen Neuzeit. In: *The First Millenium of Hungary in Europe,* Debrecen, 2002. 317–326.; Uő: Zdravotníctvo, hygiena a sociálne služby v zemepanských mestách v 16–17. storočí [Egészségügy, higiénia és szociális ellátás a mezővárosokban a 16–17. században]. *Historický štúdie* 42, 2002. 145–152. Említést érdemelnek meg egyes régiók, vagy egyes problémákhoz fűződő tanulmánykötetek. A következők a szabad királyi városok egyes problémaköreit ölelik fel, de (kisebb mértékben) helyet kapnak bennük a mezővárosok is: Banské mestá na Slovensku [A bányavárosok Szlovákiában] (ed. MARSINA, R.) Martin, 1990; JUCK, L.: *Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350) [A városok és mezővárosok privilégiumai Szlovákiában 1238–1350].* Bratislava, 1984. (okmánytár); *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918 [A városok nemzetiségi fejlődése Szlovákiában 1918-ig].* (Ed.: MARSINA, R.) Martin, 1984; *Spišské mesta v stredoveku [A szepességi városok a középkorban].* (Ed.: MARSINA, R.) Košice, 1974; ŠPIESZ, A.: *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780 [A szabad királyi városok Szlovákiában 1680–1780 között].* Košice, 1983; *Vývoj správy miest na Slovensku [A városok hatáskörének fejlődése Szlovákiában].* (Ed.: MARSINA, R.) Martin, 1984.

A mezővárosok az ország településhálózatának igen fontos részét alkották, de Európai viszonylatban is szervesen beleillettek abba településcsoportba, amelyet általában kisvárosnak nevezünk. Hogy mit sorolunk a kisváros fogalmi körébe, az országoktól és régióktól függően változhat. E települések lélekszáma általában csak ritkán haladta meg az ezret, de gyakran nem érte el az ötszázat sem. A 15. század végén Közép-Európában (nyugaton az Elbától számítva az ukrainai Styr folyóig és északról a Botteni-öböltől az Adriai-tengerig) körülbelül 3000 olyan település volt, amely városi privilégiummal rendelkezett, vagy városnak tekintették. Körülbelül 1 millió 600 ezerre tehető a lakosok száma, ami azt jelenti, hogy több mint 10 százaléka az összlakosságnak, tehát minden tizedik ember, ezekben a kisvárosokban élt. Ez a szám persze minden országban más-ként alakult, például Csehországban valamivel 20% felett volt, Magyarországon is megközelítette a 20%-ot, Lengyelországban nem egész 15%, Svédországban viszont csak 5–6%-ot tett ki. Míg a nagyvárosokban kb. 90–100 ezer ember élt, a 2500 kisvárosban több mint másfél millió, ami 90%-a az összes városlakónak. Ezekből a számokból az derül ki, hogy kvantitatív értelemben a kisváros dominált a városi településtípusok között.²

A közép-európai kisvárosok további hasonlóságokat is mutatnak, annak ellenére, hogy különböző gazdasági hátterük volt. Svédországban például a halászás, Lengyelországban és Magyarországon a mezőgazdaság és állattenyésztés, Csehországban és Szlovákiában a bányászat. A lakosság vagyonát — kevés kivétellel — legfőképpen mégis a föld birtoklása képezte. Annak ellenére, hogy a kisvárosokban kialakult a kézművesség, ez nem lett domináns, csak kevés mesterség honosodott meg, rendszerint azok, amelyek a helyi népesség mindennapi szükségleteit elégítették ki. A kézművesek megélhetésüket többnyire a mezőgazdaságban találták meg, így a kisvárosok lakóira jellemző volt, hogy félig iparosok, félig parasztok voltak.³

Amíg a szabad királyi város fogalmát törvényben definiálták,⁴ a mezőváros kritériumait — annak ellenére, hogy tíz törvényben szerepelt, és számukat 600-tól 850-ig⁵ határozzák meg — konkrétan nem fogalmazták meg. Körülbelül 200 mezőváros a Felvidéken, a mai Szlovákia területén volt. Az 1773-ban kiadott *Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum* 191 helységről számol be, de kimaradt az a 16 szepességi város, melyeket csak egy évvel korábban szerzett vissza Mária Terézia a lengyel zálogból. Összesen tehát a mai Szlovákia területén az úrbérrendezés idején 207 úgynevezett „oppidum” volt.⁶ Ezek között

² SAMSONOWICZ, H.: Die kleinen Städte im Zentraleuropa des Spätmittelalters. Versuch eines Modells. In: *Gründung und Bedeutung kleineren Städte im nördlichen Europa des frühen Neuzeit*. (Ed. MACZAK, A. — SMOUT, Ch.) Wiesbaden, 1991. 209.

³ Uo. 210.

⁴ *Corpus Juris Hungarici*, 1405 — Decretum minus

⁵ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Budapest, 1890–1913. A 850 mezővárost több kutató is vitatja. V. ö.: FÜGEDI Erik: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns Oppida im 14. Jahrhundert. In: *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert*. Linz/Donau, 1972. 169.

⁶ ŽUDEJ, Juraj: Tereziánsky lexikón sídel Uhorska z roku 1773. *Slovenská archivistika* 15. 2. 1980. 74–92.

megtaláljuk azokat a városokat, amelyek még a 13. században kaptak privilégiumot (Jászó és Szepesolaszi 1243, Garamszentkereszt 1246, Nagysáros és Nyitra 1248, Németlipcse 1263, Komárom és Hibe 1265 stb.). Továbbá szerepelnek a jegyzékben olyan települések, amelyek csak részleges privilégiumot kaptak (rendszerint vásártartási jogot), de sok olyan oppidummal is találkozunk, melyeknek semmiféle privilégiumuk nem volt, legfeljebb csak földesuruk ajándékozta meg őket valami kis joggal a saját hatásköréből.

Persze a lexikon azokat a településeket tekintette oppidumnak, melyeket akkor annak tartottak. Kimaradtak azonban a jegyzékből azok, melyek a 18. század hetvenes éveire fejlődésükben annyira visszaestek, hogy már csak régi irataikból lehetett valamikori városi mivoltukat bizonyítani. A mezővárosok kutatása kapcsán számos kérdés vetődik fel. Tekinthető-e mezővárosnak olyan település, amelyik évtizedek, illetve évszázadok során gazdaságilag és jogilag is hanyatlott, valójában elveszítette mezővárosi voltát, de rendelkezett privilégiummal? Vagy mezőváros-e az a település, amelyben például az uradalom lakossága hetenként összejött piacra; vagy a földesúr itt épített magának kastélyt, és itt volt az uradalom adminisztratív központja, beleértve az úriszéket? A város és a mezőváros közötti határt relatíve könnyen meg lehet határozni, nem nehéz eldönteni, meddig város egy település, és mikor nem lehet már városnak tekinteni. De hol van a határ a falu és a mezőváros között? Melyek azok a feltételek, amelyeket egy mezővárosnak be kell tölteni? Lehet-e a városokat valamiféle kategóriákba sorolni, konkrét követelmények alapján, melyek minden mezővárosra illenének? És ezek a kategóriák érvényesek lehetnek-e az egész középkorra, kora újkorra, vagy más kronológiailag meghatározott időszakra?

A szlovák történeti irodalomban többen is megpróbálták a városokat — beleértve a mezővárosokat is — kategóriákba sorolni, és egyben meghatározni, melyek voltak azok a követelmények, amelyeket egy kategórián belül a városnak el kellett érnie. R. Marsina⁷ a szabad királyi városokat az első kategóriában két alcsoportra osztotta, míg a többi város a második kategóriába került, ezen belül pedig négy alcsoportba. A kritériumok reálisak és elfogadhatók még a kevés irattal rendelkező kisvárosoknál is, s ami a legfontosabb, vonatkoztathatók nemcsak a középkorra (Marsina ezt a kategorizációt a 14. század feléig tartja érvényesnek), de a koraújkorra is. Egy másik kategorizációt Darina Lehotská⁸ javasolt: három csoportot alkalmazott, az elsőbe a 24 szabad királyi és bányaváros került, a másik két csoportba pedig 114 település. Ez a felosztás is a középkorra vonatkozik. A kései feudalizmus időszakára Anton Špiesz tíz kritériumot állapított meg.⁹ Sajnos, ezek is csak a 18. század második felére alkalmazhatók, több okból is. Példának csak az első kritérium: „1. A lakosság magasabb száma (lega-

⁷ MARSINA, Richard: O kategóriách a tyloch miest na Slovensku do polovice 14. storočia. In: *Folia Historica Bohemica* 10. 1986. 107–136.

⁸ LEHOTSKÁ, Darina: Príspevok k základnému rozdeleniu stredovekých miest na Slovensku. *Historické štúdie* 19. 1980. 21–32.

⁹ ŠPIESZ, Anton: O kritériách mestskosti v období neskorého feudalizmu. *Historický časopis* 20. 1972. 503–520. Ehhez a tanulmányhoz mint adattár: ŠPIESZ, A.: Hospodársko-spoločenské pomery v zemepanských mestách a mestečkách na Slovensku v čase urbárskej regulácie Márie Terézie. *Historický časopis* 23. 1975. 567–600.

lább a négyszerese az átlag településeknek a városoknál, kétszerese a kisvárosoknál).” De feltehetjük a kérdést: mit tekinthetünk ebben a korban átlagtelepülésnek? A. Špiesz ezt ugyan nem konkretizálta, de a lakosság számát 2000, illetve 1000 főben állapította meg. Ezt a kritériumot a 16–17. században a felvidéki mezővárosok közül csak nagyon kevés érte el, az átlagos lakosságszám csak 470 körül mozgott, és csak a 18. században érte el a 800 főt.¹⁰ Sajnos, a további kritériumokat is csak a 18. század második felére tudjuk alkalmazni.

Špiesz további munkáiban a mezővárosokat a fent említett tíz kritérium szerint két csoportba osztotta: az egyikbe a városok (mestá), a másikba kisvárosok (mestečká) kerültek. Ezt J. Bartl is teljességgel elfogadta, hozzátevé, hogy főlegesen mindenféle mesterséges kategóriákat kitalálni.¹¹ Tovább már a szlovákiai történetírás nem foglalkozott a városok és mezővárosok kategorizációjának problémájával.

A magyar mezőváros-kutatást ebből a szempontból erőteljesen előrelendítette Kubinyi András összehasonlító rendszere, mely a külföldi centralitáskutatás eredményeit próbálta meg a Magyarországi viszonyokra átdolgozni.¹² Kubinyi a központi és helyi funkciókat, illetve intézményeket tíz csoportra osztotta, ezeken belül hat lépcsőfokot különböztetett meg. Így egy település centralitási mutatószáma maximumán 60 lehet. A valódi városok esetében a centralitási mutatószám 40 körül kezdődik, míg a mezővárosok, vásártartó falvak jóval ez alatt foglalnak helyet, zömük a 30-at sem éri el. Kubinyi András ezt a rendszert a középkor végére alkalmazta, de (legfeljebb kisebb igazítással) a koraujkorra is érvényes. Érdekes lenne e rendszer szerint a szlovákiai mezővárosokat is újra megvizsgálni. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez — az aprólékos kritériumok betartása mellett és a több mint 200 település esetében — hosszadalmas munkának mutatkozik.

A szlovákiai mezőváros-kutatást továbbá a terminológiai zűrzavar is nehezíti. Zsigmond 1405-ben kiadott dekrétuma megkülönbözteti a városokat (civitas), mezővárosokat (oppidum) és a szabad falvakat (libera villa). A dekrétum bevezető része pedig arról szól, hogy a törvény célja némely várost fallal körülvenni, a szabad falvakat vagy kisebb városokat oppidummá emelni. Itt ugyan észlelhető a városi renden belüli különbség, de csak a királyi birtokban levő településekre vonatkozóan. A földesúri birtokba tartozó településekről nem elékez meg.

Werbőczy István *Tripartituina* egy évszázaddal később már világosabban fogalmaz: két kategóriát ismer, a szabad királyi városokat (libera civitas regia) és a földesúri oppidumokat. Ez fedte a kor jogi felfogását is, mert amíg a szabad királyi városok polgárai szabadok voltak, a földesúri joghatóság alatt levő oppidumok lakosai jobbágyok maradtak. De — mivel sehol nem volt meghatározva, hogy mit is foglal magába az oppidum fogalom — egyes települések egészen önkényesen használták nemcsak az oppidum megnevezést, de a civitast is (és természetesen ezeknek a magyar, szlovák vagy német megfelelőjét). Így az 1666-ban összeírt

¹⁰ LENGYGLOVÁ 1997: 49.

¹¹ BARTL, Július: Príspevok ku kategorizácii spišských miest a mestečiek v stredoveku. *Historický časopis* 32. 1984. 101–125.

¹² KUBINYI András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* I. 1989. Tapolca, 1990. 319–330.

beckói uradalom urbárium a Beckót mint civitast jegyezte fel, aminek persze semmi alapja nem volt, és más forrásokban sem fordult elő.¹³ Jászó lakosai sem voltak sokkal szerényebbek. Az 1595–96 évi urbáriumban Jászó mint oppidum szerepel, lakosai pedig „oppidani”-ként, de kocsmájukat a „városba” helyezték el (Aenopolium in civitate Jazo).¹⁴ Ellenkező példa Gúta (Kolárovo), amely 1573-ban oppidum,¹⁵ de 1673-ban már csak mint possessio szerepel,¹⁶ hasonlóan Udvarnok, amely egész 1714-ig oppidum, de ekkor már csak possessio.¹⁷ Egészen elvéve szerepel a forrásokban az „oppidulum” megnevezés. Ennél már talán szebben nem is lehet kifejezni a valamikor privilégiummal rendelkező Hibe város hanyatlását: a IV. Béla királytól 1265-ben kapott kiváltságokat 1536-ban már csak a bíró és 15 polgár tudta használni, 5 szegénnyel együtt.¹⁸

A német forrásokban több terminust használtak, így pontosabban lehetett kifejezni a település funkcióját is. Egészen egyértelmű a Markt, Marktflecken, ami a helységet mint piacközpontot jellemzi. A Mittel elnevezést az 1565-ben a szepesi uradalomban összeírt urbáriumban használták.¹⁹ Értelmezhető mint központ, ami megfelel a valóságnak is, mert az e fogalommal jelölt települések igazán nem voltak városok, még kisvárosok sem. Némelyekben csak 8–9 lakott ház volt, a legnépesebbek sem haladták meg sokkal a 60 házat. A „Stadt” terminussal ritkán találkozunk: az 1565 évi urbáriumban Szomolnok és Gölnicbánya volt „freie Bergkstatt”, de később (1605) már az oppidumok közé sorolták őket.

A korabeli források egyik terminust sem használtak következetesen. Hasonlóképpen volt ez a mezővárosok lakóival is. Leggyakoribb az oppidani fogalom, de használták a polgár, Bürger, mešťan kifejezéseket is, a legtöbb urbáriumban azonban mégiscsak colonus-inquilinus, rusticus, vagy egyszerűen paraszt és zsellér (sedliak, želiar stb.) volt az oppidumok lakója. Az urbáriumok összeírásánál a lakosság tényleges helyzetét vették figyelembe, beleértve azt, hogy a földművelés volt a fő foglalkozása. Ezt talán a legjobban a modern német történetírás elnevezése mutatja: az „Ackerbürgerstadt” a német mezőváros egyik megfelelője.

A mezővárosokban, akárcsak a falvakban, telek után szedték az adót (cenzust). Az, hogy mennyire nem tekintette a földesúr városnak, vagy legalább a kézművesség központjának a mezővárosokat, abban is kifejezést nyer, hogy kilencedet szedett. Ez együtt az „ajándékkal”, vagyis a különféle élelmiszerekkel, sokszor magasabb értékű volt, mint a pénzben szedett cenzus. Számításaim szerint például a galgóczi uradalombeli Udvarnok mezőváros lakosai 1617-ben 20 forint 53 dénárt fizettek földesuruknak, Thurzó Szaniszlónak. A gabona (búza és zab) és a konyhára való baromfi, tojás, kalács stb. értéke viszont 65 forint 70 dé-

¹³ Magyar Országos Levéltár (MOL) Urbaria et Conscriptioes (U et C) Fasc. 2, No. 8

¹⁴ MOL, U et C Fasc. 28 No. 42

¹⁵ MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*. Bratislava, 1959. 296–297.

¹⁶ MAKSAY Ferenc: *Urbáriumok*. Budapest, 1959. (MAKSAY 1959) 306.

¹⁷ MOL, U et C Fasc. 16 No. 1

¹⁸ BARTL, J.: K vývoju miest a mestečiek Liptova v stredoveku. *Liptov* 8, 1985, 45–68. Az oppidulum fogalmat Szepesi Csombor Márton is használta európai utazásának leírásában (*Europica varietas*).

¹⁹ MAKSAY 1959: A szepesi uradalom 1565. és 1605. évi urbárium.

nár volt, vagyis a census háromszorosa.²⁰ 1592-ben Nagy Megyer kilencede gabonában és a konyhára való élelmiszerekben kétszer annyit tett ki, mint a census.²¹ A mezővárosoknak körülbelül 20%-a viszont nem fizetett kilencedet, de magasabb cenzust szabtak ki rájuk.

Nem a városiasság jele a robotolás sem. Egyes mezővárosokban a robotnak is sokféle formáját találjuk: volt, ahol csak a zsellérek robotoltak, de a legtöbb helyen a telkes gazdák is. A 17. század feléig nem volt gyakori a robot alóli kiváltás, de a század második felében már gyakran a földesúr is szorgalmazta a robotmunka taxára változtatását, teret engedve a kézművességnek és a kereskedőknek. De nem ez volt a célja: a taxára leginkább a földesúr lakhelyétől távolabbra eső birtokokon tértek át, és ott, ahol nem volt kifizetődő saját földjein gazdálkodni. Így jobban hasznát vette a pénznek, mint a robotnak.

A városiasság egyik alapkritériuma az önkormányzat. Ezen a téren is nagyon nagy különbségek mutatkoznak egyes mezővárosok között. Azoknál a mezővárosoknál, amelyek a 15. században még királyi városok voltak, továbbra is megmaradtak a privilégium által biztosított jogok, még akkor is, amikor már nem a király, hanem a földesúr hatáskörébe tartoztak. Más településeknél nagyon erős volt a függőség a földesúrtól, az önkormányzat is többé-kevésbé annak akaratától függött. Ami a mezővárosi önkormányzatokat illeti, formailag nagyon hasonlítottak a szabad királyi városokéra. A különbség a tanácstagok és a választott közösség számában, és persze a jogosítványok körében volt. A kutatásnál ez az egyik igen fontos kritérium a mezőváros tényleges helyzetének megállapításához. A városi polgárok viszonya az önkormányzat függetlenségéhez is sokat mond a polgárok városi öntudatáról. Példa erre Privigye, ahol 1771-ben a mezőváros lakosai kiálltak jogaik mellett, és kiverték a földesúr tisztviselőit a városból. A konfliktus külön érdekessége, hogy az egész rebelliót a nők rendezték, és persze a megtorlás is őket érte.²²

Az önkormányzattal szorosan összefügg a bíraskodás is, ami a bíró és a tanács kötelességei közé tartozott. A mezővárosok csak a kisebb, főleg polgári és nem súlyos bűncselekmények elbírálásában intézkedhettek. A többi a földesúr, illetve az általa kinevezett hivatalnokok hatáskörébe tartozott, és nem volt semmivel sem korlátozva. Így nagyon érdekes modell alakult ki több mezővárosban, amelyek valamelyik szabad királyi város privilégiumát kapták meg, és ez az anyaváros volt a fellebbezési fórum is. Például Modor, ahol a földesúr felügyelte a bíraskodást, de a környező szabad királyi városok döntöttek a fellebbezések esetében. Hasonló helyzet volt a Sopron környéki mezővárosokban is, és még sok más példát említhetnénk. Azokban a mezővárosokban, amelyek a 15. század után emelkedtek fel, a függőség a földesúrtól a bíraskodásban is igen erős volt.

Még számos példával lehetne demonstrálni a mezővárosok kutatásának buktatóit. Összefoglalásként csupán néhány tanulság megfogalmazására szorít-

²⁰ MOL, U et C Fasc. 16 No. 1

²¹ MARSINA, R. — KUŠÍK, M.: *Urbtpe feudálnych panstiev na Slovensku* I. Bratislava, 1959. 505–508.

²² LENGYELOVÁ, Tünde: *Oppida — Marktflecken als Zentren von Gutsherrschaften in Ungarn. Konflikte zwischen Grundherr und Bürgern und der Aufstand der Frauen in Prievidza*. In: PETERS, Jan (Hrsg.): *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Berlin, 1997. 121–133.

kozunk. A mezővárosok számbeli sokasága, variabilitása, jogi, gazdasági és társadalmi viszonyaik sokfélesége nagyon leszűkíti azt a teret, ahol általánosítani lehet. Az, ami az egyik mezővárosnál évszázadokon át működött, egy másiknál egészen ismeretlen fogalom lehet. De az is gyakran előfordul, hogy ami az egyik földesúr idején bevett szokás volt, egy másiknál már nem volt lehetséges; az a gazdasági színvonal, ami egy virágzó mezővárost hozott létre, pár év elteltével már mesének tűnt.

A mezővárosokra úgy kell tekinteni, mint egy gyakorta előforduló településtípusra, melynek megvannak a saját specifikumai, vannak közös vonásai a városokkal, és sokban a falvakra hasonlít. Nem kell a mezővárosokból erőnek erejével városokat csinálni. Ez a tendencia rendszerint a monográfiákban fordul elő, melyekben a lokálpatrióta érzület gyakran a valóságtól elrugaszkodott képet fest a település múltjáról. A probléma másik, ellenkező esete, amikor egy mezővárost falunak degradálnak. Ez leginkább az általánosító tanulmányokra örvényes, amikor egy kritériumrendszer szerint igyekszik a kutató egy mezővárost kategorizálni.

A kutatás legfontosabb feladata a mezővárosokat saját, mezővárosi mivoltukban kutatni. Az elért eredményeket a komparatív módszer segítségével össze lehet hasonlítani más országok, régiók hasonló típusú településeivel. Ez a mezővárosok kutatásának egyik fő feladata a közeljövőben, amely kimutathatja a kisvárosi vagy vidéki élet egy nagyon sajátos formáját és színvonalát. A másik fontos feladat követni a történetkutatás legújabb trendjeit; feltárni a mezővárosi lakosság mindennapi életét, szokásaikat, műveltségi színvonalát, szociális helyzetét, mentalitását és még sok más aspektust. Ezeket a célokat csak nagyon sok aprólékos munkával lehet elérni, de múltunk megismerése e nélkül nem lesz teljes.

PÁL JUDIT

Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után

Románia második világháború utáni történetírásában nem szerepelt kiemelt helyen a várostörténet. Jelentek meg ugyan szép számmal tanulmányok, kisebb közlemények, sőt monográfiák, tanulmánykötetek is városokról, de ezek többsége nem ütötte meg a század eleji pozitívista vagy a két világháború közötti munkák mércéjét. Az 1970-es, 1980-as években aztán egyre nyomasztóbbá vált az ideológia eluralkodása; a várostörténet mindinkább munkásmozgalom- és párttörténetté vált. Ha belelapozunk *Románia történeti bibliográfiájá*-ba¹ szembetűnően sok az ilyenszerű cím: „*Az aradi vagongyár munkásainak harca politikai és szakszervezeti jogokért, valamint a kapitalista kizsákmányolás enyhítéséért*”, és a sort még hosszan lehetne folytatni. Az egyes városokkal kapcsolatos történeti irodalom egy másik vonulatát képezték a Turisztikai Könyvkiadónál² megjelent monográfiák, melyek azonban erőteljesen magukon viselték a népszerűsítés bélyegét, és általában nagyon kevésé tettek eleget a forráskritika követelményeinek. Az évfordulás megemlékezések vagy a megyei múzeumok évkönyvei szintén publikációs lehetőséget biztosítottak az ilyen témájú írások számára.

Természetesen a várostörténeti témájú tanulmányok között is akadtak értékesek, és még több olyan, amelyik egyik vagy másik város történetéhez szolgáltat értékes adatokat. A továbbiakban az erdélyi városok történetével kapcsolatos kutatásokról ejtünk szót. E városokat a kezdetektől fogva több etnikum lakta, ez tükröződött jó ideig a történetírásban is: szászok, románok, magyarok egyaránt közöltek munkákat a témáról. Az erdélyi szászokat — érthető módon — elsősorban saját múltjuk, a szász városok története foglalkoztatta. A második világháború után született írások közül említést érdemel Maja Philippi Brassó társadalomtörténetét feldolgozó könyve,³ valamint más Brassó történetével foglalkozó tanulmányai, Paul Niedermaier a középkori erdélyi városokat urbanisztikai szempontból tárgyaló könyve,⁴ és hogy az erdélyi szász történetírásnál maradjunk, Maja Philippi,

¹ *Bibliografia istorică a României*. I–IX. București, 1970–2000.

² Lásd például: Glück, Eugen, Roz, Alexandru: *Arad. Ghid de oraș*. București, 1982, Editura Sport-Turism; Floca Octavian, Clemente, Constantin: *Deva*. București, 1980; Avram, Alexandru, Crișan, Vasile: *Sibiu. Ghid de oraș*. București, 1983; vagy az újabbak közül: Anghel, Gheorghe: *Alba Iulia. Monografie*. București, 1987; Ielenicz., Mihai, Vlăsceanu, Maria: *Tușnad*. București, 1989, Editura Sport-Turism; Buta I., Bodoa, Mihaela, Edroiu, N.: *Cluj-Napoca*, București, 1989, Editura Sport-Turism.

³ Maja Philippi: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert*. Bukarest, 1986.

⁴ Paul Niedermaier: *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert*. Bukarest, 1979.

Gustav Gündisch és Konrad Gündisch az erdélyi szász patríciusrétegre vonatkozó kutatásai, Hermann Fabini a nagyszebeni gótikát bemutató könyve,⁵ valamint Gernot Nussbächer több szász városra — köztük Segesvárra és Brassóra — vonatkozó adatközlései.⁶ A középkori erdélyi városokról ugyan Carl Göllnernek, a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézet igazgatójának is megjelent egy könyve, ez azonban nem eredeti kutatásokra épül, inkább tudománynépszerűsítő jellegű.⁷ Mivel a szász emigráció a második világháborút követően egyre jelentősebb tényezővé vált, meg kell említeni a Németországban kiadott különböző monográfiákat is, amelyek gyakran az egy-egy helységből elszármazottak pénzén jelentek meg, és eltérő tudományos színvonalon dolgozták fel az illető települések történetét, ezen belül is különös előszeretettel az oktatás- és egyháztörténetet.⁸

Az erdélyi magyar történetírás nem fordított túl nagy figyelmet a várostörténet kérdéseire. Jó ideig a falu, a parasztság története volt előtérben, a várostörténet eléggé elhanyagolt terület maradt. Az erdélyi polgárosodás és az urbanizáció kérdéskörével az említett időszakban behatóbban Egyed Ákos foglalkozott. *Falu, város, civilizáció* című tanulmánykötetében külön fejezetben tárgyalta az iparosodás és a városfejlődés kérdéseit a dualizmus korában, valamint ezzel összefüggésben a vasúthálózat kiépülését, a hitelrendszert és ennek etnikai vonásait.⁹ Az ezt megelőző korszak erdélyi városfejlődéséről egyetlen átfogó tanulmány készült (román nyelven), amelyben a szerzők — Csetri Elek és Imreh István — felvázoltak néhány fontos kérdést, de később nem folytattak ez irányú kutatásokat.¹⁰ Ezen kívül született néhány tanulmány egy-egy város történetének bizonyos kérdéseiről. Közülük csak néhányat ragadunk ki: Jakó Zsigmond Dés legrégibb kiváltságleveleinek kritikáját végezte el,¹¹ valamint az otthon művészetét mutatta be a 16–17. századi Kolozsváron a városi levéltár oklevelei és jegyzőkönyvei alapján.¹² Kiss András több tanulmányának a tárgyát merítette szintén a fejedelemségekori Kolozsvár életéből, és a város levéltárának fejlődését mutatta be. Szabó T. Attila szintén e településnek szentelte 1946-ban megjelent könyvét,¹³ B. Nagy Margit és Kovács

⁵ Hermann Fabini: *Sibiul gotic*. București, 1982.

⁶ Gernot Nussbächer: *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgische Heimatkunde*. 1–2. Bukarest, 1981, 1984.

⁷ Carl Göllner: *Siebenbürgische Städte im Mittelalter*. Bukarest, 1971.

⁸ Néhány példa egyetlen város, Szászrégen történetéről: Alzner, Konrad: *Erinnerungen an Sächsisch-Regen*. Schwanenstadt, 1977; Czoppelt, Helmut: *Die evangelische Kirche in Sächsisch-Regen*. Ingolstadt, 1989; Uó: *Die Geschichte der evangelischen Schulanstalten in Sächsisch-Regen*. Ingolstadt, 1986; Uó: *Zeittafel zur Geschichte von Sächsisch-Regen*. Ingolstadt, 1980; Keller, Helmut: *Reen und die Reener. Aufzeichnungen über eine Stadt in Nordsiebenbürgen*. München, 1982; *Sächsisch-Regen. Die Stadt am Berge. Lebensbilder aus der Vergangenheit einer kleinen Stadt in Siebenbürgen*. Hrsg. Emst H. Philippi, Wigant Weltzer, Bochum, 1991.

⁹ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, 1981.

¹⁰ Csetri, Alexa, Imreh, Ștefan: *Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786–1848)*. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica*. 1966. Fasc. 2.

¹¹ Jakó Zsigmond: Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltságleveleinek kritikájához. *Studia Historica*. 1958. Fasc. 2. 3. sz. 35–66.

¹² Uó: Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához). In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest–Kolozsvár, 1957. 361–393.

¹³ Szabó T. Attila: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár, 1946.

András Erdély városainak jelentősebb műemlékeit vizsgálta művészettörténeti szempontból,¹⁴ Magyarai András a székelyudvarhelyi nemesek és polgárok évszázados küzdelméhez tárt fel új adatokat,¹⁵ Kovách Géza a zilahi céhek történetét dolgozta fel,¹⁶ Binder Pállal közösen pedig az erdélyi céhszabályzatok gyűjteményét jelentette meg.¹⁷ Több vidéki városban dolgozó tanár és muzeológus is foglalkozott városa történetének feltárásával.¹⁸

A román történetírás erdélyi városokra vonatkozó eredményeinek áttekintése jóval nehezebb feladat. Itt fokozottan érvényes az, amit a bevezetőben elmondunk. Az ideológia befolyásán túl érezhető volt egy olyan kényszer is az erdélyi városok esetében, amely a „román múlt” minél hangsúlyosabb bemutatását várta el, sokszor a történelmi tények elhallgatása vagy tendenciózus bemutatása árán. Ezzel szemben például Samuel Goldenberg a 16. századi Kolozsvárral foglalkozó,¹⁹ valamint a város kereskedelmi életét bemutató tanulmányai már a források alapos feldolgozásán alapulnak. Művészettörténeti szempontból jelentősek a Vasile Drăguț Segesvárral és más erdélyi városokkal,²⁰ Micea Țoca Kolozsvárral,²¹ Nicolae Sabău Szamosújvárral²² foglalkozó írásai. A régész Adrian Rusu többek között a nagyváradi ásatásokról közölt értékes adatokat. Radu Heitel pedig Szászsebesről, valamint Gyulafehérvárról.²³

Szakmailag sokkal ellentmondásosabbak az ebben a korszakban készült városmonográfiák, amelyek gyakran a Román Kommunista Párt megyei vagy városi bizottságainak utasítására, ezek támogatásával, de egyben ellenőrzése alatt is készültek. Több ilyen reprezentatív vállalkozásnak a korszak vezető történésze, a szakmai szempontból vitatott személyiség, Ștefan Pascu volt a főszerkesztője.²⁴

Az 1989-es fordulat után némi változás történt a várostörténet terén is, főképp a szervezést illetően. Paul Niedermaier javaslatára, aki a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság tagja volt, 1992-ben Nagyszébenben egy várostörténeti ülés-

¹⁴ Lásd Nagy B. Margit: Városrendezés Kolozsvárt és Máramaroszigeten a múlt század első felében. In *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest, 1977; Uő: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 1970.

¹⁵ Magyarai, Andrei: Date privind lupta dintre nobilime și orașenimea din Odorhei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. In: *Studii de istorie a naționalității maghiare și a înfrățirii ei cu națiunea română*. București, 1976. 103–117.

¹⁶ Kovách Géza: *A zilahi céhek története. Egy kisváros ipán fejlődése a céhek felbomlásáig*. Bukarest, 1958.

¹⁷ Kovách Géza, Binder Pál (kiad.): *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981.

¹⁸ Lásd például Székely Zoltán: *Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig*. Sepsiszentgyörgy, 1948.

¹⁹ S. Goldenberg: *Clujul în sec. XVI*. București, 1958.

²⁰ Drăguț, Vasile: *Cetatea Sighișoarei*. București, 1968.

²¹ *1850 Clujul istorico-artistic*. Cluj, 1974.

²² Sabău, Nicolae: Gherla. Aspecte istorico-artistice ale dezvoltării orașului. *Revista muzeelor și monumentelor*. Tom 15 (1984) nr. 1. 18–27.

²³ Heitel, Radu: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la Alba Iulia (1968–1976). In *Documente noi descoperite și informații arheologice*. București, 1977, 33–35; Rusu, Adrian Andrei: Les premières fortifications médiévales d’Oradea. In *900 Years from Saint Ladislas Death*. Oradea, 1996. 12–17.

²⁴ Ezek közül néhányat sorolunk fel: Pascu, Ștefan (red.): *Istoria Clujului*. Cluj, 1974; Pascu, Ștefan, Zăhău, Ioan, Țintă, Aurel: *Timișoara 700. Pagini din trecut și de azi*. Timișoara, 1969; Trandafir, Marian (coord.): *Alba Iulia 2000*. Alba Iulia, 1975; *Aradul. Permanență în istoria patriei*. Arad, 1978; Iliescu, Ion, Istrate, Tiberiu: *Orăștie 750 de ani. 1224–1974*. Deva, 1974; Boca, Mitrofan (coord.): *Monografia orașului Baia Mare*. I. Baia Mare, 1973.

szak után a szakma összegyűlt képviselői létrehozták a Romániai Várostörténeti Bizottságot, amely a Román Akadémia égisze alatt fejt ki tevékenységét. A Bizottság elnökévé Paul Niedermaiert választották, aki a nagyszebeni Társadalomtörténeti Kutatóintézet keretén belül létrehozott egy várostörténeti kutatócsoportot is. A Bizottság havonta megjelentet egy hírlevelet, amelyet szétküld a tagoknak, a tudományos intézeteknek, külföldi neves szakembereknek és kutatóhelyeknek, valamint a várostörténet iránt érdeklődőknek.²⁵

A Nagyszebenben működő várostörténeti kutatócsoport — a Nemzetközi Bizottság ajánlására —, két alapvető munka elkészítését tűzte ki célul, ezek: Románia várostörténeti bibliográfiája és várostörténeti atlasza. A bibliográfia egy számítógépes adatbázis formájában készül, amely a kulcsszavak és speciális mezők segítségével összetett és gyors keresést tesz lehetővé. A későbbiekben a tervek között szerepel egy kötet megjelentetése is, amely a legfontosabb munkákat tartalmazná, a címeket egy idegen nyelvre is lefordítva. Az atlasz más országok (Németország, Dánia, Lengyelország, Írország stb.) mintájára néhány fontosabb történelmi városról külön faszcikulusban jelentet meg különféle térképeket egy alapos bevezető szöveg kíséretében. Az első faszcikulus — Segesvárról — nemrég jelent meg, és már folyamatban van a Suceavát bemutató második füzet összeállítása is.²⁶

A Bizottság évente egy-egy ülészakot is szervezett: 1992-ben Nagyszebenben, 1993-ban Brăilán a vásároknak a városfejlődésre gyakorolt hatásáról, 1994-ben Besztercén az utak városképző szerepéről, 1995-ben Giurgiuban a városok védelmi és katonai funkciójáról, 1997-ben Iaşiban a városi művelődésről, 1998-ban Segesváron pedig a kézművesség és az ipar szerepéről a városfejlődésben. 1996-ban egy nemzetközi konferencia keretében Targovişten neves külföldi és romániai szakemberek a középkori fejedelmi székhelyek kérdéséről tartottak előadásokat. 2000-ben egy újabb nemzetközi konferencia szervezésére került sor a Babeş-Bolyai Tudományegyetemmel közösen „A központi és a helyi intézmények szerepe a városok életében” címmel.

Ezen kívül több kerekasztal-megbeszélést is szerveztek, ahol néhány lényeges kérdést vitattak meg, például a várostörténeti terminológiáét, különös tekintettel a „város” és „mezőváros” fogalmakra, a várostörténeti atlasz problémáit, valamint a régészeti kutatások eredményeinek beépítését a várostörténetbe, különös tekintettel a havasalföldi és moldvai városok kezdeteire. A Bizottság két urbanisztikai ülészakot is rendezett: a „tervezett” városokról, a „városrombolásról” és újjáépítésről.

A Bizottság megjelentet egy várostörténeti folyóiratot is, a *Historia Urbanát*. Ez a román tanulmányok és könyvismertetések mellett minden számban közöl idegen nyelvű írásokat is. A folyóirat, amely évente kétszer jelenik meg, általában a várostörténeti konferenciák anyagát közli (az 1996-os összevont lapszám például a tárgoviftei nemzetközi konferencia anyagát tartalmazza), valamint — a terjedelem függvényében — más, a szerkesztőségbe beérkezett anyagokat.

²⁵ A hírlevél *Informații privind istoria oraşelor* címmel jelenik meg; egymást váltó szerkesztői 1992 után: Paul Niedermaier, Pál Judit, Marian Ţiplic és Dan Dumitru Iacob.

²⁶ A kézirat leadásakor érvényes állapotra utal a szerző. (*A szerkesztő*)

Ez utóbbiak közül említést érdemel a fiatalon elhunyt német kutató, Renate Möhlenkamp befejezetlenül maradt doktori disszertációjának folytatásokban való közlése, amely komparativista módszerrel tárgyalja a moldvai városok eredetét és fejlődésüket a 16. század végéig.²⁷ A folyóirat azonban jelentős késésben van, — pénzhiány és az Akadémiai Kiadó körüli gondok miatt — sokáig szünetelt a megjelenése, 2000-ben végre megjelent az 1997/2-es szám, és remény van, hogy 2001-ben sikerül ha nem is behozni, de legalább csökkenteni a lemaradást, és végre megjelennek az 1998-as és 1999-es számok is.²⁸

A jelentős tevékenység és az eredmények ellenére a Bizottságnak nem sikerült összefogni a várostörténeti kutatásokat. A kezdeti lelkesedés elmúltával a tagok aktív részvételére is nagyon kis mértékben lehet számítani, legtöbbször a hírek begyűjtése a hírlevél számára is komoly gondot okoz. Az interdiszciplinaritásra való törekvés is csak részben valósult meg. Néhány rendezvényen ugyan összegyűltek történészek, régészek, műépítészek, urbanisták, földrajztudósok, kartográfusok, valamint más szakmák képviselői, de ez nem hozott tartós eredményeket, nem vált egy együttműködés kiindulópontjává. A várostörténet jórészt továbbra is a hagyományos keretek között folyik, a várostörténet nyugaton meghonosodott új útjai errefelé egyelőre járatlanok maradnak.

Az 1989 utáni évek terméséből néhány tanulmány és könyv mégis említést érdemel. Az 1990-es évek publikációi között is nagy számban találunk évfordulós megemlékezéseket. Tovább gyarapodott a monográfiák száma is, bár ezek egy része megint csak inkább turisztikai jellegű. Monográfia jelent meg az utóbbi években többek között a következő városokról: Arad, Aranyosgyéres, Fogaras, Karánsebes, Kolozsvár, Medgyes, Nagyvárad, Tusnád stb.²⁹ Ezek között vannak — részben vagy egészben — komoly tudományos teljesítmények, úgyszintén teljesen ideologikus fércmunkák, de sokszor egyazon kötetben belül is nagyon eltérő a színvonal. Brassóra vonatkozóan is több könyv jelent meg, közülük kiemelkedő jelentőségű Maja Philippi német nyelvű tanulmánykötete.³⁰ Nagy fontosságú az a szinte sziszifuszinak tekinthető vállalkozás, amely a 19. században megkezdett nagyszabású forráskiadvány-sorozat, a „*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*” folytatását tűzte ki célul. A nemrég megjelent kötetben a középkori céhes okleveleket gyűjtötte össze Gernot Nussbächer.³¹ Bár nem Romániában adták ki, de itt kell megemlékeznünk Konrad Gündisch a középkori erdélyi városok patríciusrétegéről szóló könyvéről, amely korábbi romániai munkásságának a szintézise, és föltétlenül az utóbbi évtizedek legjelentősebb erdélyi várostörténeti munkái közé tartozik.³² Ugyancsak Németországban jelent meg Paul Niedermaier

²⁷ Renate Möhlenkamp: Die Entstehung und Entwicklung der mittelalterlichen moldauischen Städte bis Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Historia Urbana*. 1993/2, 1994/1,2, 1995/1–2.

²⁸ A kézirat leadásakor érvényes állapotra utal a szerző. (A szerkesztő)

²⁹ Ezek közül a jelentősebbek: Hügel, Peter, Hurezan, Pascu, Barbu, Mircea (red.): *Arad. Monografia oraşului de la începuturi până la 1989*. Arad, 1999; Borcea, Liviu, Gorun, Gheorghe (coord.): *Istoria Oraşului Oradea*. Oradea, 1998.

³⁰ Maja Philippi: *Kronstadt*. Bukarest, 1996.

³¹ Gernot Nussbächer (Hrsg.): *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. IX. *Zunfturkunden, 1420–1580*. Kronstadt, 1998.

³² Konrad G. Gündisch: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1993, Böhlau Verlag.

újabb kötete, amely a tatárjárás előtti erdélyi városépítészetet tárgyalja.³³ A nagy-szebeni műépítész, Hermann Fabini pedig szintén német nyelven jelenteti meg füzeteit a jelentősebb szász műemlékekről, közülük a brassói Fekete-templomról, a szászsebesi, a nagyszebeni evangélikus templomokról stb. Ennek mintegy magyar változata Kolozsváron lát napvilágot, Kovács András és más szerzők tollából. Ugyancsak megfigyelhető az urbanisztikai témájú kutatások megélénkülése is.³⁴

Az erdélyi magyar történetírás³⁵ köréből megemlíthetjük Egyed Ákos 1997-ben megjelent tanulmánykötetét,³⁶ valamint Kiss András hasonló könyvét; mindkettő tartalmaz várostörténeti jellegű írásokat is. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület adta ki Benkő Elek munkáját a középkori székely mezővárosokról, amely főképp Székelykeresztúr régészeti feltárása révén több új, érdekes adattal gazdagította az erdélyi mezővárosok nem túl bő szakirodalmát.³⁷ A könyv tanúsága szerint a régészet sokszor tőle viszonylag távol álló kérdések esetében is segíthet a válaszadásban, így például az adózás módjának, a polgár–nemes ellentéteknek lehetnek településtörténeti következményei.

Egy másik, részben várostörténeti vonatkozású kötet is 1997-ben jelent meg Pál-Antal Sándor és Szabó Miklós szerkesztésében.³⁸ A kötet nagyrészt Marosvásárhely történetével foglalkozó tanulmányokat tartalmaz. Ugyanők szerkesztettek egy másik, ezúttal kimondottan Marosvásárhely történetére koncentráló kötetet, melyben egy-egy írás taglalja a helység szabad királyi várossá való alakulását, valamint különböző intézmények, egyházak, épületek múltját.³⁹ A Marosvásárhelyre vonatkozó gazdag anyagot gyarapítja a református kollégium 1848 előtti diáknévsorainak közzététele Tonk Sándor által,⁴⁰ a város utcáinak történeti névtára Pál-Antal Sándor tollából,⁴¹ valamint a marosvásárhelyi helynevek lexikona.⁴² Megemlíthetjük még az időközben meghalt Hermann Gusztáv könyvét Székelyudvarhely művelődéstörténetéről,⁴³ Fleisz János munkáját a dualizmus kori Nagyváradról,⁴⁴ Pál Judit kötetét a székelyföldi városfejlődésről,⁴⁵ valamint több tanulmányt fiatalabb szerzők tollából különböző folyóiratokban és kötetekben. Nagyon fontosak a forráskiadványok is: Pap Ferenc a kolozsvári harmincadjegyzékeket tette közzé,

³³ Paul Niedermaier: *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet*. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg, 1996.

³⁴ Erre példa: Anghel, Gheorghe: Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia. *Apulum*. Tom 31 (1994) 283–302;

³⁵ Magyarországi szerzők szintén érintették részben az erdélyi városok történetét is, de erre most nem térünk ki.

³⁶ Egyed Ákos: *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I–II. Csíkszereda, 1997.

³⁷ Benkő Elek, Demeter István, Székely Attila: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár, 1997.

³⁸ Pál-Antal Sándor, Szabó Miklós (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997.

³⁹ Uő: *Marosvásárhely történetéből*. Marosvásárhely, 1999.

⁴⁰ Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged, 1994.

⁴¹ Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely, 1997.

⁴² Vigh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közsavak*. Csíkszereda, 1996.

⁴³ Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Bukarest, 1993.

⁴⁴ Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad, 1997.

⁴⁵ Pál Judit: *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea*. Cluj-Napoca, 1999.

Kovács András Gyulafehérvár város koraujkori jegyzőkönyveit. Wolf Rudolf pedig Torda tanácsi jegyzőkönyveit. E két utóbbi az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjáindult sorozata, az „Erdélyi Történelmi Adatok” keretén belül jelent meg.⁴⁶ Közvetlenül az 1989-es fordulat után jelent meg a Kriterion Könyvkiadó ún. „Fehér sorozatában” egy nagyon hasznos válogatás kolozsvári emlékirók munkáiból.⁴⁷ Itt említhetjük meg a Csíkszeredára vonatkozó két emlékiratot is T. Nagy Imre és Nagy András tollából, melyek sok érdekes adatot szolgáltatnak a kisváros dualizmuskori és két világháború közötti történetéhez,⁴⁸ vagy egy szatmári cívis emlékiratainak közreadását.⁴⁹ Megjelent néhány emlékkönyv is,⁵⁰ a helytörténeti közlemények jó része azonban továbbra sem lép ki a megszokott keretek közül.

A fentiekből is kitűnik, hogy 1989 után kitágultak a publikációs lehetőségek, megszűnt az ideológiai nyomás, azonban az utóbbi évtized termése sem ad okot egyértelmű optimizmusra. A szórványos eredmények ellenére a várostörténet-írás válaszút előtt áll: megmarad-e a hagyományos helytörténet szintjén, vagy képes új módszerek és új szemlélet átvételével magát megújítani?

Az eddigi legjelentősebb munka az erdélyi városokról magyarországi kutató tollából született. Sonkoly Gábor könyvéről van szó,⁵¹ melyben különböző módszerek segítségével vázolja fel és hierarchizálja a 19. század közepe előtti erdélyi városrendszert, Sonkoly három kérdéscsoport vizsgálatát tűzte ki célul. Létezett-e az Erdélyi Nagyfejedelemségben önálló városrendszer? Mi tekinthető városnak, és mennyire használhatók a különböző városdefiníciók? És végül: hogyan adoptálja a hagyományait őrző város az egységesítő jogi, gazdasági, kulturális, társadalmi tendenciákat? Sonkoly Gábor korábbi publikációi már jelezték sokoldalú érdeklődését. Kutatásaiban sikerrel törekedett a kvantitatív módszerek alkalmazására is, melyek a magyar történetírásban soha nem váltak igazán népszerűvé. Forrásai az Acsády-féle összeírás az 1720-as évek elejéről, az 1750. évi általános adóösszeírás, a II. József idejében (1786) készített első népszámlálás, valamint az 1850. és 1857. évi népszámlálások. Sonkoly itt is érdekes kísérletre vállalkozik: kvantitatív módszerek segítségével akarja kimutatni, hogy a jogi, illetve a demográfiai városdefiníció hogyan viszonyul egymáshoz, mennyire megbízhatóak, és beszélhetünk-e a vizsgált korszakban erdélyi városhálózatról. A folyamatok tekintetében azt a következtetést vonja le Sonkoly, hogy bár a 18. század második felében jelentősebb volt a városok növekedése, a 19. század első felében fontos strukturális átalakulás ment végbe. A legtöbb város helyzete alig változott egy évszázad alatt, ami megint csak a városállomány állandóságára mutat rá, bár Sonkoly Gábor hangsúlyozza, hogy a formai állandóság valószínűleg tartalmi változást feltételez.

⁴⁶ Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest, Kolozsvár, 2000; Kovács András: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Kolozsvár, 1998; Wolf Rudolf: *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678*. Kolozsvár, 1993.

⁴⁷ Bálint József, Pataki József: *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. Bukarest, 1990.

⁴⁸ Tivai Nagy Imre: *Emlékezés a régi csikiakról*. Csíkszereda, 1996; Nagy András: *Városkép és ami hozzá tartozik*. Csíkszereda, 1997.

⁴⁹ Jeney György: *Egy szatmári cívis emlékiratai. Korrajz Szatmár-Németi város múltjából 1790–1820*. (Szatmári Füzetek, 8). Szatmárnémeti, 1999.

⁵⁰ *Emlékkönyv a Kézdivásárhelyi Múzeum 25. évfordulójára*. Sepsiszentgyörgy, 1997.

⁵¹ Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest, 2001. A megjelenési év ellenére terjesztésre csak 2002-ben került.

A felsorolt eredmények ellenére az erdélyi városokról legutóbb megjelent tanulmánykötet⁵² jól mutatja a várostörténetben jelentkező hiányosságokat. A kötet tanulmányainak heterogenitása jelzi, hogy egyrészt kevés az idevágó kutatás, másrészt fogalmilag, módszertanilag és színvonalukban is nagyon eltérnek egymástól a különböző írások. Ezen belül érdekes kísérlet Gyáni Gáboré, aki a „pilléresedés” Hollandiában kidolgozott modelljét alkalmazza Erdélyre, és nagyon termékeny, továbbgondolásra érdemes gondolatokat vetett fel az erdélyi polgárosodásra nézve.⁵³

⁵² Pál Judit — Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda, 2001.

⁵³ Gyáni Gábor: A középosztály és a polgárság múltja, különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre. In: uo. 157–177.

FLEISZ JÁNOS

A várostörténeti kutatások mai problémái Romániában

Előadásunk a jelenleg Románia területéhez tartozó erdélyi, partiumi és bánági városok történetének, főleg az 1867–1940 közötti időszak kutatásának elméleti, módszertani és gyakorlati kérdéseire igyekszik kitérni. Ez elsősorban Nagyvárad, illetve a Partium várostörténete kutatásának tapasztalataira, valamint felvetések szintjén egyes erdélyi és magyarországi kollégák gyakorlatára támaszkodik.

Mielőtt a módszertani kérdésekre térnénk, a hiteles kép kialakítása érdekében kénytelenek vagyunk röviden bemutatni a kutatási tevékenységet befolyásoló általános körülményeket. A problémák és kihívások természetesen gyakran ugyanazok, mint a történelem egésze esetében.

1. A kutatás általános feltételei és lehetőségei

Erdély és a hozzákapcsolódó Partium és Bánág városainak történetét a kutatás több irányból közelíti meg. Művelését főleg a magyar történetírás érzi kötelességének, de ez is két ágon fut. Egyrészt a magyarországi szakemberek, másrészt a romániai magyar történészek által. Ezen kívül az első világháború után Romániához került mintegy 103.000 km² terület városainak jó néhány kérdését a román historiográfia is látókörébe vonta. A városi élet kisebb hagyományai, a városok úgymond „idegen” eredete és „kedvezőtlen” etnikai összetétele következtében azonban Romániában a várostörténet hosszú ideig hátrébe szorult. Inkább a fővárosról, Bukarestről, illetve a községekről és falvakról írtak. A később megjelent művek többsége sem túlzottan színvonalas, emiatt a továbbiakban a szélesebb értelemben vett erdélyi városok történetével kapcsolatos magyar kutatásokról és ezek problémáiról ejtünk szót.

Rögtön leszögezhetjük, hogy a nehéz körülmények miatt az Erdélyre, Partiumra és a Bánágra vonatkozó történeti szakirodalom visszafogottan fejlődött, és a várostörténet-írás termése nagyságrendekkel elmarad a magyarországitól. Ez az évtizedek alatt felgyűlt nagy hiány lényegében ma is befolyásolja a várostörténeti kutatásokat. A legtöbb város történetéről összefoglaló magyar nyelvű mű több mint ötven esztendeje nem jelent meg, de néhány városnak még a korábbi időszakban sem akadt kiemelkedő monográfusa. Emiatt a várostörténészek feladata nem merülhet ki az addigi eredmények összegzésében és rendszerezésében. Mivel számos fehér foltot kell eltüntetni, így rendszerint szükséges az alapkutatók szintjéig visszanyúlni.

Romániában azonban a levéltárak nem a megyei önkormányzatok (tanácsok), hanem a belügyminisztérium hatáskörébe tartoznak, ezért nem mindig tud-

ják maradéktalanul ellátni tudományos feladatukat. A helyzet az utóbbi években sokat javult, de ma is tapasztalhatók nehézségek az intézménybe való bejutásban, a kutatási anyagok előkészítésében és az esetleges sokszorosításában. A fő gond inkább abból ered, hogy fontos fondokat és iratokat — biztonságba helyezés ürügyén — átküldték más távoli megyék levéltáraiba, és ezeket a továbbiakban már nagyon nehéz megtalálni. Jelentős a szakemberhiány is a levéltárakban, magyarul vagy németül tudó nagyon kevés, latinul tudó pedig alig van közöttük.

Teljes értékű forrásbázist kialakítani magyarországi és főleg budapesti kutatások nélkül szinte lehetetlenség.

Nem sokban különbözik a helyzet a könyvtárak esetében sem. A megyei könyvtárak általában a megyei önkormányzatoknak (tanácsoknak) vannak alárendelve, így ott a kutatás nem ütközik különösebb akadályokba, azonban gyakran még a legalapvetőbb művek sem találhatóak meg, sőt még a helyi anyag is a sokszori szelektálása miatt erősen hiányos, vagy egyszerűen nem található meg a helyén. A statisztikák valamint a sajtó kutatása a rengeteg hiány miatt nehézkes.

Mivel hivatásos magyar kutató alig van, a kutatási intézmények órarendje sem kedvező (a nyitva tartás hétköznap délelőttönként kb. 3–4 óra hossza). Ehhez még hozzájön a kutatók kis száma és felkészültségük féloldalassága.

Nem segíti a kutatásokat a magyar és román történetírás gyakran ellentétes álláspontja sem. Ezzel kapcsolatban általában felmerül a kérdés, mit tegyen a kutató, állást foglaljon, vagy hagyja a tényeket, eseményeket, adatokat „beszélni”? Mindkét eljárásnak megvannak a buktatói. Az első esetében nehéz elkerülni az esetleges túlzásokat, a második esetben viszont előkerülhet az a vád, hogy a szerző óvakodik a mérleg megvonásától vagy a következtetések levonásától.

Mindezekből kitűnik, hogy nem ugyanazt a kutatásszervezést, szellemi, időbeni és anyagi ráfordítást követel meg egy romániai magyar várostörténeti kutatás, mint például egy magyarországi. Sokkal több kitartást, önfeloldozást igényel, és sajnos a hatásfoka is jóval alacsonyabb — szerencsére a szakmai színvonala nem mindig.

2. Elméleti, módszertani kérdések¹

A romániai magyar várostörténeti kutatások módszertani és szemléleti kérdéseire térve kiemelhetjük, hogy a történettudomány általános feladatai közül ebben a régióban nagyobb szerepet kap a történelmi öntudat kialakítása, valamint a történeti ismeretek népszerűsítése.

Ma már általánosan elfogadott az a tézis, hogy a várostörténet meghaladja a helytörténet határait. Ezzel a felértékeléssel viszont együtt járt a kutatási módszerek, modellek (paradigmák) felfrissülése, amelyek keretében egyes megközelítések dominánssá váltak, a többiek továbbélése mellett. Ebből is adódnak azok a gondok,

¹ A várostörténet elméleti és módszertani kérdéskörével kapcsolatban külön kötet Romániában nem készült, sem magyar, sem román nyelven. Az általános szakirodalomból lefordított művek mellett, egyik alapos szakszerű összegzés jelenti az egyedüli fogószót. Ezek közül itt csak kettőt emelünk ki: az egyik Imreh Istvánnak az Erdélyi Múzeum Egyesület honismereti helytörténeti pályázatáról írt szakszerű elemzése: *Erdélyi Múzeum*, 1993. 3–4. füzet. A másik Egyed Ákos: Honismereti tevékenység az erdélyi magyarság körében. *Művelődés*, 1992. 6. szám.

amelyekkel a várostörténeti kutatók szembesülnek. Természetesen a várostörténet ma már nem lehet a városbiográfiákra leszűkíteni, azonban legkorszerűbb megközelítések is kénytelenek felhasználni a régebbi típusú kutatások adatait, eredményeit.

Az is tény, hogy ritka a történetírásban az ilyen ág, ahol ennyire sokféle vélemény, felfogás ütközik meg. A számtalan lehetséges megközelítés nehézséget okoz, túl sokrétű ahhoz, hogy egységes módszerrel feldolgozhassuk őket, és messze meghaladja az emberi agy kapacitását. Emiatt az ágazatok és témák sorrendbe állítása vagy rangsorolása minden egyes kutatónál a szempontok függvényében eltérő eredményekhez vezet. Ennek ad hangot az ismert francia történész, Paul Leuilliot is, amikor a helytörténetírást „lazított csomójú históriának” nevezi, mert engedélyez és meg is követel bizonyos fokú rugalmasságot, oldottabb lazább szerkezetet.

A városok fejlődésének kutatásával számos tudomány foglalkozik. A történelmen kívül a gazdaság, a szociológia, a demográfia, a történeti földrajz és településföldrajz, építészet, kultúra, politika stb. A közöttük levő határok az idők során módosultak. A város története elszakíthatatlan az őt körülvevő gazdasági, társadalmi és politikai struktúráktól. Emiatt ha a városokat hatásos módszerekkel akarjuk megismerni, akkor elsősorban az urbanizáció menetét kell elemezzük. Ennek adataiból képet kaphatunk a városhálózat alakulásáról, a városok közötti rangsor időszakonkénti változásáról. A térség városai kutatásában is alapvetően két megközelítési modell érvényesülhet. Az első, amely a jól ismert „központi hely” felfogásra alapozva azt kutatja, hogy az illető terület hogyan alakul ki és fejlődik a fő központ körül. A másik megközelítés a városok jelentőségének és fejlődési ciklusainak megértését, a városhálózat rendszeréhez, valamint a többi várossal kialakult kapcsolatához köti. Az uralkodó szempontok érvényesítése mindenképpen nehézségekbe ütközik, mivel egyesíteni kell a különböző rész kutatások eredményeit, és meg kell ragadni a várost, mint szimbolikus jelentést hordozó formát is.

A város egyediségének feltárása a várostörténeti monográfiák feladata. Ismeretes, hogy az új szemléletű kutatások többsége kellő mélységben csak települési szinten végezhető el. Emiatt itt az egyik legproblematisabb módszertani feladat a rész és az egész, a helyi és országos szintű folyamatok összekapcsolása. Az nyilvánvaló, hogy a várostörténet-írásnak is meg vannak a maga fejlődési szakaszai, amelyen keresztül kell menjen. Ezért — úgy érzem —, hogy nem lehet rögtön átvenni minden szerves kapcsolódás nélkül azokat az irányzatokat, amelyek főleg Nyugaton váltak divatosakká, és tagadhatatlanul emelik a kutatás határfokát. Ilyen szempontból az ebben a régióban folyó kutatások — ha gyorsabb ütemben is — de át kell haladjanak a megelőző, különböző okokból elhanyagolt szakaszokon. Tehát nem juthatunk el a mai korszerű összegzéseikig, anélkül hogy az egyes kérdésköröket feldolgozzuk a régebbi kutatási irányzatok szerint. Mivel a századfordulón nem készültek el a kellő szintű monográfiák, jellemző hogy a kiindulási pont az alapkutatásokhoz való visszanyúlás, amelyet a forrásanyag felhasználása, rész tanulmányok írása követ. Csak ezután következik a klasszikus városbiográfiára épülő monográfia megírása, amelyet a városhálózat összegzéséből kialakuló várostörténeti feldolgozás követ. Csak mindezek után lehet áttérni a mai korszerű módszerek alapján elkészülő szintézisre.

A regionális történeti kutatások elméleti kérdéseivel Romániában kevesen foglalkoztak, így szembetűnik az elméleti és fogalmi kérdések tisztázatlansága. Esetenként a régió vagy történeti táj körülhatárolása is nehezen megoldható (lásd a Partium esetét, stb.).

Sokat vitatott a városok életciklusainak az elhatárolása, főleg a felemelkedés és süllyedés függvényében. Gyakran vitatott az időszak: melyik korszak jelent magasabb fejlettségi szintet és melyik alacsonyabbat?

Általában az említett időszakot véve figyelembe, különböznek a szerepkör-váltás megjelenítésének lehetőségei. Például Nagyvárad a 20. század elején különösen gyors ritmusra váltott, Trianon után viszont ez a fejlődés megtorpant, és új útra kényszerült. Azzal, hogy más ország keretébe került, nagy horderejű változás következett be az életében, a peremvárosokra emlékeztető sors várt rá, módosult az ország egészében elfoglalt helye, vonzáskörzete, szellemi arculata.

Az összehasonlító várostörténet, amely természetesen a kvantitatív módszerekkel karöltve eredményes, számos jellegzetes kérdést hoz felszínre. Felvetődik például a viszonyítás nehézsége még a kronológiai összehasonlítások esetében is (lásd a dualizmus kora és a két világháború közötti periódus összevetését). A statisztikák gyakran nem kompatibilis adatokat tartalmaznak, kölcsönös megkérdőjelezésükről nem is beszélve.

Még problematikusabb és még több kifogásolható megoldást produkálhat a területi összehasonlítások elvégzése. Például nem könnyű megválaszolni, hogy Nagyvárad (vagy más partiumi város) esetében melyik az igazi referencia-város csoport. A teljes Magyarországhoz való viszonyítás nem mindig elégséges. Ha a Romániához csatolt szélesebb értelemben vett Erdély városaihoz viszonyítunk, akkor előtérbe kerül a nagyobb tájegységek (Partium, Bánság vagy a történeti Erdély keretében a Székelyföld stb.) elkülönülése. Felvetődhet a történelmietlenség vádjá, még akkor is, ha egyértelmű, hogy abban az esetben, ha a dualizmus korát akarjuk statisztikailag összehasonlítani a két világháború közötti időszzakkal, akkor elkerülhetetlenül főleg az azonos szituációba került városokhoz vagyunk kénytelenek hasonlítani.

Mindebből fakadóan az országos és helyi sajátosságok közötti különbségek összevetése is tanulságos. Szükséges a hatótényezők ábrázolása, és a jelenségek folyamatok pontosabb feltárása, mert az összevont országos adatok általában „elrejtik” a helyi illetve regionális jellegzetességeket.

Fernand Braudel szerint: *„A város mindig város marad bárhol is helyezkedjen el a térben és időben.”* Emiatt is lényeges a jellegzetességek feltárása mellett a „magabazártság” teljes kiküszöbölése. Ebben sokat segíthet a városfejlődés funkcionális megközelítése.

Természetesen a történettudomány újabb ágazatainak, ún. határtudományainak a felhasználása sok új lehetőséget nyújt. Ma már megoldható a komplex rálátás és a modern időkhöz képest inadekvát módszerek használatának kiküszöbölése.

Gyakran felvetődik a tematikai arányok viszonylagossága is. Ezt általában a források mennyisége, a helyi fejlődés iránya valamint a szerző preferenciái befolyásolják. Az egyes témakörök jelentőségének nem egyetlen mércéje a terjedelme, de azért fontos mutatója.

Összességében úgy véljük, hogy a korszerű értelemben vett „totális” történelem szemlélete is elfogadható, abban az értelemben, hogy igyekszik a múltat minden nézőpontból megközelíteni. Ez több okból is különösen fontos Romániában. Egyrészt a *hiányok pótlása* miatt szükség van az új szemléletű monográfiákra, másrészt a monografikus feldolgozás megalkotja azt a keretet, amelyben kifejezésre jut az addigi eredmények szintetizálásának és részbeni kiegészítésének az igénye, de egyben magába foglalja a továbblépés indokoltságát is. Harmadrészt pedig Romániában a magyar történelemnek kiemelkedően fontos feladata: vállalkoznia kell arra, hogy közérthetően, ugyanakkor szakmailag támadhatatlanul képet adjon egy korszakról vagy témáról. Nem szabad csupán a sajtóra bízni a népszerű összefoglalásokat.

Új módszerek, új szemlélet, új eredmények — mindez még akkor is indokolná egy újszerű várostörténeti összegzés kísérletét, ha ez a létező hiányok miatt nem volna, amúgy is kényszerű feladat.

A fent vázolt általános és specifikus módszertani, szemléleti és gyakorlati problémák is okozhatják, azt hogy Romániában a várostörténet a mai napig sem kapta meg a méltó helyét a történet kutatás keretében. És ez annál is inkább elgondolkodtató, mivel ahogy az ekisztika (a népesség települési viszonyaival átfogóan foglalkozó tudományág) görög képviselője Doxiadis írta: „*A városok története nem más, mint a világ története, mert a városa világ sorsának egyfajta szimbóluma*”.

3. Egy példa: Nagyvárad történetének kutatásáról

Az Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban is csaknem minden településen folyó helytörténeti és várostörténeti kutatások felleltározása vagy a követése is szinte lehetetlen. Emiatt most — mintegy illusztrációként — csak azokra a kezdeményezésekre szorítkozom, amelyek elindításában, illetve lebonyolításában magam is részt veszek. Ennek első eredménye a város egy fontos korszakának monografikus feldolgozása, mely két kiadásban is megjelent.²

Az első kezdeményezés Nagyvárad várostörténeti szerepét és jelentőségét igyekszik körvonalazni. Felhasználva a debreceni és pécsi várostörténeti kutatások eredményeit, hosszabb távon Nagyvárad monográfiájának a megírását készíti elő. Ennek első szakaszában a helyi sajtóban elhelyezett ismeretterjesztő és a történeti öntudatot fejlesztő cikkek mellett, egy rövid kronológia és egy szelektív bibliográfia elkészítése a cél.³ Terveinkben szerepel egy tanulmánykötet kiadása Nagyváradról Várostörténeti tanulmányok címmel, valamint korszakfeldolgozások kiadása. Ezek közül a dualizmusról már megjelent egy kötet és rövidesen következik a város két világháború közötti időszakáról is. Jelentős előrelépést hozhat az az OTKA program, amelyet a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és Törté-

² Fleisz János: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárada dualizmus korában 1867–1918*. BN Kiadó, Nagyvárad, 1996; Charta Kiadó, Nagyvárad, 1997-.

³ E munkák a konferencia óta elkészültek és megjelentek: Dr. Fleisz János: *Nagyvárad története évszámokban*. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 2000; Dr. Fleisz János: *Nagyvárad történeti bibliográfiája. Válogatott könyvészet. Bibliografie istorică Oradiei. Bibliografie selectivă*. Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 2002.

neti Intézet szakembereivel közösen indítottunk el: *Nagyvárad fejlődése a 18. századtól a 20. század közepéig, (1700–1950)* címmel.

Ennek témavezetője Orosz István akadémikus, aki széleskörű elfoglaltsága mellett is vállalta a kezdeményezés felkarolását. A keretek adottak az induláshoz, azonban az első lépések nehezek, mivel szükség lenne az alapkutatások elkezdéséhez egy forrásjegyzék összeállítására. Csak ezután következhetne a már meglévő feldolgozások összegzése, segédkönyvek, illetve szakkiadványok elkészítése. A résztvevők a város történetének különböző időszakait és területeit szeretnék felkutatni: Orosz István főleg a 18–19. századi váradi szőlőműveléssel, Barta János az abszolutizmus kori Nagyváradral, Fleisz János a város két világháború közötti népességével, gazdaságával és politikai helyzetével, Papp Klára a jobbágyfelszabadítás hatásaival. Takács Péter a reformkori Nagyváradral, Tímár Lajos a két világháború közötti társadalommal kíván foglalkozni. A négyéves kutatás 2002. december 31-én zárult.⁴

Terveink között szerepel egy nagyobb területet tanulmányozó ugyancsak négyéves várostörténeti kutatás, amelynek einte: *Városfejlődés Erdélyben, a Partiumban és Bánságban 1867–1940*. A programban négyen vesznek részt: Tímár Lajos — témavezetőként — főleg a regionális fejlődés kérdéskörével, Fleisz János a két világháború közötti városfejlődés és városhálózat kutatásával foglalkozna, Pál Judit témája a modernizáció és urbanizáció a Székelyföldön, Lipták Dorottya pedig az urbanizáció hatását vizsgálná a társadalmi életre és a tömegkommunikációra. Beluszky Pál mint együttműködő vesz részt. A tervezett kutatás egy várostörténeti tanulmánykötet megjelenését, illetve a terület várostörténeti monográfiájának előkészületeit szolgálná. A négy résztvevő különböző időszakot és általában eltérő megközelítéssel kutat, melynek szintéziséből egy új szemléletű összegző várostörténeti tanulmány alakulhat ki.

Ötleteink, terveink tehát vannak, reméljük, hogy lesz lehetőség a végrehajtásukra, valamint az eredmények közzétételére.

⁴ A fent már említett munkák mellett 2002 decemberében a Debreceni Tudományegyetem évkönyvének Nagyváradral foglalkozó fejezetében is számos tanulmány jelent meg: *Történeti Tanulmányok XI*. Acta Universitatis Debreceniensis 54. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2002.

A város- és falumonográfiák kutatásszervezési problémái

VONYÓ JÓZSEF

Szemponatok a város- illetve községtörténeti monográfiák elkészítését szolgáló alapkutatás megszervezéséhez

A legkülönbözőbb településeken újra és újra megfogalmazódik az igény a falu vagy város múltjának minél teljesebb megismerésére, monografikus feldolgozására. Ennek eredményeként több mint egy évszázada sorra jelentek meg Magyarországon a fent említett munkák. Nagyvárosaink és számos kisebb település történetét dolgozták fel könyv formájában — nem egyszer több vaskos kötetben — is szakemberek már a 19. század végén vagy a 20. század elején, majd annak második felében. E könyvek jelentős része ma is fontos és hiteles forrásul szolgál nemcsak az adott helység történetének megismeréséhez, hanem az országban lezajlott gazdasági, társadalmi folyamatok, illetve kulturális fejlődés történeti feltárásához is.

A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások felerősödésének egyik kedvező következménye volt, hogy különösen az 1960-as évektől kezdődően szakörökben is egyre nagyobb presztízse lett a várostörténeti kutatásoknak. Országos feldolgozások születtek egy-egy korszak városfejlődéséről, avagy a városfejlődés egyes jelenségeiről. E tekintetben elég, ha példaként csak Bácskai Vera, Fügedi Erik, Kubinyi András, Granasztói György, Gyimesi Sándor, Nagy Lajos, Vörös Károly munkáira utalunk. Az 1980-as évektől részben az ő részvételükkel, részben új történész generációk bekapcsolódásával — itt többek között Gyáni Gábor, Halmos Károly, Benda Gyula, Ö. Kovács József, Faragó Tamás, Timár Lajos, Belényi Gyula vagy a földrajzos Beluszky Pál és Hajdú Zoltán nevét említhetjük —, az angolszász, francia és német történeti kutatások eredményeire is hivatkozva elméleti vitákra, új módszertani megfontolások felvetésére került sor, melyek a korábbiaktól eltérő szempontok érvényesítését szorgalmazták a várostörténeti monográfiák elkészítése során. Mindez együtt járt a várostörténet-írás tematikus megújításával is. A városfejlődés olyan jelenségeit is kutatni kezdték, melyek korábban nem kaptak kellő figyelmet. E folyamatban fontos szerepe volt a Hajnal István Kör — Társadalomtörténeti Egyesületnek, mely több konferenciát szentelt a témának, s tanulmánykötetekben adta közre azok eredményeit.¹

Az 1970–1980-as években rangos szakemberekből álló munkacsoportok készítették el számos városunk történetének többkötetes monografikus feldolgozását, melyek a konkrét tudományos eredményeken túl fontos módszertani és kutatás-

¹ Lásd pl. *Mezőváros – kisváros*. Szerk. Mikó Zsuzsa. Debrecen, 1995.; *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Németh Zsófia — Sasfi Csaba. Debrecen, 1997.

szervezési tanulságokkal is szolgáltak. Közülük kiemelendők a Budapest, Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely, Vác történetét feldolgozó munkák.

Az eredmények mellett számos probléma — nehézség és hiányosság egyaránt — jellemzi az e téren folyó kutatómunkát, s produktumainak egy részét. Különösen, de nem kizárólag a kisebb települések esetében.

A társadalom hatalom által korlátozott önszerveződésének, a tradíciók megőrzésének már az 1960-as évektől fontos fórumai voltak a különböző néven működő honismereti körök, melyek — más lehetőség híján — hivatalosan a Hazafias Népfront égisze, illetve a helyi tanácsok felügyelete alatt működtek, s többnyire egyben utóbbiak anyagi támogatását is élvezhették. Céljuk a település múltjának feltárása és bemutatása volt. Ennek érdekében lényegében történészi munkát végeztek — gyakran megfelelő történettudományi szakismeretek nélkül. Mindenesetre számos, ún. helytörténeti kiadvány született kezük nyomán. A rendszerváltást követően felszabaduló társadalmi energiák, az ennek eredményeként felerősödő vagy akkor létrejött társadalmi egyesületek egyik törekvése volt sok helyen — mintegy az előző korszakra történő politikai reagálásként is — az „igazi múlt” megismerése, a régi történetek újraírása, vagy éppen az addig meg nem írt falutörténetek megalkotása. Ez is hozzájárult a településtörténeti monográfia újabb reneszánszának kialakulásához.

A második évezred végéhez közeledve, az államalapítás millenniuma alkalmából szinte mozgalommá terebélyesedett ez a nemes igyekezet.² Az — országos szervezetek, alapítványok által is ösztönzött/támogatott — program megvalósítása sem volt mentes az ellentmondásoktól, szakmai hiányosságoktól. Jóllehet, vidéken is nagyobb számú — főként levéltárosokból, muzeológusokból, történelemtanárokból álló — szakembergárdára lehetett építeni, helyenként már az előkészületek során látható volt, hogy a szakmai szempontok csorbát szenvednek. Mindenekelőtt azért, mert a háttérben — különösen olyan községekben, kisvárosokban, ahol nem élnek és dolgoznak szakképzett történészek — sok helyen változatlanul lelkes lokálpatrióták, illetve az általuk szervezett egyesületek álltak. Ezek a „városvédők”, „várbarátok” és számos más névvel illetett körök, mint említettük, szorgos munkával — ám az esetek egy részében hiányos szakismerettel, felkészültséggel — gyűjtötték a múlt tárgyi és írásos dokumentumait, hoztak létre helytörténeti múzeumokat, rendeztek településük történetét bemutató kiállításokat, és dolgozták fel tanulmányokban annak fontos részeit. A felhalmozott ismeretek összegzése és közzététele érdekében szerveztek konferenciákat, s munkájuk megkoronázásának tekintették a város- vagy falutörténeti monográfia megírását.

E munkákat — üdvözlendő módon — sok helyen kezdeményezték, s a legtöbb esetben erkölcsi és anyagi támogatásban részesítették a települések vezetői, régebben a tanácsok, tanácselnökök, a rendszerváltás óta az önkormányzatok és polgármesterek. A támogatók túlnyomó többsége laikus volt, akiket nem szakmai megfontolások, hanem presztízsszempontok vezéreltek, amikor költségvetési pénzekből fizették a születő kötetek kiadását, illetve mozgósították a település gazdálkodó szervezeteit, tehetős polgárait, mint szponzorokat. Többségük felismerte, hogy a feladatot szakemberekre kell bízni — akár a lelkes, de a hiteles törté-

² Lásd a *Száz magyar falu könyvesháza* c. sorozat keretében született köteteket, melyeken túl több tucat önálló falu- és várostörténeti munka jelent meg 1999–2002 között.

neti munka elkészítéséhez szükséges szakmai ismeretekkel nem rendelkező lokálpatrióták ellenkezését is kiváltva, s az ebből adódó kellemetlenségeket is felvállalva. Gyakran előfordult azonban, hogy nem szakmai kritériumok alapján támasztottak követelményeket a készülő munkákkal szemben, hanem sajátos hatalmi — pl. a választók egy része szimpátiájának elnyerésével összefüggő — érdekek alapján. Ez is eredményezte, hogy gyakorta fontosabb lett a mű meghatározott alkalomra (egy-egy esemény évfordulójára, önkormányzati választásokra stb.) történő gyors elkészítése, mint az alapos és szakszerű forrásfeltárás, a hozzáértő feldolgozás. Ezért kaptak sok esetben nagyobb hangsúlyt az elkészült kötetekben presztízs-szemponctokat érvényesítő elemek — a település speciális szerepe nemzeti történelmünk valamely fontos korszakában (pl. török elleni harcok), illetve események (pl. a Rákóczi-szabadságharc, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc) idején, a helység országos vagy nemzetközi hírűvé vált szülőtte stb. —, mint a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés fontos folyamatai, az azokat szolgáló intézmények, szervezetek és a bennük szerepet játszó „hétköznapi” polgárok tevékenysége, a lakosság életfeltételeinek és életmódjának alakulása stb.

Mindez nemcsak a laikus megrendelőkön múlt, hanem a szerzőkön is. Több példa van a legutóbbi másfél-két évtizedből arra, hogy egyes kutatók nem szakmai feladatnak, hanem üzleti vállalkozásnak tekintették a felkéréseket, sőt, sorozatban ajánlkoztak polgármestereknél a falu történetének megírására. Vannak szerzők, akik egy megyében 4-5 ún. „falumonográfiát” írtak néhány év alatt, melyeket — kis túlzással — a címen és a benne szereplő neveken túlmenően alig lehet megkülönböztetni egymástól.

A megrendelők és kutatók érdeklődésének tartalmi szempontjai, elemei, valamint a város- vagy falutörténeti monográfiák funkciójának vitatható értelmezése, a figyelembe vehető források ismeretének hiányos volta, illetve a feldolgozáshoz szükséges módszertani műveltség hiányosságai együttesen eredményezték a fenti egyoldalúságokat.

E szakmai színvonalbeli különbségek is szerepet játszottak abban, hogy a helytörténeti kutatás hosszú ideig alacsonyabb rendű történeti munkának számított. A szakma elitje egy részének ez az álláspontja sok esetben nemcsak az egyes munkák, hanem a „műfaj” egészének lebecsülését jelentette. Holott nyilvánvaló — s ezt számos kiváló történészünk kutatómunkájának eredményeivel, egy-egy település valamely korszakának mélyfúrászerű vizsgálatával is bizonyította —, hogy az országos történeti folyamatokról nem alkotható valós kép a hétköznapi élet jelenségeinek feltárása nélkül. Ezt a nélkülözhetetlen aprómunkát pedig csak kutatók sokasága lehet képes — mégpedig leginkább lokális méretekben — elvégezni. Ahhoz azonban, hogy a falu- és várostörténeti munkák reálisan mutassák be a település múltját az érdeklődőknek, s egyben forrásértékűek is legyenek a történeti kutatás különböző területei számára, nemcsak érzelmileg motivált lokálpatrióta igényeket kell kielégíteniük, hanem szigorú szakmai szempontoknak is meg kell felelniük.

Nagyobb városok, egyes falvak történetének alapos feltárása érdekében kiváló történészekből álló kutatócsoportokat szerveztek felkészült szakemberek vezetésével. Esetenként e projektek megvalósítása is szakmai nehézségekbe ütközött. Elsősorban az egységes szemlélet biztosítása, a település élete egyes — különböző szerzők által feltárt — tematikus vagy kronologikus részeinek

összefüggő, a folyamatok egységét tükröző bemutatása okozott gondot. A nagyobb volumenű, sokszerzős ún. város- vagy falumonográfiák legtöbb esetben inkább tekinthetők tanulmánykötetnek, mint egységes műnek. Mindez munkaszervezési okokra is visszavezethető,

A vázolt jelenségek azt is jelzik, hogy — mivel a településtörténeti munkák jelentős része társadalmi-politikai kezdeményezés alapján készült — a kutatás tervezésében és kivitelezésében nem csak, esetenként nem elsősorban szakmai megfontolások és kritériumok³ érvényesültek. Azokat ugyanis a kutatóknak gyakorta úgy kellett érvényesíteniük, hogy egyúttal a megrendelők más természetű elvárásainak is megfeleljenek. A kétféle igény érvényesítése hibák forrása volt és lehet, az ebből származó ellentmondások feloldása pedig jelentős energiákat köt le a kutatás szervezése során.

Az alábbiakban két kutatási projekt néhány tapasztalatának ismertetésével kívánunk hozzájárulni a fenti — nagyon is gyakorlatias — problémák megoldásához.

Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata 1992-ben döntött arról, hogy — más történeti munkák mellett⁴ — elkészítet egy tudományos igényű, a város történetét kronológiai és tematikus értelemben egyaránt a teljesség igényével feldolgozó nagymonográfiát. A több feladatot magába foglaló program irányítására létrehozta a Pécs Története Alapítványt, mely a finanszírozást biztosító támogatásokat kezeli, s egyben a megszületett munkák kiadója is. A nagymonográfia elkészítését szolgáló kutatómunka szervezésére alakult szerkesztőbizottság hosszabb ideig tartó alapkutatásra építve kívánja megírni a többkötetes szintézist.⁵ A megszülető részeredményeket évenként rendezett konferenciákon mutatta be,⁶ és tanulmánykötetekben⁷ adta közre. A projektet két cikluson keresztül — kilenc éven át — támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram. Az önkormányzat a

³ A figyelembe veendő szakmai szempontokhoz lásd pl. Bácskai Vera és Cyáni Gábor tanulmányait e kötetben, továbbá Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In: Uő: *Történetészkurzusok*. LHarmattan, Budapest, 2002, 67–77, eredeti megjelenés: *Századvég*, 4. 1997. tavasz, 55–69.

⁴ Elsőként egy forrásértékű fotóalbum jelent meg, melyben párhuzamosan közöltek képeket a város egy-egy épületének, közterületének vagy nagyobb részének 1850–1950 közötti, illetve 1990-es évek eleji állapotáról, magyar, angol és német nyelvű bevezetővel, képaláírásokkal (*Pécs egykor és ma*. Fotó: Csonka Károly, Bevezető: B. Horváth Csilla. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1994). Ezt követően egy — a kutatásban és az oktatásban egyaránt jól használható — forrásválogatás kiadására került sor (*Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből [1009–1962]*. Főszerkesztő: Márfi Attila. Szerkesztők: Nagy Imre Gábor és Kövecz Ferenc. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1996, 378 p.). Elkészült egy népszerű kismonográfia részleteinek többsége, melyet a tervek szerint angol és német nyelven is kiad az Alapítvány.

⁵ Az 1993-ban elkészült kutatási programot lásd: Vonyó József: Pécs története. Egy várostörténeti monográfia elkészítésének alapelvei és munkaprogramja. In: *Tanulmányok Pécs Történetéből 2–3*. Szerk. Vonyó József. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1996. 337–350.

⁶ A szerkesztőbizottság 1993–2003 között összesen 17 konferenciát szervezett, melyeken közel 300 előadás hangzott el a város történetének különböző kérdéseiről, illetve a várostörténet elméleti, módszertani kérdéseiről. E konferenciák többsége tematikai tekintetben vegyes volt, az előadók tartalmi és kronológiai megköthetése nélkül jelentkezhetek kutatási eredményeikkel. Közülük három a város történetének meghatározott korszakaival foglalkozott, előre megtervezett program alapján, felkért, hivatásos szakemberek közreműködésével: *Pécs a török korban* (1998. szeptember), *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon* (2000. október), *Sopiana. Az újabb régészeti kutatások eredményei* (2002. november).

⁷ A szerkesztőbizottság rendszeresen gondoskodott a kutatási eredmények publikálásáról. Az Alapítvány kiadásában 1995 és 2002 között napvilágot látott a *Tanulmányok Pécs történetéből* c. kiadványsorozat 8 kötete (ebből három összevont: 2–3, 5–6 és 10–11–12), melyekben megjelent egy monografikus feldolgozás adattárral (4.), továbbá 114 különböző témájú, és terjedelmű tanulmány összesen mintegy 136

munka pénzügyi támogatásáról csupán elvi döntést hozott, s nem került sor az összegek konkrét meghatározására, aminek következtében mintegy tíz évig elmaradt a kutatáshoz szükséges pénz folyósítása. Emiatt az alapkutatás nem folyhatott a tervezett módon. A kívánatosnál jóval kevesebb lehetőség adódott megbízási szerződések kötésére, ami a tervszerű feltáró munka alapfeltétele. A finanszírozási gondok csak 2003 második felétől kezdenek megszűnni, s remény van a munka felgyorsítására, az évtized végéig a monográfia kötetének megjelentetésére.

Siklós Város Önkormányzata és a Siklósi Várbaráti Kör 1996-ban határozott a város történetét feldolgozó monográfia kiadásáról, melyet 1998 nyarán-koraőszén — az akkori önkormányzati választások kampányidőszakában — szeretett volna megjelentetni. A hivatásos kutatókból álló munkacsoport végül — körültekintő és sokrétű forrásfeltáró munkára alapozva és a Várbaráti Kör tagjaival, amatőr helytörténészekkel együttműködve — négy év alatt, 2000 tavaszára készítette el a kéziratot.⁸

A településtörténeti monográfiával szembeni elvárások

Lehetséges funkciói, célja

A kutatómunka első lépése a megalkotandó mű funkcióinak, céljának meghatározása. Ebben általában többféle szempontot kell érvényesíteni. A megrendelők rendszerint elvárják, hogy a helység történetének feldolgozása ne „öncélú”, az olvasó számára „holt ismeretet” nyújtó, hanem gyakorlati életben is hasznosítható munka legyen. Anélkül, hogy mindez a szakmai követelmények rovására érvényesülne. Ebből kiindulva határoztuk meg mindkét város esetében a születendő munkával kapcsolatos elvárásokat, melyek más települések vonatkozásában is érvényre juttathatók.

1. Adjon a falu vagy város múltbéli fejlődéséről, adottságainak, hagyományainak részleteiről és összefüggéseiről olyan alapos ismereteket, fontos információkat, melyek — az előzmények, a településen felhalmozott anyagi és szellemi értékek megismertetése révén — segítik a település vezetését, gazdasági, kulturális, vallási (stb.) intézményeit, valamint vállalkozóit hosszú távú, stratégiai jelentőségű döntéseik szakmai megalapozásában.
2. Szolgálja a turisták igényeit, a város polgárainak lokálpatrióta érdeklődését, és az iskolai oktatást.
3. Amennyiben a helység turisztikai adottságai indokolják, alapozza meg egy rövid, népszerű formában megírt, jól illusztrált — esetleg idegen nyelve(k)en is megjelentethető összefoglalás összeállítását, mely segíti az idegenforgalmi bevételek növelését.
4. Szakmai alaposága és színvonala révén legyen rangos tudományos munka, mely a település sajátosságainak — pl. vára, uradalma,

nyomdai ív (2160 nyomtatott oldal) terjedelemben. Számos, a konferenciákon elhangzott előadás anyagát más periodikákban (*Pécsi Szemle*, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* stb.) publikálta a szerző.

⁸ *Város a Tenkes alján. Siklós évszázadai*. Szerk. Vonyó József. Siklós Város Önkormányzata, Siklós, 2000. 396 p + 46 oldal kép- és térképmelléklet (formátum: A4).

mezővárosi, ipari, kereskedelmi, pénzügyi, igazgatási, katonai, egyházi funkciói, regionális központ szerepe stb. — bemutatása, egy kisebb vagy nagyobb régió fontos központja múltjának, avagy egy régióközpontoz tartozó település funkcióinak teljességre törekvő feltárása révén jelentős mértékben hozzájárul az ország történetének teljesebb megismeréséhez.

Ezek az elvárások nagyrészt meghatározzák a monográfia tartalmi és formai követelményeit is.

Milyen legyen a monográfia?

A fenti célokat csak egy tudományos igénnyel, hivatásos történészek által megírt munka szolgálhatja, amely:

1. *időben* (lakott település első történeti/régészeti nyomaitól a megrendelő, illetve a kutatók által meghatározott időhatárig⁹) és *tematikailag* (természeti adottságok, demográfiai és társadalmi viszonyok, gazdasági fejlődés, életkörülmények, életmód, városigazgatás, politikai viszonyok, egyesületek, kultúra, sport stb.) a teljesség igényével, komplex módon tárja fel a település történetét;
2. bemutatja a város vagy község esetleges központi szerepét egy kisebb vagy nagyobb régióban (gazdasági centrum: uradalom, piac, pénzügyi központ stb.; igazgatási központ, erődítmény vagy laktanya révén fontos katonai központ, egyházi és/vagy iskolaközpont stb.), illetve kapcsolódását valamely központhoz; kapcsolatait a tágabb régióval, összehasonlítva más településekével, érzékeltetve ezzel fejlődési sajátosságait, a magyar településszerkezetben elfoglalt helyét;
3. az eddigi feldolgozások felhasználásával, a levéltári és nyomtatott források, tárgyi emlékek, teljes körű feltárását célzó, az oral history lehetőségeit is kiaknázó alap kutatásokra épül, mely a kötet tudományos apparátusában (irodalom, jegyzetek, mutatók) is megjelenik;
4. stílusa szakszerű és olvasható, a kötet gazdagon illusztrált (térképek, fotók, rajzok, táblázatok, dokumentumképiak stb.), megjelenését tekintve igényes kiállítású.

Kutatásszervezés

A szerkesztőbizottság, illetve a szerkesztő mindkét esetben azzal a feltétellel vállalta a munkát, hogy annak szervezését és a kéziratok elkészítését teljes önállósággal és felelősséggel végezheti, a megrendelő — az említet általános szempontokon túl — szakmai kérdésekben nem befolyásolja a szerzők tevékenységét, más természetű igényekkel, illetve elvárásokkal nem akadályozza a szakmai kritériumok érvényesítését. Csupán Siklós esetében fogalmazódott meg az az elvárás, hogy — a fenti keretek között, és a színvonalat nem veszélyeztetve — a

⁹ Mind Pécs, mind Siklós esetében 1990, azaz a rendszerváltást helyileg manifesztáló önkormányzati választások éve volt a záró korszakhatár. Siklós történetének tárgyalását kutatásszervezési nehézségek miatt kényszerültünk 1950-nel, illetve 1957-tel lezárni.

szerkesztő és a szerzők a forrásfeltárásba, egyes részletek kidolgozásába vonják be a Várbaráti Kör tagjait. Az így felhalmozott ismeretek felhasználásának mértékéről és módjáról azonban a szakemberek szabadon dönthettek. Pécs esetében ez az igény nem vetett fel problémát, mivel a szervezetileg elkülönülő alapkutatási szakaszban a nem hivatásos kutatók számára is lehetőség nyílt eredményeik konferenciákon történő bemutatására, és az arra alkalmas tanulmányok kötetekben, periodikákban történő publikálására.

A kutatás szervezése tehát sokrétű, vitáktól, sőt konfliktusoktól sem mentes feladatot jelentett, melyek közül most csak néhány problémacsoportot emelünk ki, s az ezekkel kapcsolatos eljárásunkat, tapasztalatainkat, illetve azok alapján megfogalmazott javaslatainkat vázoljuk.

A szakmai kritériumok érvényesítése és az egység biztosítása

A megrendelő és a hivatásos kutatókból álló szerzőgárda közötti összhang megteremtésén túl a vállalkozás sikere döntő mértékben múlik azon, sikerül-e biztosítani az utóbbiak harmonikus együttműködését. Nem öncélúan, hanem a megszülető mű egyenletes színvonala és az azt szolgáló munka zökkenőmentes elvégzése érdekében. A tematikus és szemléleti egység, a több korszakon átívelő folyamatok, illetve az egyidejű, különböző — gazdasági, társadalmi, szellemi stb. — jelenségek egymásra hatásának következetes és törésmentes elemzése megköveteli, hogy már az anyaggyűjtés során hasonlóan közelítsenek a témához a más-más időszakot, vagy a település életének eltérő területeit feldolgozó szerzők. Nem beszélve arról, hogy nélkülözhetetlen az elkészült kéziratok, a monográfia egyes részeinek tartalmi, szerkezeti és — nem utolsósorban — stílári egységesítése, ami csak valamennyi szerző és a szerkesztő összhangolt munkájával valósítható meg.

Mindezek érdekében elkerülhetetlen a munkafolyamat átgondolt megtervezése és megszervezése. Mindenekelőtt tartalmi értelemben. Kiindulásként megszületett az a döntés, hogy egy-egy korszakot egyetlen szerző (Siklós), vagy esetleg szerzőpáros (Pécs) dolgoz fel — lehetőség szerint — a maga tematikus teljességében. A tartalmi tervezés a korszakok meghatározásával kezdődött, mely során figyelembe vettük egyrészt a település fejlődésének, történetének sajátosságait, Siklós esetében a felkérhető szerzők szakterületét is (*I. és II. sz. melléklet*).

Másrészt ennek az igénynek megfelelően, mintegy mintaként, a szerkesztő, illetve a szerkesztőbizottság elnöke mindkét esetben elkészített egy „tématervet”, mely — a szerző szakterületének megfelelően — elsősorban és teljes mértékben a modern- és jelenkori viszonyok elemzésére alkalmazható (*III. sz. melléklet*). Ezt adaptálták — Siklós esetében a szerzők, a pécsi kutatás keretében pedig a szerkesztőbizottságnak a részkutatás szervezését irányító tagjai — saját korszakukra. A saját tematika kialakításánál figyelembe vették mind az adott korszak forrásadottságait, mind pedig a település (a társadalom) korabeli életének, életfeltételeinek sajátosságait. Elvárás volt azonban, hogy a nagyobb korszakok tématervei is a tematikus teljesség igényével készüljenek. A cél mindezzel nem az volt, hogy előre meghatározzuk a monográfia egyes fejezeteinek (Siklós), illetve kötetének (Pécs) szerkezetét (tartalomjegyzékét), hanem hogy a biztosítsuk a minden részletre figyelő forrásfeltárást. Ebben az a tapasztalat is motivált bennünket, hogy telepü-

léstörténeti munkák egész sorát jellemzi a tematika aránytalansága, fontos rész kérdések tárgyalásának elmaradása. A szerzők gyakran forráshiányra hivatkoznak — nem alaptalanul —, a tartalomból, illetve a hivatkozásokból azonban nem ritkán kiderül, hogy az ok a korlátozott anyaggyűjtés, fontos források figyelmen kívül hagyása.¹⁰ Mindez arra a hibás kutatói alapállásra is visszavezethető, hogy a hagyományos levéltári források — főként közigazgatási iratok — áttekintésére korlátozzák az adatgyűjtést, ami eleve behatárolja, leszűkíti a tartalmi kereteket. Az egy adott forráscsoportból indulnak ki, és az határozza meg a mű tartalmát. Ezzel szemben azt az eljárást tartottuk helyesnek, s alapoztuk meg a jelzett „tématervekkel”, hogy a korszakra vonatkozó általános ismeretek alapján előre meghatározzuk a vizsgálandó részkérdéseket, s az egyes korszakok, illetve az adott település sajátos forrásadottságait figyelembe véve, valamennyi forrástípust „vallatva” keresünk válaszokat a bennük feltett kérdésekre. Vagyis: a tematika határozta/határozza meg a forrásfeltárást, az adatgyűjtést. Az egyes fejezetek végleges tartalmát a feltárt anyag, s az így bemutatható kép alapján véglegesítettük.

Külön tervek készültek a kutatómunka szervezésére. A sokéves alapkutatásra és a monográfia egyes fejezeteit tartalmazó kötetek megírására tagolódó pécsi program kutatási terve nyomtatásban is megjelent.¹¹ A siklói tervet itt közöljük a határidők nélkül (*IV. sz. melléklet*).

A munka fontos fázisának tekintettük a siklói kutatás során az egyes elkészült fejezetek összehangolását. Ennek érdekében terveztük, hogy a kapcsolódó korszakok szerzői kölcsönösen elolvassák és elemzik egymás kéziratait, s a szerkesztővel együttműködve kiszűrjük a felesleges átfedéseket, illetve — ahol ez lehetséges és szükséges — biztosítják a különböző folyamatok azonos szerkezetű és szemléletű, kontinuus tárgyalását. A konzultációk alapján részben a szerzők, részben a szerkesztő elvégezték a szükséges stiláris változtatásokat, javításokat. A szerkesztő az egységesítés érdekében, — a szerzők jóváhagyásával — néhány esetben a radikális szerkezeti módosításokat és a jelentős mértékű átfogalmazást is felvállalta.

A siklói program keretében — az önkormányzat és a Várbaráti Kör elvárásai és a szakmai kritériumok összehangolt érvényesítése érdekében — külön terv készült a hivatásos kutatók és a nem hivatásos helytörténészek ésszerű munkamegosztásának kialakítására (*V. sz. melléklet*).

Munkánk tapasztalatainak néhány elemét és dokumentumát abban a tudatban adjuk közre, hogy minden egyes kutatás önálló tervezést és munkaszervezést igényel, hogy semmilyen minta nem másolható. Reményünk szerint azonban minden megoldásból lehet ötleteket meríteni, miként mi is tettük munkánk szervezése során a korábban született várostörténeti munkák, illetve a velük kapcsolatos kutatási beszámolók megismerése révén.

¹⁰ Példaként elég azokra a forráscsoportokra hivatkozni, melyekre e kötetben Aradi Gábor, Germuska Pál, Halász Imre, Káli Csaba és Várady Zoltán utalt. A kisebb települések történetét feldolgozó — főként nem hivatásos — szerzők esetében az is gyakori jelenség azonban, hogy még olyan alapvető nyomtatott forrásokat is figyelmen kívül hagynak, mint a népszámlálások, gazdasági összeírások adatait közreadó kiadványok, a különböző (gazda-, tiszti stb.) címtárak, lexikonok stb. Nem is beszélve a tárgyi emlékek, sőt a képi ábrázolások forrásként történő fölhasználásának elmaradásáról.

¹¹ Lásd 5 sz. lábjegyzet.

MELLÉKLETEK

1. A „Város a Tenkes alján” c. monográfia fejezetei és szerzői (tervezet)

Előszó (1 ív) Szerző: Vonyó József szerkesztő

1. fejezet *A város természeti, gazdasági és településszerkezeti környezete, teltételei* (1,5–2 ív)

Szerző: Aubert Antal, a földrajztudományok kandidátusa, egyetemi docens, JPFE TTK Regionális Társadalomföldrajzi Tanszék (Pécs)

2. fejezet *Élet Siklós területén és környékén az államalapítás előtt* (2,5–3 ív)

Szerző: Nagy Erzsébet, régész, Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztálya (Pécs)

3. fejezet *Az államalapítástól a török hódításig (1000–1543)* (3,5–4,5 ív)

Szerző: Font Márta, kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens, JPTE BTK Közép- és Koraiújkori Történelmi Tanszék (Pécs)

4. fejezet *Élet a török uralom alatt (1543–1687)* (2–3 ív)

Szerző: Szita László, a történettudományok doktora, ny. levéltár-igazgató (Pécs) és Gerő Győző, kandidátus, régész Országos Műemlékvédelmi Hivatal (Budapest)

5. fejezet *A feudalizmus utolsó másfél évszázada (1687–1849)* (5–6 ív)

Szerző: Szita László, a történettudományok doktora, ny. levéltár-igazgató (Pécs)

6. fejezet *Az önkényuralom és a dualizmus kora (1849–1914)* (5–6 ív)

Szerző: Kiss Géza, a történettudományok doktora, ny. egyetemi docens (Pécs)

7. fejezet *Az első világháború és a szerb megszállás alatt (1914–1921)* (1,5 ív)

Szerző: Tegzes Ferenc, fűlevéltáros, Baranya Megyei Levéltár (Pécs)

8. fejezet *A két világháború között (1921–1944)* (5–6 ív)

Szerző: Nagy Imre Gábor, főlevéltáros, osztályvezető, Baranya Megyei Levéltár (Pécs)

9. fejezet *A második világháború végétől a rendszerváltásig (1944–1990)* (5–6 ív)

Szerző: Rozs András, főlevéltáros, Baranya Megyei Levéltár (Pécs)

Képanyag (2,5–3 ív)

Képszerkesztő: B. Horváth Csilla, főmuzeológus, Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Történelmi Osztály (Pécs)

II. A Pécs története c. nagymonográfia tervezett fő fejezetei (kötetei)

1. A város természeti adottságai
2. A település kezdeteitől a római hódításig
3. Sopianae (A római provinciában és a népvándorlás korában)
4. Quinqueecclesiae (A honfoglalástól 1543-ig)
5. Török uralom alatt (1543-1686)
6. Betelepülés, újjáépülés a török után. A püspöki város (1686-1780)
7. Szabad királyi város a feudalizmus végén (1780-1848)
8. Iparosodás, polgárosodás (1848-1918)
9. A két világháború között (1918-1944)
10. A második világháború után (1944-1990)

III. Szempontok a településtörténeti munkák tematikájának kialakításához

1. A város környezete, életfeltételei

- a) A természeti feltételek (morfológiai, talaj-, vízrajzi, klimatikus viszonyok stb.) változásai, azokat befolyásoló hatások, munkálatok.
- b) A város/falu helyzetét, lehetőségeit meghatározó fejlődés
» *általános vonásai*
 - a tágabb környezetben (nagyrégió, ország)
 - a szűkebb környezetben (a város vonzáskörzete, illetve a vonzáskörzet, melynek a falu részét képezi)
» *és fontos eseményei* (tartalmilag minden tekintetben)
 - politikai, hatalmi változások (rendszerátalakítások)
 - gazdasági korszakváltások
 - természeti katasztrófák
 - stb.
- c) A város/falu helye az ország
 - térszerkezetében
 - városhálózatában
 - a megye településszerkezetében

2. Demográfiai változások, társadalmi struktúra

- a) A népesség száma és annak változásai. A változások elemei és az azokat befolyásoló tényezők
 - természetes szaporodás
 - halálozás
 - születések
 - házasságkötés (nupcialitás, fertilitás)
 - be- és kivándorlás

- b) Demográfiai struktúra
 - férfiak és nők aránya
 - korstruktúra
 - etnikai, nyelvi megoszlás
 - vallásfelekezetek arányai
- c) Foglalkozási és szociális struktúra
- d) A változásokat befolyásoló tényezők, hatások
 - gazdasági fejlődés, modernizáció
 - politikai változások (rezsimváltás stb.)
 - a szellemi élet változásai
 - az egészségügy helyzete
 - természeti katasztrófák stb.

3. Gazdaság

- a) A gazdasági élet fejlődésének országos trendjei, általános jellemzői
- b) A város gazdasági életének adottságai, sajátos feltételei
 - természeti adottságok (talaj- és domborzati viszonyok, nyersanyag-lelőhelyek)
 - a város helye az ország illetve a régió gazdaságában (munkamegosztás, gazdasági kapcsolatok, regionális központi szerep, piacközpont, gazdasági, érdekvédelmi szervezetek regionális központjainak, igazgatóságainak működése a városban stb.)
 - közlekedési hálózat, infrastruktúra
 - tulajdonviszonyok
 - a munkaerő mennyisége, képzettsége
 - gazdasági épületek, telepek
 - gazdasági, termelési tradíciók
- c) A gazdaság szerkezete:
 - az egyes ágazatok aránya, súlya a város/falu gazdaságában
 - kapcsolataik, egymásra épülésük, kölcsönhatásaik
 - a változások trendje és azok okai, hatásai
- d) Az egyes ágazatok helyzete
 - Mezőgazdaság*
 - a termőterületek nagysága, adottságai
 - tulajdonviszonyok
 - a művelési ágak szerkezete, változásai, elhelyezkedése a város határában
 - sajátos kultúrák, technológiák, eljárások
 - üzemi keretek, jelentős üzemek
 - a termelés volumene, termésátlagok
 - szakember- és munkaerő-ellátottság, az utánpótlás forrásai és képzése
 - önellátás, árutermelés, piaci adottságok, értékesítési lehetőségek

Ipar

- iparági szerkezet, jellemző iparágak
- az egyes iparágak, üzemek elhelyezkedése a város területén, jellemző ipari körzetek
- üzemi keretek, jelentős üzemek
- a tulajdonosok származás (nemzetiség, lakóhely, szülők foglalkozása stb.) szerinti összetétele
- jelentős iparos dinasztiák, személyek
- épületadottságok, technológia
- sajátos termékek, eljárások, technikai újítások
- a termelés volumene
- a munkásság, alkalmazottak összetétele képzettség, származás (nemzetiség, lakhely, szülők foglalkozása stb.) szerint
- szakember- és munkaerő-ellátottság, az utánpótlás forrásai és képzése
- piaci adottságok, értékesítési lehetőségek

Kereskedelem

- a város az ország kereskedelmi hálózatában, kereskedelmi központ szerepe
- a nagy- és kiskereskedelem szerepe és aránya
- piacok, vásárok
- jelentős kereskedődinasztiák, személyek
- a bolthálózat szerkezete és területi elhelyezkedése, a falu, illetve város egyes részeinek kereskedelmi ellátottsága
- a forgalom volumene
- épületadottságok, berendezések, kirakatok
- kereskedelmi kultúra
- reklám

Szolgáltatások

- a szolgáltatások fajtái
- kiemelt ágazatok (szállodák, vendéglátás, idegenforgalom)
- üzemi keretek
- a szolgáltatóüzemek területi elhelyezkedése, a város egyes területeinek ellátottsága
- forgalom

Hitelszervezet

- hitelezés a pénzintézetek létrejötte előtt
- a hitelintézetek létesítése
- elhelyezkedésük, épületeik
- gazdasági kapcsolataik, (ipari, mezőgazdasági stb.) érdekeltségeik
- tőkeerő, forgalom

Közlekedés, hírközlés

- városközi (nemzetközi) közlekedési kapcsolatok
 - postakocsi
 - vasút
 - autóbusz
 - légi közlekedés
- városi közlekedés (fiaker, villamos, autóbusz, taxi)
- mindezek esetében
 - útvonalak
 - járműpark nagysága, szerkezete, minősége
 - forgalom (személy-, áru-) volumene
- posta (intézményhálózat, szolgáltatások skálája, technikai feltételek, forgalom)
- az ágazat regionális központjai

4. Épített környezet, infrastruktúra

- a város/falu területe, szerkezete (városrészek, utcahálózat)
- b) városrendezés, tervezés (elvek és gyakorlat)
- c) a városkép és változásai
- d) az épületállomány mennyisége, összetétele, minősége
- e) műemlékvédelem
- f) úthálózat, vízvezeték, csatornahálózat, gáz- és elektromos vezetékek hossza, minősége, a telefonkészülékek száma, a város egyes területeinek ellátottsága stb.
- g) környezetvédelem

5. Életmód

A város különböző társadalmi rétegeinek

a) életfeltételei

- kereseti és jövedelemviszonyok
- árák, megélhetési viszonyok
- lakás, lakáskultúra

b) szokásai, hagyományai

- viselet
- étkezési szokások
- művelődési, szórakozási szokások
- hitélet és a vele összefüggő szokásrendszer
- családon belüli viszonyok, gyermeknevelés
- a társadalmi érintkezés, társadalmi kapcsolatok jellege, szokásai, ünnepek, a település sajátos rendezvényei
- stb.

6. A társadalom szerveződése

Társadalmi egyesületek, érdekvédelmi szervezetek

- szerveződése
- típusai, jellege

- funkciói
- működési elvei
- társadalmi bázisa, tagságának összetétele
- intézményes kapcsolatai
- vagyona, pénzügyi helyzete
- kiemelkedő személyiségei
- hatása a város életére

7. *Politikai viszonyok*

- a) Politikai pártok
 - szerveződése
 - típusai, jellege
 - programja (sajátos városi, várospolitikai programok)
 - társadalmi bázisa, tagságának összetétele
 - intézményes kapcsolatai
 - vagyona, pénzügyi helyzete
 - kiemelkedő személyiségei
- b) Politikai küzdelmek
 - pártpropaganda, pártsajtó, reagálások a város életének folyamataira, eseményeire
 - választások (helyi képviselőtestületi, törvényhatósági, országos)
 - politikai küzdelmek a képviselőtestületben
- c) Az országos, illetve megyei politikai folyamatok, változások, küzdelmek helyi vonatkozásai
- d) A városban lezajlott országos vagy nemzetközi jelentőségű politika események
- e) Jelentős helyi, vagy a városhoz kötődő politikai személyiségek és helyi, megyei, országos szerepe, a város/falu országgyűlési képviselői

8. *Városigazgatás*

- a) Az önkormányzat működésének jogi keretei, elvei
- b) Intézményrendszere, hivatalszervezete
- c) A képviselőtestület
 - választásának elvei és gyakorlata
 - politikai összetételének alakulása
 - a képviselők szociális, vallási, nemzetiségi összetétele
- d) A város intézményei
- e) Városi tulajdon, városgazdálkodás, városi költségvetés, városi adók
- f) Közrend, közbiztonság, azt biztosító szervezetek
- g) Külső kapcsolatok (régióval, más városokkal, testvérvárosi kapcsolatok stb.)
- f) A város jeles vezetői, életpályájuk, kapcsolataik

9. *A város mint igazgatási, rendészeti, védelmi centrum*

- a) Megyei, járási igazgatási központ
- b) Igazságszolgáltatási, büntetés-végrehajtási központ szerep

- c) Védelmi (katonai) központ
 - katonai parancsnokság
 - alakulatok száma, fegyverneme, állománya
 - laktanyák (elhelyezkedés, épületállomány, felszereltség)
 - képzési centrum (iskolák)
- d) Az igazgatási központokban dolgozók a város társadalmában
- e) Kiemelkedő személyiségek

10. Vallásügy, egyházak

- a) Az egyes felekezetek (katolikusok, evangélikusok, reformátusok, izraeliták, görögkeletiek, görög katolikusok, kis egyházak, szekták) helyzete, befolyása a város lakosságára
- b) A különböző felekezetekhez tartozók területi (lakhely szerinti) és foglalkozási megoszlása
- c) Egyházi intézmények (rendház, iskola, temető stb.)
- d) Egyházi épületek, azok művészettörténeti értékei
- e) Az egyházak társadalmi tevékenysége (oktatás, kultúra, caritas stb.)
- f) Egyházi centrum szerep
- g) Egyházi személyek a város társadalmában
- h) Kiemelkedő egyházi személyiségek

11. Oktatásügy

- a) Közoktatás (alsó- és középfok)
 - intézmények létesítése
 - az iskolák
 - típusa
 - száma
 - az iskolák fenntartói, a működési feltételek biztosítása
 - épületek, felszereltség
 - az oktatás jellemzői, jellegének változásai, sajátos helyi programok, képzés
 - a tanárok száma, szakmai és képzettség szerinti összetétele
 - a jelentős iskolák története
 - kiemelkedő pedagógusok
 - az iskolák — főként középiskolák — vonzáskörzete (a diákok száma, lakhelye, bejárók, bentlakók aránya, vallás, nemzetiség, szülők foglalkozása szerinti összetétele)
 - kollégiumok
 - az iskolák kisugárzó hatása (továbbtanulás, híressé vált tanítványok)
 - iskolai és diákhagyományok
 - diákok és tanárok a város életében, társadalmában
- b) Felnőttképzés, speciális iskolák, tanfolyamok (a fenti szempontok szerint)

- c) Felsőoktatás (egyetemek, főiskolák)
- egyetem(főiskola-)alapítások
 - a képzés tartalma, jellege, struktúrája, sajátos helyi programok
 - az intézmények szervezete
 - az oktatók (tanárok) száma, származás, tudományos rang szerinti összetétele
 - kiemelkedő tanáregyéniségek
 - az intézmények vonzáskörzete (a diákok száma, lakhely, születés, vallás, nemzetiség, szülők foglalkozása szerinti összetétele)
 - kollégiumok
 - kisugárzó hatás (a végzetek elhelyezkedése — földrajzi, intézmény szerinti szórás —, híressé vált tanítványok)
 - egyetemi és diákhagyományok
 - diákok és tanárok a város életében, társadalmában

12. Kultúra, művelődés

- a) Az iskolán kívüli népművelés, közművelődés
- jellege, tartalmi keretei
 - intézményei (intézmények, szervezetek, egyesületek)
 - jeles személyiségei
- b) Művészeti élet (irodalom, zene, képzőművészet)
- alkotómunka
 - intézmények, öntevékeny csoportok
 - rendszeres programok, kiemelkedő események
 - jeles helyi, vagy a városból elszármazott művészek
- c) A népművészet helyi reprezentánsai
- d) Köz- és magángyűjtemények, jeles gyűjtők, gyűjteményszervezők
- e) Helyi lapok, könyvkiadás (kiadók, nyomdák), média
- f) Mecenatúra

13. Egészségügy, szociális gondoskodás

- a) Egészségügyi viszonyok
- a lakosság egészségi állapota
 - jellemző betegségek, halálokok
 - átlagos életkor, halálozási arányok
 - járvánvok
- b) Egészségügyi ellátás
- orvosi ellátottság (városi orvos, körzeti orvosi hálózat és annak szakmai tagozódása — általános, gyermek —, fogorvos)
 - kórházi ellátás (városi, megyei kórházak, egyetemi klinikák)
 - épülete, felszereltsége
 - osztályai
 - szakember-ellátottsága
 - legfontosabb működési adatai
 - jeles orvosok
 - gyógyszerellátás, gyógyszerár(ak)

- c) Egészségügyi centrum (igazgatási, ellátási) szerep
- d) Szociális programok
- e) Szociális intézmények, karitatív szervezetek
- f) Szociális segélyezés, jótékonykodás
- g) Szociális képzés

14. Sport

- a) A sportélet szervezete (egyesületek, szakosztályok stb.)
- b) Kiemelkedő események, eredmények
- c) Kiemelkedő helyi, vagy a városból/faluból elszármazott sportolók
- d) A sport támogatása

IV. A kutatómunka ütemterve (Siklós)

1. A kötet tartalmi koncepciójának és a kutatás szempontjainak elkészítése.
2. A kutatásban részt vevők kiválasztása és munkájuk szervezése.
3. A levéltári, múzeumi források jegyzékének és a Siklósról szóló kiadványok, cikkek bibliográfiájának elkészítése.
4. Az adatfeltáró munka elvégzése, helyi polgárok visszaemlékezéseinek, tulajdonukban lévő dokumentumok, tárgyi emlékek másolatainak gyűjtése, a beszerzett dokumentummásolatok tárolásának, nyilvántartásának megszervezése.
5. A kutatás részeredményeinek bemutatása a Várbaráti Kör konferenciáin, a Városi TV-ben, újságban, siklósi művelődési intézményekben rendezett előadásokon, helyi kiadású füzetekben, tanulmánykötetben.
6. A monográfia részeinek megírása, képanyagának összeállítása, tipográfiai tervének elkészítése.
7. Az egyes fejezetek összehangolása a kapcsolódó korszakokat feldolgozó szerzők és a szerkesztő közreműködésével.
8. A kéziratok lektoráltatása.
9. A kötet szerkesztése és kiadásra történő előkészítése.

V A hivatásos kutatók és nem hivatásos helytörténészek munkájának összehangolása (Siklós)

A kutatómunka két csoport (a kötet szerzőiként felkért *hivatásos kutatók és helytörténészek*) összehangolt tevékenységét feltételezi és jelenti az alábbiak szerint:

1. *A kutatási program (tematika, szempontok) elkészítése*

Végzik: a szerkesztő a hivatásos kutatók közreműködésével.

2. *Anyaggyűjtés* (az egységes tematika és szempontrendszer szerint)

a) Levéltári kutatás, múzeumi, könyvtári anyag feltárása (Pécs, Budapest, esetleg Bécs, Pozsony)

Végzik: a *hivatásos kutatók*

b) Helyi gyűjtés, adatfeltárás siklói intézményektől, helyi és Siklósról elszármazott családoktól, személyektől

- iratok, levelek, naplók, feljegyzések, kiadványok, fotók, a helyi élet, a jellegzetes foglalkozások tárgyi emlékeinek (stb.), illetve azok másolatainak gyűjtése;
- visszaemlékezések íratása, interjúk készítése

Végzik: *hivatásos kutatók és helytörténészek* (a kutatók irányításával)

A gyűjtőmunka tervszerűségének biztosítása érdekében — különös tekintettel az új- és legújabb korra, ahol ezt a korszak jellege és forrásadottságai lehetővé teszik — ajánlatos a szerzőknek a helyi kutatók korszak iránt érdeklődő részéből *munkacsoportokat* szervezni, és a helyi anyaggyűjtést megfelelő munkamegosztás alapján, összehangoltan végezni.

3. *Rész feldolgozások készítése és bemutatása*

a) *A helytörténészek*

- az általuk gyűjtött anyag feldolgozásával tanulmányokat készítenek, melyeket
- a Várbaráti Kör, illetve a város más szervezetei, intézményei (Művelődési Központ, iskolák stb.) által szervezett konferenciákon, előadásokon ismertetnek,
- a helyi televízióban a Várbaráti Kör által megbízott helyi szakember irányításával szervezett sorozatban mutatnak be (előadások, a gyűjtött tárgyi és képanyag bemutatása),
- a Várbaráti Kör és/vagy az Önkormányzat füzetekben (sorozat) kiadja,
- rövidített változataikat a helyi lapban, valamint az Új Dunántúli Napló „Honismeret”, illetve „Siklósi körkép” c. rovataiban közlik.
- A gyűjtött, kölcsönzött tárgyi, kép- és fotóanyagból kiállítás(ok) rendezése is lehetséges.

b) *A szerkesztő és a hivatásos kutatók*

a siklósi szervezők, illetve szerkesztők (lapok, TV) kérésére

- részt vesznek a konferenciákon,
- egyedi előadásokat tartanak (intézményekben, TV-ben),
- cikkeket írnak,
- segítik a helyi programok szervezését.

4. *A monográfia megírása*

Végzik: a *felkért hivatásos kutatók* (a közösen kialakított szempontok szerint — lásd: *III. sz. melléklet*)

Az anyaggyűjtésben részt vevő *helytörténészek* munkájának megjelenése a végleges kötetben:

- az egyes fejezeteket író szerzők (a szerzői jogok betartásával) pontosan hivatkoznak a helytörténészek által gyűjtött, írt anyagra (irodalom, jegyzetek);
- a résztanulmányok szerzőit a belső címlapon *társszerzőként* felsoroljuk;
- a kötetben külön részben ismertetjük (amennyiben hozzájárulnak) a gyűjtők, adatközlők, dokumentumokat, fotókat, tárgyi anyagot adók, vagy azokról másolatok készítését engedélyezők nevét.

FEISZT GYÖRGY

Szakmai, lokálpatrióta és politikai érdekek ütközése a várostörténeti monográfiák készítése során

Nem könnyű feladat rekonstruálni azokat a folyamatokat, amelyek egy várostörténeti kötet megszületéséhez elvezetnek. Minél messzebb vagyunk térben és időben egy monográfia munkálataitól, annál kisebb a remény, hogy a motivációk pontosan felderíthetők. A munka nem kecsegtetett sok sikerrel, mégis fontosnak és talán nem minden tanulság nélkülinek tartom, ha végigtekintünk a Vas megyei városok monográfiáinak munkálatain.

Talán nem elfogultság, ha megemlítjük, hogy Magyarország első városmonográfiája Szombathelyen született 1791-ben. *Schönvisner István*, a pesti egyetem professzora munkájában főként az ókori adatokra és az antik irodalmi hagyományra helyezte a hangsúlyt. Közel száz év telt el ezt követően, míg *Kunc Adolf* és *Kárpáti Kelemen* 1880-ban megjelentette a szombathelyi monográfia első kötetét. A másodikat 1892-ben adták ki, melzben a századfordulóig foglalták össze mindazt, amit akkor a városról tudni lehetett. Ez a két kötet — mai értelmezésünk szerint — nem volt monográfia, mégis így vált ismertté. Teljes joggal, hiszen hozzá hasonló átfogó várostörténet azóta sem jelent meg a vasi megyeszékhelyen. Lényegében ugyanez mondható el a *Chernel Kálmán* Kőszeg-kötetéről és a *Porkoláb István* által összeállított Kiscell-monográfiáról.

Azon nem csodálkozunk, hogy 1950 után a szocialista városok vezetői nem írtak monográfiákat. Feltehetőleg nem voltak kíváncsiak a múlt történéseire. Az azonban már kérdéseket vethet fel, hogy a szocializmus idején tevékenykedő, pozícióban lévő történészek mit tettek egy-egy városmonográfia megírásért? Vajon átfogó település-történetírás helyett miért elégedtek meg tanulmánykötetek megjelentetésével még akkor is, ha a várostörténet valahol, valamilyen jubileum kapcsán mégis szóba került.

A „várostörténeti tanulmányok” címszó azután műfajjá vált. A hetvenes években szinte minden megyeszékhely adott ki — a köznyelvben később monográfiának titulált — kötetet. Ilyen — elég sematikusra sikerült — Vas megyét felölelő kísérlet 1958-ban Szombathelyen is volt.

Nem tanulság nélkül való, ha idézünk néhány szocialista kori, magát monográfiaként meghatározó mű politikai előszavából: „... azért mozgósítottuk legjobb szakíróinkat,... mert rendszerező könyvet ma nem talál az olvasó... a régi monográfia elavult, mert az a nagybirtokos-nagytőkés úri vármegye szem-

léletét tükrözi...”¹ — hangzott 1958-ban a Vas megyei kultúráért, tudományért felelős elnökhelyettes summázata. „*A város múltjának sok-sok színes pillanata történelmi hűséggel mutatja... a haladó erők küzdelmét a szocialista városért...*”² — fogalmazott Kaposvár párttitkára 1975-ben. „*Nem titkolt szándékunk, hogy a monográfia kézbeadásával tanítani szeretnénk városunk polgárait... Azokhoz a tízezrekhez szól ez a könyv, akik a társadalmi mobilizáció során költöztek ide...*”³ — Ez a remény lebegett 1983-ban Szeged tanácselnökének ideológiai horizontján.

A szakmai bevezetők igyekeztek árnyaltabban fogalmazni: „... tisztában vagyunk, hogy kötetünk olvasója számos egyenetlenséggel fog találkozni... néhányan erőteljesen szeretnék volna érvényesíteni a nevelő propagandisztikus hatást... míg mások igyekeztek megfelelni a tudományosság követelményeinek...”⁴ — írta a Szentgotthárd kötet szerkesztője. „*A tanulmánykötet... árnyaltan... a résztanulmányok kritikus felhasználásával végzi el a helyes értékelést.*” — bizakodott a győri kötet kollektív előszava.

De lehetett-e bármilyen szempontból egységes kötetről beszélni akkor, ha például Győr esetében, vagy a szegedi első kötetnél 13, a kaposvárinál 17, a szentgotthárdinál 18 szerző közreműködése érhető tetten egyetlen műben? *Kristó Gyula* így ír erről a Szeged kötet bevezetőjében: „... nem törekedtünk az ellentétek eltüntetésére, ellenkezőleg, kiemeltük az ellentmondásokat... mert a [monográfia — F. Gy.] nem lezárja, hanem összegzi a kutatási eredményeket és ... útbiztosítást ad...”⁵ Ugyanakkor a tanácselnök — mint láttuk — a népet akarta tanítani a monográfiával.

Nem is kétséges és nem is csodálni való, hogy mindenki másképp látta saját céljait és lehetőségeit. A monográfiák bevezető szövegeiben a politikusok a pártkongresszusok kulturális határozatai megvalósulásának érvényesülését, a fejlett szocializmusba menetelő társadalom szlogenjeit emelték ki a maguk igazolására, míg a szakma a marxista dialektika történelemszemléletét hangoztatva rakta kronológiai sorrendbe az összegyűjthető tanulmányokat, nem egyszer az olvasó műveltségére és tájékozottságára bízva a következtetések levonását.

Ha végignézzük a tanulmányköteteket, visszaköszön, hogy egyes korszakok tanulmányait ugyanazok az országosan jegyzett történészek (*Györffy György, Bácskai Vera, Szakály Ferenc, Vörös Károly* stb.) írták. Ez alól kivétel Szeged és Debrecen, ahol az egyetemek tanszékei elegendő helyi erőt tudtak felvonultatni akár kisebb részproblémák megvizsgálásához.

Ebből is gyanítható, hogy más városok közgyűjteményeiben sem folyt szisztematikus alap kutatás, nem készült forrásfeltárást megcélzó, átfogó monográfia-konceptió, és feltehetőleg nem volt felkészült szakember sem. Egyes városok esetében általában a százados évfordulók adtak apropót a várostörténeti kötetek összeállításához.

¹ *Vas megye. Helytörténeti tanulmányok.* Szerk. Horváth Ferenc Szombathely 1958. 5.

² *Kaposvár. Város történeti tanulmányok.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1975. 5.

³ *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1983. 12.

⁴ *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok.* Szerk. Kuntár Lajos és Szabó László. Szombathely 1981. 14.

⁵ *Szeged története I.* 15.

Szombathelynek ebben sem volt szerencséje, mert a város a középkorban semmilyen fontos, megünneplendő országos eseménynek sem volt helyszíne, és miután közel kétezer éve a rómaiak alapították, hét-, nyolc-, kilencszáz éves „első okleveles említés” kapcsán sem lehetett jubilálni. 1978-ban a vasvári káptalan — török veszély miatti — Szombathelyre költöztetésének 400. évfordulója kínálkozott ilyen alkalomnak, ezt azonban nemcsak a helyi pártbizottság érezte „túl klerikálisnak”, hanem történeti szempontból is erőltetettek bizonyult. Így aztán elmaradt a „négy száz éves megyeszékhely” megünneplése.

Summa summarum, a „Kunc–Kárpáti” óta nemcsak, hogy várostörténeti kötet nem jelent meg Szombathelyen, de semmilyen céltudatos várostörténeti kutatásról sem tudunk, egyetlen szombathelyi közgyűjteményben sem. Az 1958-ban *Vasi Szemle* néven újraindított folyóirat adott ugyan publikációs fórumot a történelmi tárgyú írásoknak, de ez csak az egyéni érdeklődésből fakadó kutatásoknak közkinccsé tételét tette lehetővé.

Utólag nehéz felderíteni azokat a folyamatokat amelyek végül eljuttattak néhány kezdeményezést valamilyen monográfiászerű kötet megszületéséig.

1978-ban Sárvár város 10 éves jubileumát ünnepelte, és az ambiciózus városvezetés erre az alkalomra egy kötetet kívánt megjelentetni. Az ennek vitájaként megrendezett tudományos ülészak néhány felszólalásának szövegéből következtethetünk arra, milyen küzdelmek folyhattak a kulisszák mögött egy kötet megjelenítéséig. A szerkesztő azt fejtegette, hogy a mű negyven ívesnek indult, száz ív kézirat készült el, és a Kiadói Főigazgatósággal folytatott harc eredményeként lett végül hetven ív terjedelmű a megjelent könyv.⁶ Kicsit talán kabarészerű az a megjegyzése, hogy a terjedelmet a „közérthetőség határáig kellett ésszerűen sűríteni...” (sic!).

Jól jellemzi a „városmonográfia” műfaj problematikáját, vagy — fogalmazzunk úgy — felértékelődését, hogy Sárváron, a kötet vitájában az ország akkori vezető történészei vettek részt. A felszólalás sorrendjében: *Kubinyi András, Gerics József, Székely György, Kristó Gyula, Fügedi Erik, Benda Kálmán, Rózsa György, Kállay István, Vörös Károly, Varga János, Sinkovics István, Búza János*.⁷ Felmerül a kérdés: ekkora szakmai jelentőséggel bírt az 1978-ban megjelent Sárvár-kötet? Vagy csak az MTA Várostörténeti Albizottságának nyílt alkalma arra, hogy így bizonyítsa működését? *Kubinyi* azt emelte ki felszólalásában, hogy a Vas Megyei Helytörténeti Bizottság érdeme az elhatározás, melynek alapján egy feudalizmus idején jelentős mezőváros monográfiája készülhetett el.⁸

A Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága kétségtelen szerepet játszott a falumonográfiák megszületésében. Az országszerte létrehozott honismereti szakcsoportok, a falukronika-író mozgalmak ráirányították az amatőrök figyelmét a településtörténet-írás fehér foltjaira. A levéltárak egymás után adták ki a „*Hogyan írjam meg... iskolám, falum, üzemem stb. történetét*” c. módszertani kiadványait. A lelkes, szorgalmas, de legtöbbször szakképzetlen helytörténészek munkássága számos falumonográfiát, községi krónika című kompilációt és irodalmi kön-

⁶ Sárvár monográfia vitája. Tudományos emlékülés. Sárvár 1978. nov. 17. *Vasi Szemle* 1979. 576.

⁷ *Vasi Szemle* 1979, 577–608.

⁸ *Vasi Szemle* 1979, 578.

többsébe bújtatott falutörténetet eredményezett. Ebben a műfajban az elmúlt huszonöt évben közel ötven mű látott napvilágot csak Vas megyében. Számukról országos méretekben még becslések sincsenek.

Szombathely Város Önkormányzata Kulturális Bizottsága 1992-ben határozott arról, hogy meg kell kezdeni egy várostörténeti monográfia előkészítésének munkálatait. A városban működő közgyűjtemények történéseivel folytatott konzultáció alapján célszerűnek látszott, ha elsőként a már elkészült kéziratok kiadásával kezdődnek meg az összegzés munkálatai.

1943–1948 között volt Szombathelynek egy „*Acta Savariensia*” összefoglaló címen megjelent könyvsorozata. Ennek szellemi atyja Géfin Gyula kanonok volt, apóját pedig az 1940-es években, a katolikus szeminárium bővítésekor előkerült savariai császári palota romjainak feltárása szolgáltatta.

Az első kötetekben az ásatások dokumentációi és ennek kapcsán Szent Mártonról és az ókori Savariáról szóló tanulmányok láttak napvilágot. A jobb sorsra érdemes sorozat utolsó kötete egy várostörténeti bibliográfia volt, mely 1948-ban jelent meg. Egyhangú volt a vélemény, hogy a várostörténeti tanulmányok publikálására nem kell új sorozatot kreálni, hanem az „*Acta Savariensia*” fonalát felvéve kell közreadni az elkészült munkákat. A kontinuitás jegyében 1992-ben jelent meg Géfin Gyula: *A Romkert feltárása* című ásatási naplója,⁹ tisztelegésül a méltatlanul elfeledett tudós emléke előtt.

A kulturális bizottságban elhangzott történeti szakvélemények tudatosították a városi közgyűléssel, hogy a szocializmus évtizedeiben Szombathelyen nem folyt szisztematikus várostörténeti kutatás. A város római múltja kutatásának az 1960-ban előkerült Isis szentély romjai adtak lendületet. A patriotizmust nem szívelő történelemszemléletnek kapóra jött a pogány kultuszok felelevenítése. Szombathelyen közel négy évtizeden keresztül gyakorlatilag csak „Savaria-kutatás” folyt. Ennek jellemzésére talán elég megemlíteni, hogy amikor az 1970-es években lehetővé vált a városi címerek visszaállítása, az új szombathelyi címerpajzsba a szocialista szimbólumok mellé az Isis-szentély sziluettjét bigygyesztették.

Történész körökben nyilván nem kell indokolni, hogy a forráskiadás az egyik legfontosabb szakmai előmunkálata bármely történeti témakör feldolgozásának. Ezt a szakmai véleményt a politika is akceptálta, így láthattunk hozzá a szombathelyi városi jegyzőkönyvek regesztaköteteinek megjelentetéséhez. A munkát a vármegye feudális kori közgyűléseinek publikálásával kapcsolatos kutatásaira alapozva, Dominkovits Péter és Benczik Gyula fáradtságot nem ismerő tevékenysége révén tudtuk megindítani. 1993–2002 között négy kötet — az 1606–1617 közötti évek városi jegyzőkönyveinek anyaga, több min negyven ív terjedelemben — került kiadásra.¹⁰

⁹ Géfin Gyula: *A Romkert feltárása (1938–1943)*. Acta Savariensia 6. Szombathely, 1992.

¹⁰ Benczik Gyula — Dominkovics Péter: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1606–1609)*. Acta Savariensia 7. Szombathely 1993. 157 p.; Dominkovics Péter: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1610–1614)*. Acta Savariensia 10. Szombathely 1994. 215 p.; Dominkovics Péter: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1615–1617)*. Acta Savariensia 13. Szombathely 1997. 206 p.; Benczik Gyula — Dominkovics Péter: *Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái (1604–1605)*. Acta Savariensia 18. Szombathely 2002. 97 p.

Úgy látszik, az évszázados periódus ismétlődik Szombathelyen. Amikor a számba vehető szerzőkkel beszélgetni kezdtünk, abban mindenki egyetértett, hogy ennyi idő után nem lehet általánosságokat mondani, hanem össze kell gyűjteni a legfontosabb régészeti és történelmi forrásokat, a máig élő városszerkezet alakulásával kapcsolatos eredményeket, mert csak így lehet hiteles városképet rajzolni.

A mintaként számba jöhető városmonográfiákhoz képest mi az olvasmányosabb, oldottabb stílusú megoldás mellett voksoltunk. Elhagytuk a lábjegyzeteket, hogy „emberi fogyasztásra” alkalmas kötetet és ne valami — átlagember számára unalmas — emészthetetlen adathalmazt produkáljunk. Ezzel szemben viszont magyarázatokkal bőségesen ellátott irodalomjegyzéket illesztettünk a kötet végére. Sok-sok képpel, a szöveghez magyarázatként csatlakozó ábrával, térképekkel és táblázatokkal igyekeztünk szemléletessé tenni a könyvet.

Az már a monográfia gondolatának megszületésekor nyilvánvaló volt, hogy az nem lehet „egyszerős” mű, de nem lehet tanulmánykötet sem. Egyetlen szakember nem lett volna képes átfogó jelleggel megírni a római kortól a középkorig terjedő időszakot, sok szerző munkáját pedig lehetetlen lett volna egységes művé szerkeszteni. A köteteket ezért három tematikus részre osztottuk, korszakukért a specialisták voltak a felelősek. Szerencsénk volt a három, egymást már régóta ismerő, bizonyos alapkérdésekben régóta együtt dolgozó szerző kiválasztásában, akik a meglévő kölcsönös bizalom alapján bátran keresztbe dolgoztak egymás korszakának határterületein és az írott mű fejezetein belül is.

Néhány szót a pénzügyi feltételekről. A szombathelyi közgyűlés 1993–1999 között közel 17 millió forintot fordított a városi monográfia munkálataira. Ebben az összegben benne van az *Acta Savariensia* költségvetése, ami évente kb. félmillió forintot tett ki. 1992 óta 1999-ig tíz kötet jelent meg. A sorozatban, melynek kötetiben újabban született tanulmányokat, illetve forrásokat, adattárakat adunk közre, 2003-ig további három munka látott napvilágot.¹¹

Ötéves előkészítő munka után a város kiadta Szombathely bibliográfiáját, amely 1997-ben jelent meg.¹²

A monográfia munkálataival párhuzamosan folyik egy úgynevezett reprint kiadványsorozat kiadása is, melyben 2003-ig hét régi szombathelyi történelmi tárgyú könyvet jelentetett meg a város.¹³ E sorozat, valamint a fotóalbumok,

¹¹ A sorozatban 9 és 10 sz. jegyzetben felsoroltakon túl az alábbi művek jelentek meg: Horváth Tibor Antal: *Szombathely a XV–XVIII. században*. Acta Savariensia 8. Szombathely, 1993; Tóth Endre — Zágonyhidi Czigány Balázs: *Források Savaria–Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig*. Acta Savariensia 9. Szombathely, 1994; Feiszt György: *Szombathely utcanévei és utcanévvaltozásai*. Acta Savariensia 11. Szombathely, 1995; Hegedüs Ferenc: *Szombathelyi krónika. Esszék és tanulmányok*. Acta Savariensia 12. Szombathely, 1996; Takács J. Ince: *A szombathelyi ferencesek története*. Acta Savariensia 14. Szombathely, 1998. Kuntár Lajos: *Az én Szombathelyem. Cikkék és tanulmányok*. Acta Savariensia 15. Szombathely, 1999. Zágonyhidi Czigány Balázs: *Szombathelyi urbáriumok és inventáriumok a 16. századból*. Acta Savariensia 16. Szombathely, 2000. Horváth Rezső: *Zenei tükör Szombathelyről*. Acta Savariensia 17. Szombathely, 2001.

¹² Takács Miklós: *Szombathely bibliográfiája*. Szombathely, 1997.

¹³ Éhen Gyula: *A modern város*. Szombathely, 1997; *Szombathely 1777–1927. Jubiláris emlékalbum*. Szerk.: Fehér Károly. Szombathely, 1997; Balogh Gyula: *Vasvármegye honvédsége 1848–1849*. Szombathely, 1998; Balogh Gyula: *Az 1809. évi insurrectio és a francia megszállás Vasmegegyében*. Szombathely,

városismertető és városnépszerűsítő kiadványok, művészeti könyvek kiadási költségei azonban már nincsenek benne a monográfiára szánt költségvetésben.

A várostörténet első kötete 1998 végén jelent meg 2.000 példányban: *Szombathely története 1.* Kiss Gábor — Tóth Endre — Zágórhidi Czigány Balázs: *Savaria–Szombathely története a város alapításától 1526-ig.* Szombathely, 1998. 299 p.

bathely városépítéstörténete. Szombathely, 2000; Pálos Károly: *Szegénység, szegénygondozás.* Szombathely, 2003.

HALÁSZ IMRE

Zalakaros város monográfiája¹

1996-ban született meg az elhatározás, — amit önkormányzati határozat is megerősített —, hogy Zalakaros monográfiát készített, s ennek a kutatásra is kiterjesztett anyagi fedezetét megteremti.

A célkitűzés egy hagyományos, interdiszciplináris munka megalkotása volt, ami egyaránt magában foglalja a természeti környezet bemutatását, a történeti és néprajzi feldolgozást. Miután a hasonló kötetek ritkán tárgyalják önállóan, sajátosságának tekinthető a helységnév névtani feldolgozása, és a település földrajzi neveinek közlése. A tudományos igénnyel írott fejezeteket kiegészítette egy adattári rész, erre a későbbiekben még visszatérünk. E koncepciónak megfelelően került felkérésre a szerzői gárda. A természetföldrajzi rész szerzője *Lovász György*, a Pécsi Tudományegyetem földrajzprofesszora, a növény és állattani fejezeteket *Gyulai Ferenc* — korábban a keszthelyi Balatoni Múzeum archeobotanikusa — a monográfia készítése idején az MTA Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa, a rövid névtani rész elkészítésére *Ördög Ferenc* nyelvész, a Nyelvtudományi Intézet főmunkatársa, címzetes egyetemi docens kapott megbízást. A néprajzi fejezetek megírására az ötvenes évektől több ciklusban szisztematikus kutatást végző, a térséget kiválóan ismerő, évtizedes gyűjtő- és múzeumi feldolgozó munka után *Kerecsényi Edit* néprajzkutatót kérték fel. A történeti részt két szerző készítette. *Vándor László* régész, megyei múzeumigazgató a törökör végéig írta meg a település történetét, e sorok írója pedig ettől az időszaktól az utolsó két évszázadot tekintette át. Az adattár elkészítését *Novák Ferenc*, a helyi Közművelődési és Idegenforgalmi Iroda vezetője vállalta.

A kötet szerkezetét illetően a szerzők és a kiadó között tulajdonképpen semmiféle vita nem volt. A szerzők ragaszkodtak ahhoz, hogy kizárólag lektorált anyag kerüljön nyomdába, ennek anyagi feltételét is biztosította a kiadó, kinek a kötet utolsó két blokkjával kapcsolatban voltak — a szerzők számára is ellenvélemény nélkül elfogadható, sőt az ő munkájukat segítő és a kötetet teljesebbé tevő — kikötései. Az egyik, hogy az adattár ölelje fel az utóbbi évtized(ek) politikai, társadalmi eseményeit, történéseit, kiemelten szerepeltetve az öntevékeny csoportokat, mondván, hogy az ezer lelkes település mindennapjaiban jelentős szerepük van; másrészt, lehetőleg készüljön egy „leltár” a millennium évéről, egy tükör Zalakarosról, hogy mi volt itt az ezredfordulón. Az adattár a köztéri szobrokat, a közterületeket, illetve a működő, esetleg megszűnt szervezeteket, alapít-

¹ Lovász György – Gyulai Ferenc – Ördög Ferenc – Vándor László – Halász Imre – Kerecsényi Edit – Novák Ferenc: *Zalakaros*. Szerk.: Halász Imre. Zalakaros, 2000. 447 p. (*Zalakaros* 2000)

ványokat éppúgy említse meg, mint a település kitüntetettjeit, térjen ki továbbá a település jelenlegi hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerére stb., s tegye mindezt elsősorban a fenntartó és fejlesztő önkormányzat szemszögéből. Miután a polgármester a kötetet valamennyi helyi lakoshoz el kívánja juttatni, legyen ez bizonyítéka annak, hogy hova jutott el nem egész négy évtized alatt az egykor jellegzetesen elhaló aprófalú, hogyan vált gyógyfürdőjére épülő turizmusának köszönhetően dinamikus fejlődő várossá. A másik kikötés az volt, hogy készüljön egy egyíves német nyelvű tartalmi összefoglaló, miután — tekintettel a fürdőváros osztrák és német kapcsolataira — a polgármester és az önkormányzat reprezentációs anyagként is fel kívánja használni. Ez a tény egyébként „rendkívül pozitív hatással volt” a színes, és fekete-fehér képmellékletek terjedelmére, és a kötet nyomdai kivitelezésére is.

A tervezés időszakában az első kérdés az volt, hogy milyen az egyes tudományágakban a részfejezetek feltártsága, milyen alap kutatásokra támaszkodhatnak a szerzők. Ez elsősorban a természettudományos fejezeteknél volt megnyugtató mértékű, hiszen egyrészt a negyvenes évektől folyó, s a hatvanas években új lendületet vett geológiai kutatások dokumentációja is rendelkezésre állt, másrészt a Kis-Balaton körzetében hosszú idő óta folytak célirányos kutatások, melyek eredményeit egyrészt már publikálták, másrészt adattárakban hozzáférhetőek voltak. Tehát sem a természetföldrajzi, sem a növény- és állatvilágot tárgyaló szerzők nem szenvedtek az alap kutatások hiányától, számukra a szintézis megalkotása megfelelő alap kutatásokra, előmunkálatokra támaszkodhatott. Ugyanez mondható el a névtani részről is, melynek szerzője több évtizede foglalkozik a helységnevek eredetével. A földrajzi neveket illetően — az országban elsőként, 1964-ben megjelent — *Zala megye földrajzi nevei* című kötet² Zalakarosról készült része mind a mai napig forrásértékű. A néprajzi rész szerzője fejezeteit illetően szintén bőszeges, jószerevel az elmúlt évtizedekben saját maga által végzett alap kutatások eredményeire támaszkodhatott. A nagykanizsai múzeum hosszú évtizedek gyűjtőmunkáját maga mögött tudó igazgató-néprajzkutatója hallatlan széleskörű publikációs tevékenysége — melyben többek között a megye néprajzi csoportjait is feldolgozta — egyrészt megfelelő alapot jelentett a szintézis megalkotásához, másrészt már meglévő adatait célirányos gyűjtéssel és helyszíni kutatással folyamatosan kiegészítve készítette el a szerző a kötet Zalakaros népi értékeiről szóló fejezeteit.

A történeti rész első blokkja a régészeti emlékektől a kora újkorig terjedt. A régészeti kutatások utóbbi évtizedeinek eredményei, a Kis-Balaton környékének ásatásai, valamint a török kort (a komári és a nagykanizsai várat) érintő kutatások szintén kínálták a szintézis lehetőségét. A középkort illetően Zala megye kiemelten jó helyzetben van, hiszen Holub József öt kötetre tervezett monográfiájának megjelent első, igazgatástörténeti része,³ illetve a kéziratban fennmaradt, a megye helységeinek középkori történetét egyenként számba vevő kötete — korabeli forráshi-

² Ördög Ferenc: *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, 1964. A könyv második kiadása: Uő.: *Zala megye helységneveinek rendszere*. Budapest, 1981.

³ Holub József: *Zala megye története a középkorban I. A megyei és egyházi közigazgatás története*. Pécs, 1929.

vatkozásokkal — (Zala Megyei Levéltár Kézirattára, az ún. „Holub községsoros”) megfelelő és nélkülözhetetlen kiindulás, alapmű valamennyi kutatónak. Ezeket kiegészítve az időközben publikált adatokkal, múzeumi adattári (elsősorban a régészeti feltárást érintő) anyagokkal, már megfelelő mennyiségű adatot eredményezhett — ha egy történész számára beszélhetünk megfelelő mennyiségű adatról — a fejezet elkészítéséhez. További forrásul szolgálhattak még a Pannonhalmi rendtörténet kötetei, s Holub József korábbi, kisebb publikációi. Emellett természetesen az oklevéltárakra, illetve a veszprémi káptalani levéltár anyagára hivatkozhatott a fejezet írója. Hihetetlenül sok forrásanyagot rejt meg — és pedig nem csak az itt tárgyalt térség középkorára — a zalavári apátság levéltára, melyet a török támadás elől az ausztriai Güttweig apátságába szállítottak, ahol mind a mai napig is található. Ebben az anyagban — ismereteim szerint — sajnos mind ez ideig nem folyt feltárás.

A legnehezebb feladat a török idők utáni rész feldolgozása volt, ahol a kutatás tervezése során csak fondjegyzék szintű feltárás történt, s ennek esetlegessége, hiányossága a későbbiekben mutatkozott meg igazán, néha megoldhatatlan nehézséget jelentve. A kutatáshoz alapot egyedül a hatvanas években készített gyűjtőmunka jelenthetett, a tervezett, de el nem készült *Zala Megye Helytörténeti Lexikonának* cédula- és kéziratanyaga, melyet a szócikk szerzője, Kerecsényi Edit a kutatás rendelkezésére bocsátott. Ez a legfontosabb adatokat tartalmazta ugyan, ám az adatgyűjtés a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezárult, s egy tematikus lexikon-szócikk adatbázisát — még ha rendkívüli körülménnyel készült is — sem mélységében, sem terjedelmében semmiképpen nem hasonlíthatjuk egy helytörténeti monográfia adatbázisához.

A helytörténet-írásnál mindig is alapvető kérdés, hogy mi maradt meg az évszázadok során, és mi veszett el, mi semmisült meg. Miután Zalakaros, az egykori Karos három szomszédos településsel (Galambokkal, Komárvárossal és Kiskomárommal) az Óbudai Prépostság birtoka volt, a négy település egyfajta corpus separatumként terült el Dél-Zalában. A forrásanyag döntő része az óbudai Prépostság Kiskomáromi Uradalma levéltárában volt. Az egykori kiskomáromi — ma Zalakomár — birtokközponttal működő óbudai prépostsági uradalom hatalmas és érintetlen levéltári anyaga a második világháború idején a háborús hónapokat is átvészelte, de 1945 végén az anyag elpusztult. A kiskomáromi lakosok által szétszórta és eltűnt iratok valamikor 1945 és 1946 fordulóján semmisülhettek meg, akkor, amikor oly sok családi és uradalmi levéltár esett áldozatul az akkori rendszerváltásnak. Így az egykor mintaszerűen rendezett levéltár jelentéktelen töredéke került csak be lymbusként a Zala Megyei Levéltárba. Ezt a csomó tetején az egykori levéltárvezetőnek, — a többek között a zalavári apátság könyvtárát és jó néhány családi levéltárat töredékesen, de megmentő — Szabó Bélának a feljegyzése adja a kutató tudtára. Községi anyag, bíróláda ugyanúgy nem maradt fenn, mint ahogy a galamboki körjegyzőség iratai sem, ahová a polgári korszakban Zalakaros közigazgatásilag tartozott.

Esetlegesen fennmaradt összeírások és urbáriumok azért nyújtottak támpontot, ehhez járultak a kontraktusok, és ami szinte a 18. század egészét átfogta, egy 1712-es úrbéri per 1764-ben készült — egyéb adatokkal is kiegészített — másolata. Ez képezte a 18. századi történeti rész gerincét, továbbá az összeírások, mindenekelőtt

az 1828-as országos összeírás, és a dicalis összeírások, melyek 38 évről fennmaradtak. A feudális korból forráscsoport szinten ezek voltak értékelhetően felhasználhatók, s ide sorolhatjuk még az általános összeírások között található néhány egyedi forrást is. Miután mindenben az úriszék volt illetékes, sem törvényszéki ügyek, büntető perek, sem határviták, osztálylevelek, végrendeletek, vagy hagyatéki leltárak nem maradtak fenn, ezek mind megsemmisül(het)tek az uradalmi levéltár pusztulásakor. Jelenlegi ismereteink szerint mindössze két esetben jutott el „ügy” a vármegegyéig: az egyik 1794-ben, egy tűzvész után, amikor a falu egy része leégett, és a vármegegyei adó elengedését kérték a károsultak (főadószedői iratok). Egy pontos károszszeírás maradt fenn, ebből rekonstruálni lehetett a jobbágyfalu vagyoni viszonyait, illetve — miután pontos érték meghatározással szerepelt a felvételkor a kár — nagyon sok ingóság, valamint gabona és élelmiszer árára vannak adatok. A másik, egy bűnügy vizsgálata 1839-ben, amikor a jegyző elsikkasztotta a község befizetendő adójának egy részét — valójában ez inkább egy érdekes esemény.

Az összeírásokat illetően említettük már az urbáriumokat, melyek közül éppen a legfontosabb, a Mária Terézia korabeli hiányzik. Így a pontokra adott válaszok helyett meg kell elégednünk az összesítve közölt adatokkal.⁴

A 18. század végétől ismét jó adataink vannak, s az első magyarországi népszámlálástól már a település nagyságáról is közölhetünk folyamatosan adatokat. Különösen jó tényeket szolgáltat a 18. század végére, és a 19. század elejére a valamennyi kiadvány, statisztika, helységnévtár adatait közlő — a Lexikon Locorum, Tabella Locorum, Korabinsky, Vályi, Lipszky stb. helységnévtárait, a Pfarrtopographiet és egyéb adatbázisokat is feldolgozó helységnévtár.⁵ Ennek egyház-igazgatási részét kiegészítve az egyházmegyei sematizmusokkal, részben pótolhatjuk az elveszett adatokat, de természetesen teljességre nem törekedhettünk.

Ennek a módszernek egy hibája mindenképpen van. Ugyanis lehetetlen koherens történetet írni, mindenképpen csak esetlegesen előkerült adatfüzerek képezhetik a feldolgozás gerincét. Ezért az utóbbi két évszázadot taglaló rész nem tagolódik pár oldalas, esetleg pár soros kis részekre, hanem mindössze négy, nagyobb időegységet átfogó fejezetre (lásd a függelék). A másik probléma az összehasonlítás kérdése; egyáltalán találhatók-e olyan adatszoportok, melyek valamilyen elemzésre adnak lehetőséget. A települést illetően egy bizonyos összehasonlítást — a forrásanyag adta lehetőségek között — önmagához képest lehetett tenni, ezáltal fejlődést, vagy adott esetben visszafejlődést kimutatni. Másrészt — és ismét azzal kell kezdenünk: a forrásanyag nyújtotta lehetőségek határai között — a környező településekkel lehetett a vizsgált jobbágyfalu adatait folyamatosan összehasonlítani, így magától adódott egy kistrégió, egységben láttatva így az Óbudai Prépostság dél-zalai uradalmához tartozó települések történéseit, fejlődését. Miután a primer jellegű források néha még így is eléggé leszűkítették a lehetőségeket, a szerzőnek kényszerűen vállalni kellett — szembenézve az esetleges kritikai megjegyzésekkel — az adathalmaz közlésének vádját.

Ugyanez volt a helyzet az 1848 utáni periódust illetően is. Az esetlegesen, szórványszerűen előkerült adatok néha ismét csak dokumentumközlést tesznek

⁴ *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

⁵ *Magyarország Történeti Helységnévtára Zala Megye I–II.* KSH, Budapest, 1996.

lehetővé, ám ezek egy része feltétlenül forrásértékű. Ilyen például az ingatlanforgalom telekkönyvi bejegyzéshez kötése, melyet egy rendkívül pontos kataszteri fölmérésnek kellett megelőznie, amikor valamennyi településen, minden talpalatnyi földet számba vettek, házhelyeket, telek- föld- és szőlőbirtokokat egyaránt, pontosan feltüntetve tulajdonosaikat. Ez mindenre kiterjedő, mérnökök által készített és ellenőrzött felmérés volt, melyet részletes, színes térképekkel egészítettek ki. Teljes struktúráját nyerjük ebből a forrásból a művelési ágaknak, így ezek összehasonlíthatóak a későbbi, 1895-1966 közötti időszakra a KSH által publikált adatokkal. Tartalmazza az összes földrajzi nevet (összevethető egyrészt az 1964-es gyűjtéssel, illetve napjaink élő földrajzi neveivel), tartalmazza a birtokosok teljes névsorát, azok társadalmi állásával. A lakhely feltüntetése adatokat szolgáltat arra nézve, hogy volt-e más illetőségűnek birtoka a községben, (ez elsősorban a szőlőhegyeknél érdekes). Milyen épülete(i), telke(i) vannak a községnek: csak iskola, vagy ahogy Karoson feltüntették „kovács-lak”, „csordás-lak”, továbbá milyen uradalmi épületek vannak, az adott településen stb. Miután nemcsak a helytörténet, hanem más tudományágak szempontjából (nyelvészet, névtan, földrajz, néprajz stb.) érdekes lehet ez a forrás, az egészet betűhíven közli a kötet.

Ugyancsak érdekes „fénykép” a községről az 1880 elején kiküldött kérdőív, mely öt kérdéscsoportban 32 kérdőpontot tartalmazott, rákérdezve a falu múltjára, jelenére. A névtannal foglalkozók is meríthetnek abból a kérdőpontból, mely a faluban előforduló leggyakoribb családneveket firtatta. Ugyanígy a község környékének leírása sem csak a helytörténész forrása lehet. Tárgyunk szempontjából az ötödik rész 16 kérdőpontja a legérdekesebb, mely a falu jelenével foglalkozik, rákérdezve iskolájára, postájára, vásárára, a népszokásokra, a közlekedésre, egyházi viszonyaira stb. Mindez érdekes összevetést kínálhat a két világháború közötti három hasonló felméréssel (lásd ott). Míg azonban az utóbbi adatgyűjtések minden megyében elkészültek, e 19. század végéről más megyéből eddig — ismereteim szerint — említés nem történt, feltételezhető, hogy ez csak zalai sajátosság. További munkával akár egy 1880-as képet is ki lehetne alakítani Zala vármegyéről. A már említett 1921, 1925 és 1926. évi adatgyűjtések adatainak, eredményeinek — statisztikai adatokkal bővített — közreadása talán valamikor elkészül, s ez mindennél világosabban láttatná, hogy az egyes településeken, településtípusokban hogyan hatott a fejlődés vagy a recesszió, területi értelemben meddig jutott el a 19. századi növekedés jótékony hatása. Mert Zalakaros nem érzékelt belőle semmit.

Az egyik legnagyobb veszteség, hogy sem a jobbágyfelszabadítással, sem az úrbérrendezéssel, sem a tagosítással kapcsolatos iratok nem maradtak fenn. Az ezekben a tárgykörökben publikáló szerzők — az ötvenes évek végétől — egyetlen adatot, még táblázatban közölhető összefoglaló adatot sem tudtak a környékről közölni.⁶ A kutatás során annyit sikerült megtudni, hogy 1907-ben egy átiratban a megyei törvényszéktől kérték betekintésre az úrbérrendezés iratanyagát, de már akkor is nemleges választ kaptak.

⁶ Simonfry Emil: A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. In: *Zalai Tükör 1974. 1. kötet 1848/49 zalai esemény története*. Zalaegerszeg, 1974; Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: *Agrártörténeti Tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.; Simonffy Emil: *A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegosztás Délnyugat-Dunántúlon*. Zalaegerszeg, 2002. Zalai Gyűjtemény 55.

A karosi hegy mindig fontos szőlőtermő terület volt, ezt minden, a községről szóló leírás megemlíti. Forrásaink e tekintetben értékesek, s közülük is kiemelkedik a karosi szőlősgazdák hegyközségének szabályzata. A szőlőhegyi birtokosok articulusaik 1777-ben történt elnyerésével hegyközséggé szerveződtek. Ez a 33 pontból álló szabályrendelet részletesen szabályozta a hegyközség életét, a tisztviselőválasztást, a jogokat és a feladatokat. A 41 oldalas dokumentumon végigvonul a magántulajdon következetes védelme, az aprólékos, mindenre kiterjedő szabályozás, és a rendbontás szigorú szankcionálása. Az articulusok végén a jegyzői eskü szövege is olvasható, illetve 1881-ből a panaszok bejegyzései, igaz ez töredékesen.

A 19. század első feléből fennmaradt néhány kilenced- és tizedösszeírás, ez egyrészt hangsúlyozza a bortermelés jelentőségét a települések életében, másrészt a terméseredményeket is közli. Sajnos ezek is esetleges adatok, de pl. 1826 és 1834 között fennmaradt három adatsor már ismét kínál összehasonlítási lehetőséget. A modern — és előre kell bocsátani — rendkívül jó magyar statisztika kiteljesedésével egyre több a megbízható könyvészeti adatunk. Rendkívül kevesen használják — s erre a forrásra e sorok írójának is Majdán János hívta fel a figyelmét — a magyarországi filoxéravész előtti utolsó teljes körű statisztikai adatgyűjtést.⁷ A Keleti Károly által szerkesztett statisztikai kiadvány a termőterületen, a szőlőbirtokosok számán, a borfajtákon és az 1873. évi terméseredményen kívül kitér a költségekre is. Ezt kiegészítve a KSH az 1970-es években publikált adataival,⁸ egyrészt a folyamatosságot, másrészt a szőlőültetvények állapotát is nyomon követhetjük, s adataink számszerűsíthetik a filoxéravész okozta károk mértékét is. A szőlő- és bortermelésről írottakat kiegészíti a kötetben a Zalakaros népi értékei című rész „A régi szőlőhegyi hajlékok és pincék” című fejezete, valamint az ezzel kapcsolatos rajzok, színes és fekete-fehér képek.

Amennyire megfelelőnek érezzük a szőlő- és a bortermelés bemutatását, olyannyira elégedetlenek vagyunk a település 1945 előtti történetének forrásanyagával. Jószerével három forráscsoport állt rendelkezésre: a statisztikák (népszámlálási adatok, állatszámmlálások adatai, gazdacímtárak, egyéb agrárstatisztikák, kimutatások — ez utóbbira álljon itt egy példa: *Zala vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként*), az 1925-ös Közigazgatási tájékoztató (Zala Megyei Levéltár, XV.), valamint a Falu Országos Földműves Szövetség által 1921-ben és 1926-ban — készítőjéről csak „Bodor-féle gyűjtésnek” nevezett — kérdőívek.⁹ A Faluszövetség mindenre kiterjedő kérdőívei az alapadatokon kívül érintik a gazdálkodást, az akkor élő szokásokat is, míg a közigazgatási tájékoztató csak a hivatali működés szempontjából fontos adatokat tartalmazza, melyet minden községről felvettek. (Ezeknek az adatfelvételeknek az 1880. évi felmérésekkel való összehasonlítására már utaltunk.)

Biztos, hogy voltak a községnek képviselőtestületi jegyzőkönyvei, voltak ügyek, melyeket a körjegyzőségben intéztek el, de ezekből semmi sem került be a

⁷ Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest, 1875.

⁸ Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény. 1870–1970. Szőlőtermelés. Községsoros adatok. KSH. Budapest, é. n.

⁹ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára. III. Bodor Antal féle kérdőívek. Részletesebben lásd a kötetben Aradi Gábor tanulmányát (Szerk.).

Zala Megyei Levéltárba. A galamboki körjegyzőség iratai között csak néhány költségvetés maradt fenn.

A második világháború utáni időszakot tekintve forrásanyagunk látszólag ideális. Tanácsú lesi, végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek özöne áll rendelkezésre — hiszen kezdetben kéthetente voltak vb. ülések, szegény tanácsitkár nem tudta, mit találjon ki napirendi pontként — s ez meg is látszik a jegyzőkönyvek forrásértékén. A rendszeresen visszatérő napirendek között alig találunk fejlődést tükröző adatokat, ám hamisítatlanul tükröződik a korszellem.

Az 1945 utáni időszak feldolgozása két szálon vonul végig. Az egyik egy fejlődéstörténet, mely elsősorban a Zalakaros életében meghatározó gyógyturizmusra alapozott gyarapodást mutatja be, döntően a kőolajkutatás közben 1962-ben megtalált magas hőfokú és ásványi anyagokkal dúsan telített termálvíz megtalálásától az 1997-es várossá avatásig tart. Ez a rész próbálja érzékeltetni, hogy egy természeti erőforrás megfelelő hasznosítása hogyan tudja a huszadik század utolsó dekádjára jellemző folyamatot megfordítani, s — amint már említettük — egy elhaló aprófalumiként válhat térszervező funkciót betöltő várossá.

Szólni kell még a néprajzi fejezetekről. A szerző teljességre törekedve a tárgyi néprajz és a hagyományok, népszokások teljes feldolgozását adja. A földrajzi nevekkkel mintegy „térbe helyezi” mondandóját, melynek egyik — a történések számára is talán legérdekesebb — része a „pajtáskertes” gazdálkodás emlékei. Ezt az egyediséget — ami főleg a módosabb gazdáknál bírt jelentőséggel — így magyarázza a szerző: *„Karosban ugyanis az uradalom azonos nagyságú lakótelkeket mért ki a jobbágyok számára, melyeken a fél-, sőt egésztelkes gazdák a berkes legelőkön és az erdőben félig rideg módon tartott ökröket, teheneket nem tudták teletetni. Ezért a beltelkeken kívül, a legelők mellett, úgynevezett »Sziget«-ben hozták létre a családi gazdálkodás központját. Az itt épített zsúpos, boronafalú istállóknak tartották főleg a családok legényfiainak felügyelete mellett a jószágot. Az istállóval közös tető alatt állt többnyire a »torkospajta« és egy »pajtafia« is, mely a széna, esetleg a szalma tárolására szolgált.”*¹⁰

A berendezés, a viselet, a népszokások, a pásztorművészet külön-külön teret kap a tanulmányban, külön megemlítendő Zalakaros környéki népdalok gyöngyszemeinek közlése, melynek Kodály Zoltán 1925-beli és Péczely Attila 1953-ban készített gyűjtései képezték az alapját. A néprajzi résznek különösen bőséges a rajz- és képanyaga.

Többször érintettük már a kötetet lezáró *Adattár* kérdését. Rendkívül nehéz volt itt is az anyaggyűjtés, hiszen a történeti résznél ugyanazokat a forrásokat, forrástörödékeket kellett átnézni, mint az 1945 utáni eseményeket tárgyaló fejezetnél, így szinte szükségszerű volt az átfedés. Másrészt jelentős helyszíni gyűjtésre, visszaemlékezések felvételére volt szükség. A gyakori átfedések miatt a szerzői kollektíva végül úgy döntött — s mindannyian tisztában voltak vele, hogy a döntés mellett ugyanannyi érv szól, mint ellene —, hogy a történeti fejezetet is érintő néhány rész inkább itt kerüljön közlésre. Az egyhangú álláspont az volt, hogy egy esetleges későbbi, második kiadásnál, amikor már rendelkezünk egy bizonyos „történeti távlattal”, s további átfogó- és részinformációkkal, egy újabb, célirányos

¹⁰ Zalakaros 2000: 218.

kutatás után kerüljenek át, akkor már megfelelő értékelés után a történeti részbe. (Egyébként a szerzői kollektíva a korábbi koroknál is élt ezzel a módszerrel: pl. a hegyközségi articulusok közölhetők lehettek volna akár a szőlőtermelést tárgyaló néprajzi fejezetben is.) Az adattár teljességre törekvően kívánja szerepeltetni a politikai, társadalmi-, és tömegszervezeteket 1990 előtt és azt követően egyaránt, adatokat szolgáltat a rendszerváltás utáni politikai életről, annak történetével együtt tárgyalja a jelenleg működő civil szervezeteket és valamennyi önkormányzati intézményt. A település és az önkormányzat kapcsolatrendszerével a város térszervező szerepét érzékelteti, s végül az eddigi kitüntetettek névsorával a Zalakaros fejlődését meghatározó személyek előtt is kíván tisztelegni.

Talán az sem teljesen szerencsés, hogy a jelképeket, a zászlót és a címert két különböző helyen közöljük, természetesen megfelelő utalással. Az egyik blokkba az 1950 előtti címeres pecsétek tartoznak, amiről a polgári hivatalszervezet kialakulásánál van szó, míg a másik blokk, a jelenlegi jelképek az adattári részbe kerültek. Miután nincs kontinuitás e két periódus között — a megfelelő utalások mellett — remélhetőleg ez nem zavaró.

Még egy gondolat a befejezés előtt a jegyzetapparátusról. Minden szerző ragaszkodott hozzá, hogy saját tudományágának hivatkozási rendszerét használja, így mutatkoznak eltérések a természettudományi és a társadalomtudományi fejezetek citátumai között. Sőt ez utóbbin belül is vannak eltérések: pl. nagyon hasonló a történész és a néprajzkutató hivatkozási rendszere, de mégsem teljesen ugyanaz, nem beszélve arról, hogy van olyan fejezet, melyben csak pontos irodalomjegyzéket adott a szerző (pl. a nyelvész). Miután a lektorok a tanulmányok jegyzetapparátusát megfelelőnek minősítették, a szerkesztő csak bizonyos határig próbálta egységesíteni az irodalomjegyzékeket és a jegyzeteket.

A millennium évét ünnepeelve sorozatban készülnek monográfiák, tanulmánykötetek, minden önkormányzat — ha tehetné — mostanra időztette a megjelentetését. E sorok írója bízik abban, hogy ezeknek a kiadványoknak lesz egy második, bővített kiadása is. Most már tudjuk, mi az, amit találtunk, s azt is, hogy mi az, ami vagy terjedelmi korlátok, vagy az idő szűkössége miatt nem fért bele a kötet(ek)be. Zalakaros esetében a Veszprémi Érseki Levéltár néhány fondját feltétlenül át kellene még nézni, bár nagy valószínűséggel itt is csak szórványadatokat találunk. Ám a canonica visitatiokat mindenképpen össze kellene vetni meglévő adatainkkal. Ugyancsak teret kell adni az élő irattáraknak, s hasonlóképpen a gazdálkodó szervezeteknek (pl. termelőszövetkezet) is — túl a megemlékezés szintjén. Az ehhez szükséges kutatómunka azonban igényel még néhány évet, és néhány ívet a publikálás.¹¹ Eredeti terveinkben — a képmellékletekkel együtt — 20 íves monográfia szerepelt. A történeti rész jelzett forrásproblémái ellenére is majd 28 íves kötet hagyta el a nyomdát. Jóllehet a rajzokon, ábrákon kívül 118 színes és fekete-fehér kép jelent meg a kötetben, a közlésre szánt képeknek mintegy harmadát terjedelmi okok miatt — fájó szívvel — ki kellett hagyni. Így reálisnak mutatkozna egy hasonló, tematikus, második kiadást tervezni 35–37 ív terjedelemben. Hogy legyen mit túllépni...

¹¹ A résztémák feldolgozása folytatódik. Megjelenés előtt áll Csoma Zsigmond: *A karosi szőlő- és borkultúra története* c. kézírata, illetve ugyanezen sorozat következő kiadványaként szeretnénk megjelentetni Kubinyi András mezővárosi kiváltságokról szóló — készülöben lévő — munkáját.

Függelék

A *Zalakaros* című városmonográfia tartalomjegyzéke

Szirtes Lajos. Előszó

Lovász György: Zalakaros természeti viszonyai

- I. A domborzat kialakulásának vázlata
 - Az ősi természeti viszonyok
 - A mai felszín kialakulása (felsőpannontól napjainkig)
- II. Hidrológiai viszonyok
 - Források, talajvizek
 - Felszíni vizek
- III. Éghajlati viszonyok
 - Makroklimatikus viszonyok
 - Hőmérsékleti viszonyok
 - Csapadékviszonyok
 - Helyi (mezo) klimatikus viszonyok
 - Talajviszonyok

Irodalom

Gyulai Ferenc: Zalakaros és környékének növény- és állatvilága

1. Bevezetés
2. Zalakaros környékének növényföldrajzi viszonyai
3. Zalakaros környékének legfontosabb természetes növénytársulásai
 - 3.1. A Zalakarostól nyugatra lévő erdők
 - 3.2. A Zalakarostól délkeletre lévő erdők
 - 3.3. A Zalakaros környéki erdők az erdész szemével
 - 3.4. A Kis-Balaton növényvilága
 - 3.4.1. A Kis-Balaton rövid története
 - 3.4.2. A Kis-Balaton Vízvédelmi Rendszer
 - 3.4.3. A Kis-Balaton növény világa
4. Zalakaros környékének állatvilága
 - 4.1. Erdők és mezők állatvilága Zalakarostól nyugatra
 - 4.2. A Kis-Balaton állatvilága
 - 4.2.1. Változások a Kis-Balaton madárvilágában
 - 4.2.2. Természetvédelem a Kis-Balaton területén

Irodalom

Ördög Ferenc: A Karos helységnév eredete

Vándor László: Zalakaros és környékének története az ősidőktől a török-kor végéig

I. Az ősidőktől a honfoglalásig

II. Karos a középkorban

A kezdetek. A magyar honfoglalástól 1254-ig

Karos királyi birtok (1254–1355)

Karos az óbudai prépostság birtokában (1355–1566)

III. Karos határfalu a török birodalom szélén

A kiskomári vár védőszárnyai alatt (1566–1664)

Karos küzdelme a túlélésért (1664–1690)

Jegyzetek

Halász Imre: A település utolsó két évszázada

A kontraktusok évtizedei

Zalakaros 1848 után

Szőlő és bortermelés

Zalakaros a 20. században

Jegyzetek

Kerecsényi Edit: Zalakaros népi értékei

1. Bevezetés

2. Zalakaros földrajzi nevei

3. A „pajtáskertes” gazdálkodás emlékei

4. Építkezés. A lakóház és berendezése

5. A régi szőlőhegyi hajlékok, a pincék

6. A karosi és a Zalakomár környéki népviselet alakulása az 1850-es évektől.

I. A női viselet

1. A viselet kb. az 1890-es évekig

2. A viselet változása az 1890-es évektől az I. világháborúig

3. A viselet alakulásának legújabb szakasza

II. A férfi viselet alakulása az 1850-es évektől kb. 1920-ig

7. Válogatás Zalakaros és vidéke népszokásaiból

December 13. Luca napja

A betlehemezés

A regölés

A pünkösdi királynőjárás

8. A hajdani pásztorok és betyárok kapcsolata Karoson és környékén

9. A pásztorművészet remekei Karoson és környékén

10. A pásztorelet és a betyárvilág a Zalakaros környéki népdalok tükrében —

Kodály Zoltán és Péczely Attila gyűjtése alapján

11. Hagyományok és ünnepek a mai Zalakaroson (*Novák Ferenc*)

Irodalom és jegyzetek

Novák Ferenc: Adattár Zalakaros társadalmi- és tömegszervezetinek, továbbá intézményeinek történetéhez

Előszó

1. Pártok, politikai és tömegszervezetek 1944–1948
 - 1.1. Az 1947-es országgyűlési választások helyi eredménye
2. Az egy pártrendszer időszaka
 - 2.1. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1948–1956
 - 2.2. Demokratikus Ifjúsági Szövetség (DISZ)
 - 2.3. A Kommunisták Ifjúsági Szervezete megalakulásának előzményei, az Egységes Paraszti Ifjúsági Országos Szövetsége (EPOSZ)
 - 2.4. Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1957–1990 (Községi Búzakalász Mgtisz alapszervezet)
 - 2.5. Arany János KISZ Alapszervezet
 - 2.6. KISZ Alapszervezet, Behiákpusztá
 - 2.7. Úttörő (kisdobos) csapat
 - 2.8. MSZMP Alapszervezet, SZOT Gyógyüdülő
 - 2.9. KISZ Alapszervezet SZOT Gyógyüdülő
 - 2.10. MSZMP Alapszervezet, Gyógyfürdő
 - 2.11. Deák Ferenc KISZ Alapszervezet, Gyógyfürdő
 - 2.12. MSZMP Nagyközségi Bizottsága
 - 2.13. Nagyközségi KISZ Bizottság
3. A településen korábban működött társadalmi szervezetek
 - 3.1. Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége (FEKOSZ)
 - 3.2. Hazafias Népfront (HNF)
 - 3.3. Nőtanács, Nőbizottság
 - 3.4. Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ)
 - 3.5. Népi Ellenőrzési Csoport (NECS)
 - 3.6. Egyesületek
 - 3.7. Szakszervezetek
4. Politikai élet a rendszerváltás után
5. A településen jelenleg működő civil szervezetek
 - 5.1. Alapítványok
 - 5.2. Egyesületek
 - 5.2.1. Zalakarosi Önkéntes Tűzoltó Egyesület
 - 5.2.2. Vöröskereszt
 - 5.2.3. Zalakarosi Sportkör (Sportegyesület)
6. A tanács, az önkormányzat működéséhez kötődő intézmények, szervezetek
 - 6.1. Művelődési Ház
 - 6.2. Községi Könyvtár
 - 6.3. Általános Iskola
 - 6.4. Óvoda

- 6.6. Idősek klubja
- 6.7. Tourinform Iroda
- 6.8. Idegenforgalmi és Közművelődési Iroda
- 6.9. Zalakarosi Idegenforgalmi Tanács
- 6.10. Közalkalmazotti Tanács
- 6.11. Közterület-felügyelet
- 6.12. Gyámhivatal
- 6.13. Gyermekjóléti Szolgálat, Zalakaros Térségi Családsegítő Központ és Gyermekjóléti Szolgálat

7. Egyéb szervezetek

- 7.1. Rendőrség

8. A település, az önkormányzat kapcsolatrendszere

- 8.1. Hazai kapcsolatok
- 8.2. Nemzetközi kapcsolatok kronológiája

9. Kitüntetések, elismerések

10. Az épített környezet értékei

Jegyzetek

Német nyelvű összefoglalók

Módszertani problémák

PETROVICS ISTVÁN

Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán

I. A temesi régió (a Duna–Tisza–Maros-köz)

A 14. század eleje és a 16. század közepe közötti időszakban Temesvár volt az egyik legjelentősebb városa és vára annak a vidéknek, amelyet az Alföld délkeleti része, a Maros, a Tisza, valamint a Duna, továbbá a történelmi Erdély határolt. Ezt a területet az oszmán törökök 1716–1718 között lezajlott kiűzését követően Temesi Bánság (*banatus Temesiensis*, *Temescher Banat*) néven határőrvidékké szervezte a bécsi udvar. A szóban forgó régiót a 18. század elejétől — német nyelvi elnevezéséből adódóan — magyarul Bánátnak is nevezték. Az újkori Bánát „fővárosának” tekintett Temesvár középkori elődje a 18. század elejéig a Temes egyik ágának számító és a középkorban ugyancsak Temesnek nevezett mai Béga folyó árterében alakult ki. A középkori Temesvár az önálló Magyar Királyság bukását megelőző időszakban, pontosabban a vár és a város 1552. évi török kézre kerülése előtt Temes megye székhelye volt, ám politikai, igazgatási, gazdasági és katonai szerepe nemcsak a megyére, hanem a fent vázolt régió egészére kisugárzott.¹

Fontos hangsúlyozni, hogy a középkorban nem létezett olyan politikai képződmény, amit Temesi Bánságnak neveztek, dacára annak, hogy a Magyar Királyság déli határvidékén valóban ott találjuk a 12–13. század során kialakult különkormányzati egységeknek számító bánságok láncolatát, amelyet Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Bosznia, Ozora, Só, Macsó, Barancs, Kucsó és Szörény alkotott.² Temesvár és Temes megye szempontjából a Déli-Kárpátoknak a Dunával érintkező szakaszán a 13. század elején IV. Béla által alapított, majd a későbbiek során I. Károly által 1335-ben, illetve Zsigmond által 1427-ben újjászervezett Szörényi bánság bír különös jelentőséggel. A Szörényi bánság eredetileg Olténiát foglalta magába, ám hamarosan a Temes felső folyása mentén, valamint a Hátszeg vidékén levő román határőrterületekre is kiterjedt. A hátszegi tartomány azonban még 1276-ban levált a Szörényi bánságról, s magyar várnagy vezetésével önálló román kerületté alakult. A Szörényi bánság maradék területe pedig azzal, hogy I. Lajos király 1369-ben formálisan elismerte a havasalföldi vajda Szörényi báni címét, véglegesen kettévált. A Temes felső folyása mentén levő kiváltságolt román kerületek ettől kezdve egyértelműen a Magyar Királysághoz tartoztak, s lényegében két megye

¹ A Duna–Tisza–Maros-köz megjelölésére a 18. század elején különböző elnevezéseket használtak: *banatus Temesiensis/Temesvariensis*; *Temescher Banat*, *Temesvarer Provinz/Region/Banat*. V.ö. Szentkláray 1879: 1–2. L. még Kósa — Filep 1978: 63–66; Blazovich László: *Bánát*. KMTL 78.

² Kristó Gyula: *Bánság*. KMTL 79–80. Az egyes bánságokat lásd a KMTL megfelelő szócikkei alatt.

területén feküdtek. Temes megyéhez, amelynek területe a 15. századra jelentősen megnövekedett, öt kerület tartozott: a karánsebesi, a lugosi, a miháldi, az alrnási (halmasi), és a komjáti, míg a 16. század elejére megyeként megszűnő Krassóhoz a borzafői, a krassófői (kövesdi) és illyédi kerületek kapcsolódtak.³ Így egy igen sajátos helyzet alakult ki ebben a régióban. Nem csupán arról van szó tudniillik, hogy ezen a területen lényegében a tatárjárást követően egy új etnikum, a románság jelent meg, amelynek létszáma a 14. és 15. század során folyamatosan és rohamosan gyarapodott, hanem jogi-igazgatási szempontból is egy speciális helyzet fejlődött ki: a kiváltságolt román kerületek lakói ugyanis a *ius valachicum* („oláh/román jog”) szerint éltek. Az egyes kerületekben erdőirtás és telepítés révén román lakosságú ún. szabad falvak jöttek létre. A telepítés során szerzett „kenézi jog” azonban a kenéz számára önmagában még nem biztosította a birtokjogot is, azaz nem ment ritkaságszámba, hogy a király eladományozta a falut, s akkor a kenéz az új földesúrral szemben alárendelt helyzetbe került. Ugyanakkor gyakran találunk példát arra is, hogy a magukat kitüntető kenézeket a király élethossziglan megerősítette a szabad falu birtoklásában, esetleg annak öröklését is lehetővé tette. Ennek révén pedig a román kenézek bekerültek a magyar nemességbe: így példának okáért a Mutnokiak, a Macskásiak, a Bizereiek, az örményesi Fiáthok, a Temes(h)eli Désiék Temes megyében, a malomvízi Kenderesiek és Kendeffyak, a Nadasdi Ungorok, valamint a Csulaiak Hunyad megyében. A szabad falu közrománjai azonban ilyen esetekben is megőrizték szabadságukat — másként fogalmazva: nem váltak jobbágyá —, mert felettük nem a kenéz, hanem továbbra is a kerület bírói széke ítélkezett, amelynek tagjai között magukat a közrománokat is ott találjuk. A személyesen katonáskodó székelyekkel ellentétben viszont a románok közül csupán a kenézek teljesítettek hadi szolgálatot az uralkodónak, akiknek szerepe az oszmánok előrenyomulása következtében jelentősen megnőtt. Nem véletlen, hogy a 15. század első felében került sor nagyobb számban a kenézek nemesítésére. E tekintetben külön kiemelendő Hunyadi János kormányzó szerepe, aki maga is kenéz család sarja volt, s igen jól ismerte ezt a feltörekvő réteget.⁴ Bonyolította azonban a helyzetet, hogy az „oláh” kerületek kiváltságai ellenére a Szörényi bánok és a temesi ispánok a gyakorlatban gyakran beavatkoztak ezen districtusok ügyeibe, mégpedig teljesen törvényes úton.⁵ Ez annál inkább bekövetkezhetett, mivel a Szörényi bánok, amely területileg szervesen illeszkedett Temes megyéhez, inkább állandó bírói hatalommal

³ Pesty 1877–78; Györffy 1964; 1–25, 587–568; Makkal László: Szörényi bánok. KMTL 657; Engel 1996; 32–34. Vö. még Csánki 1890–1913: II. 1–113; Turchányi 1906: 227–247; Milleker 1913: 46–257; Györffy 1963–1998: III. 469–198; Ţeicu 1998: 427–458.

⁴ Kenéznek a vlach, illetve vlach jogon telepített falvak előjáróját nevezték a 13–18. században. A kenézség olyan örökíthető megbízás volt, amely egy vagy több település vezetésére, továbbá királyi (földesúri) jövedelmeinek behajtására vonatkozott. A kenézt bizonyos kiváltságok illették meg: pl. helyi bíraskodás, a jövedelmekből való részesedés, malomtartási jog. A középkori Magyar Királyság területén hasonló intézmény volt a németeket telepítő soltészek (Felvidék), illetve gerébek (Erdély) hatásköre. Kőrmendy Adrienn: Kenéz. KMTL 341; Menasági Sándor: Románok. Uo. 580–581; Hatégan 1979: 225–232; Makkai 1989: 53–68; Erdély tört. I. 301–316, 341–347, 394–408; Rusu 1984: 556–558; Bejan — Ciupe 1996: 109–125; Ciulei — Ciulei 1997; Popa-Gorjanu 1999; Rusu 1999: 197–232.

⁵ Pesty 1876: 23. V, László király 1457. augusztus 29-én kiadott oklevélében erősítette meg az „oláh” kerületek kiváltságait. Az oklevél eredeti példánya valószínűleg megsemmisült, szövege csak 17. századi átiratból ismert. MOL. Dl. 26 615. Az oklevél szövege kiadva: Pesty 1876: 73–75. A bánati román nemesség 14–15. századi történetére l. Popa-Gorjanu 1996.

összekapcsolódott katonai méltóságot jelentett, semmint egy konkrét határokkal rendelkező területet. Az 1335 és 1435 közötti 100 évből csupán 34-ben töltötték be a szörényi báni méltóságot. Az üresedés időszakában a bánság birtokait leginkább Temesvárhoz kapcsolva kormányozták. Ez összefügg azzal, hogy a 14. század végétől a fenyegető török veszély miatt jelentősen megnőtt a Temesvárott székelő temesi ispán szerepe. A 15. század elejére a temesi ispán az ország egyik főméltóságává vált. Ozorai Pipó például temesi ispánként fennhatóságot gyakorolt Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék felett is, s hozzávetőleg 15-20 királyi vár tartozott a fennhatósága alá. Ozorai halálakor Zsigmond, valószínűleg hatalmi-politikai okok miatt, megszüntette a temesi ispán kivételes hatáskörét, s az egykori domíniumot alkotó megyék élére önálló tisztségviselőket állított. Az állandósuló török támadások miatt azonban ez nem bizonyult jó megoldásnak, s így újból szükségessé vált a hatalmi koncentráció. 1441-ben végre ismét megvalósult a Temesköz egységes kormányzása, tudniillik Hunyadi János és Újlaki Miklós, egyéb tisztségeiket megtartva, ekkor került a temesi végek élére.⁶

Itt kell ismételtelen és nyomatékosan utalnunk arra a tényre, hogy a középkorban nem használták a Bánát vagy a Temesi Bánság elnevezést. A Bánáttal ellentétben a Temesköz elnevezés viszont valóban szerepel a középkori forrásokban. Első előfordulása az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben található, ám ez a később Bánát névvel illetett régiónak csupáncsak a síksági részét jelölte. A Temesköz elnevezés a Temes folyónévből és a 'vizekkel határolt terület' jelentésű *köz* szó összetételéből származik, s pusztán földrajzi megjelölésként használták.⁷ Az a régió tehát, amelyet a Maros, a Tisza, az Al-Duna valamint az erdélyi havasok határolnak, előbb királyi, utóbb pedig nemesi megyékre tagolódva képezte a Magyar Királyság részét. Ebben a régióban helyezkedett el a valószínűleg 11–12. századi eredetű Keve, Krassó és Temes megye, valamint a 14. században kialakult Torontál megye, továbbá Csanád és Arad megye Marostól délre eső része.⁸ Ezek a megyék a török hódítással megszűntek. A 18. század eleji felszabadító harcokat követően a szóban forgó terület az 1718 és 1778 közötti időszakban Temesvár központtal a bécsi hadikamarától függő, közvetlen irányítású koronagyarmat lett. Az 1716–38 között lezajlott első nagyobb betelepítési hullám, majd az alapvetően Mária Terézia, valamint II. József uralkodásának idejére eső, lényegében az 1760-as évektől lebonyolított újabb, immár kimondottan szervezettnek tekinthető betelepítés jelentősen megváltoztatta a török hódoltság végére kialakult etnikai és demográfiai helyzetet. Ez utóbbi pedig már óriási mértékben különbözött attól is, ami ebben a régióban az önálló Magyar Királyság megszűntekor (1526) fennállt. A betelepítések eredményeként az erősen megfogyatkozott magyarokkal, továbbá a régióban a 13–14. század óta jelen levő

⁶ Engel 1977: 51–52; Engel 1996: 32–34, 204–205. Ozorai Pipóra lásd Vadas 1987; Hatégan 1997.

⁷ Pesty 1868: 211–219; Fenyvesi 1993. 135–140; Blazovich László: Temesköz. KMTL 669; Az 1332–37. évi tizedjegyzékben a Temesköz megjelölés a temesi főesperesség egyik kerületének elnevezéseként *de medio Temisy* alakban fordul elő. VMO I/1. 149. Családnévben — miként ezt Temesköz-i Gurke fia: Pál példája mutatja — azonban már 1327-ben találkozunk ezzel a megjelöléssel. A. Oklt. XI. 380. És 579. számú regeszták. I. Lajos király 1374. október 4-én kelt oklevele pedig azt bizonyítja, hogy a magyar nyelvű Temesköz elnevezés a 14. század második felében felbukkan: *in comitatu seu districtu de Temeskuz*. CD. IX/4. 567.

⁸ Györffy 1963–1998: I. 163–188, 835–878, III. 305–321, 469–498; Csánki 1890–1913: I. 688–717, 757–788, II. 1–130; Milleker 1913; Kristó 1988: 459–470.

románokkal és szerbekkel szentben nagymértékben megnőtt a németek száma. Rajtuk kívül — ekkor, illetve a későbbiek során — még franciák, olaszok, spanyolok, csehek, szlovákok, bolgárok, örmények és zsidók is letelepedtek itt. Az 1770-es évekig magyarok azonban csak kivételesen kerülhettek a telepesek közé. A fenti körülményekből adódóan a 18. század végén, miként ezt a II. József-féle népszámlálás adatai bizonyítják, a Bánát összlakosságának abszolút többségét a románok és a szerbek adták. Krassó megyében 92,4%, Temes megyében 77,3%, Torontál megyében 67,7% volt az arányuk, s magában Temesvár városában pedig csaknem a felét (46,5%) alkották a lakosságnak. A népesség összetételének fenti aránya a későbbiek során azonban még jelentősen változott. Igaz ugyan, hogy II. József halálával véget ért a Bánátba irányuló szervezett, kimondottan a német etnikumot preferált), a bécsi udvar által irányított telepítés, de a visszakebelezést (1778) követően az újonnan felállított vármegyék, illetve maguk a földesurak is végeztek ilyen jellegű tevékenységet. Ez pedig már a magyarokra is kiterjedt. (Itt jegyezzük meg, hogy a bánáti magyar etnikum számának gyarapodása szempontjából az 1867. évi kiegyezés teremtett új feltételeket.)

Dacára annak, hogy a Bánát reinkorporációját már az 1741. évi XVIII. törvénycikk kimondta, s a szóban forgó régió jelentős részét 1768-ban polgári kamarai igazgatás alá helyezték, magának a polgári igazgatású területre korlátozott Temesi Bánságnak a megszüntetésére és a Magyar Királysághoz rendelettel történő visszacsatolására csak 1778 júniusában került sor. Az új megyeszervezet ünnepélyes megnyitását Temes megyében 1779. június 22-én, Torontál megyében július 13-án, Krassó megyében pedig augusztus 5-én tartották. Ezek a megyék azonban nem területükben, hanem csupáncsak nevükben feleltek meg középkori elődeiknek, hiszen határaikat az egykori állapotok figyelmen kívül hagyásával, önkényesen állapították meg. A fenti jelentős változással összefüggésben a hajdani Temesi Bánság déli-délkeleti részén, a Duna mellett, egybefüggő határőrvidéket állítottak fel, amelyet az itt elhelyezett ezredek szerinti zónákra osztottak fel. Eredetileg csak két ezred védte a bánsági katonai határőrvidéket: a német és a román-illír. Az illír-szerb valamint a román ezredek területét azonban 1838-ban elkülönítették egymástól, s ettől kezdve Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes központtal három ezred teljesített szolgálatot ebben a régióban.

Újabb változást az 1848/49-évi forradalom és szabadságharc leverését követő neoabszolutista berendezkedés hozott. Az 1849 novemberében kiadott császári nyílt parancs ugyanis Bács, Torontál, Temes és Krassó megyék területéből, valamint Szerém megye rumai és iloki járásaiból — ideiglenes jelleggel — létrehozta a Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot. Ennek felszámolására és új közigazgatás bevezetésére az 1867. évi kiegyezés után került sor. A kiegyezést követő országos közigazgatási átszervezés, amely a szóban forgó területen együtt járt a bánsági határőrvidék polgárosításával, az egykori Bánát területén 1880-ra három, a Marostól a Dunáig észak-déli irányban húzódó nagy kiterjedésű megyét alakított ki: Torontál, Temes és Krassó–Szörény megyéket. Ezek magukba olvasztották a középkori Keve megye területét, továbbá Csanád és Arad megyék Marostól délre fekvő részét.⁹

⁹ Szentkláry 1879; Szentkláry é.n.: 348–392; Szabó 1996: 191–202; Bak 1997: 31–35, 111–112, 117–122; Kovách 1998: 23–300; Szabó P. Cs. 1999: 43–62. A Bánát polgárosítására és a területén kialakított megyékre vonatkozó jogszabályokat lásd a Magyar Törvénytár, a CIH megfelelő kötetekben. 1741:XVIII. tc. Lásd CIH

Gyökeresen új helyzetet teremtett a régióban az 1920. évi trianoni békeszerződés, amely az egykori Bánát területét elcsatolta Magyarországtól, és Románia, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között osztotta meg. A Bánát nagyobbik, északi és keleti felét Románia, kisebbik, nyugati és déli részét pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kapta meg. Magyarország mindössze a hajdani Bánátnak a Tisza és a Maros összefolyásánál levő északnyugati csücskét, az ún. Torontáli háromszöget tarthatta meg.¹⁰

A fentiekből adódóan Temesvár, valamint az egykori Bánát történetének megírásában a magyar, a német, a román és a szerb történetírás egyaránt érintett, s érdekelt is kell, hogy legyen. A sajátos történelmi fejlődésből adódóan azonban az egyes nemzetek historiográfiája eltérő történelmi korszakokat, kérdésköröket és vizsgálati nézőpontokat részesített előnyben, aminek egyenes következménye, hogy sem a régió, sem az itt található jelentősebb városok múltjának egészéről mind a mai napig nem készült modern, minden igényt kielégítő feldolgozás. Másrészt a 20. századi impériumváltás igen nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a magyar történetírás a kezdeti látványos eredmények után, sajnálatos módon, szinte teljesen kiszorult a szóban forgó tájegység közeli és távoli múltjának vizsgálatából.¹¹

II. Temesvár városa

1. A forrásadottság kérdése

Temesvár városának és várának 1552-ben, a vár és a város török kézre kerülésével záruló középkori történetét lényegében a 12. század közepétől követhetjük nyomon az írott kútfők segítségével. A rendelkezésre álló írott forrásanyag „természete” és időbeli megoszlása azonban messze nem minősíthető ideálisnak. Az önálló Magyar Királyság bukását megelőző időszakban keletkezett krónikák közül például Thuróczy János, Petrus Ransanus, illetve Antonio Bonfini munkája tartalmaz néhány megjegyzést Temesvárról, ám Bonfini beszámolóján kívül ezekben a művekben gyakorlatilag alig találunk kézzelfogható információt magáról a városról.¹² Az ország három részre szakadása után született krónikák viszont, a korábbiakkal ellentétben, nagyon fontos adatokat közölnek — egyebek mellett — magának a városnak a külső megjelenéséről, annak szerkezetéről, s az egyes topográfiai elemekről. A legfontosabbnak Istvánffy Miklós munkáját tekinthetjük. Istvánffy elsősorban a

1740–1835. évi törvénycikkek 30–33; 1790:XXVIII. és XXX. tc. Lásd CIH 1740–1780. évi törvénycikkek 180–181; 1873:XXVII. tc. Lásd CIH 1872–1874. évi törvénycikkek 203–209. (Az 1873:XXVII. tc. 3. §-ának értelmében a volt román és szerb bánági ezredek egy részéből létrehozták az önálló Szörény megyét, amelynek központja Karánsebes lett. Az önálló Szörény megye 1880-ig állt fenn, amikor is az 1880:LV. tc. kimondta Szörény és Krassó vármegyék egyesítését. Az új megye neve Krassó-Szörény, székhelye pétiig Lugos lett. CIH 1879–1880. évi törvénycikkek 368–369, Vö. Szabó P. Cs. 1999; 43–62.) A magyarországi és az erdélyi polgári jellegű egységes megyerendszer létrehozásakor végrehajtott területváltozásokról az 1876:XXXIII. tc. I. fejezet 1. § rendelkezik. Lásd CIH 1875–1876. évi törvénycikkek 481–484. Temes és Krassó megyék esetében kölcsönös községátcsatolások révén 1877-ben határmódosítást hajtottak végre. 1877:1. tc. Lásd CIH 1877–1878. évi törvénycikkek 3–9.

¹⁰ A Bánát felosztásával kapcsolatos román-„jugoszláv” vitára lásd Gerő é. n.: 116–134.

¹¹ Elsősorban Pesty Frigyes, Ortway Tivadar, Márki Sándor, Szentkláray Jenő, Juhász Kálmán és Milleker Bódog munkásságára gondolunk.

¹² „A király ... útját a töröknek kitett Temesvárra vette, amely egy kies tartományban fekszik a Temes folyásánál, épületei ékesek, erődítése nagy mesterségről tanúskodik.” Bonfini 1995: 3. 8. 205. (684. oldal).

1552. évi ostrom kapcsán ad rendkívül részletes beszámolót a várról és a városról. Istvánffy munkájának értékét nagymértékben növeli, hogy a rendkívül jól képzett szerző csaknem kortársként számolt be Temesvár elestéről.¹³ Érdemes utalni arra is, hogy Szerémi Györgynek az utókor történekutatói által szigorú kritikával illetett visszaemlékezései viszont Temesvár szempontjából, Istvánffy munkájához hasonlóan, rendkívül becsesek. Szerémi ugyanis II. Lajos halála után Szapolyai János szolgálatába állt, s annak udvari káplánjaként nem sokkal a mohácsi csatát követően személyesen is megfordult Temesváron. Itt, többek között, — egy közelebről nehezen meghatározható évben, talán 1532-ben — a Temesvárott tartózkodó király parancsára Szerémi celebrálta az ünnepi főmisét, mégpedig a domonkos szerzeteseknél.¹⁴ Ez az információ rendkívüli értékkel bír, hiszen cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az 1323-ban oklevél által említett, ám a későbbiek során az írott kútfókban nem szereplő domonkos rendház még a 16. század első harmadában is fennállt Temesvárott. A középkori viszonyok szempontjából hasonlóan értékes, bár nem kortárs, s nem is közel egykorú az a leírás, ami az 1663-ban Budáról Belgrádba utazó Ottendorf Henriktől származik. Ottendorf beszámolójával kapcsolatosan most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az általa Rácvárosként említett egyik külváros neve már önmagában is szemléletesen bizonyítja, hogy 1552 után milyen mélyreható változás következett be a város etnikai összetételében. Ottendorf több olyan eseményt is felsorol, amely a városképet is jelentősen átalakíthatta. Ezek közé tartozik az 1577. évi löportorony-robbanás, az 1597. évi sikertelen visszafoglalási kísérlet, amikor az egyik külváros leégett, valamint az a katonai akció, amelynek során, valószínűleg 1604-ben, (Ottendorf szerint 1603-ban) a hajdúk kétszer is felperzselték a külvárosokat. Feltűnő viszont, hogy Ottendorf nem említi az 1596 júniusában lezajlott ostromot.¹⁵

Az írott források vonatkozásában komoly problémát jelent, hogy az 1552 előtti időszakból Temesvárral kapcsolatosan nem maradt fenn olyan összeírás, mint például Szeged esetében az 1522-ből származó dézsmajegyzék.¹⁶ Egy ilyen tizedlajstromból ugyanis viszonylag nagy biztonsággal lehetne következtetni az adott város demográfiai és etnikai viszonyaira, utcahálózatára, a lakosság vagyoni rétegződésére, sőt az ottani kézműipar fejlettségi szintjére is.¹⁷ S bár az 1552 előtti időszakból ilyen típusú kútfő nem maradt fenn a Béga-parti városról, némileg enyhíthetik ezt a kínzó hiányosságot a Temesvár török kézre kerülése után keletkezett ún. tahrir defterek. Ezek a tizedjegyzékekhez hasonló információkat tartalmaznak, hiszen a tahrir defterek is adózás céljából készültek. Segítségükkel a vilajet népeitől behajtható kincstári jövedelmeket vették számba. Temesvár első török összeírása 1554-ben keletkezett. A defter készítője városrészenként írta össze az ott élő keresztényeket és azokat a muzulmánokat — független attól, hogy katonák vagy kézművesek voltak —, akik házat kaptak vagy vásároltak Temesvárott. A közeljövő egyik legfontosabb feladata ennek az 1554-ben keletkezett defternek a részletes elemzése, hiszen ennek az adataiból következtethetünk vissza leginkább a keresztény

¹³ Istvánffy 1962: 197–205.

¹⁴ Szerémi 1961: 221.

¹⁵ Ottendorf 1943: 70–78, 100–106.

¹⁶ Reizner 1900: 97–128. A tizedjegyzék szövegének javított kiadását lásd Bálint 1963: 27–46.

¹⁷ Kulcsár 1984: 5–27. Kulcsár komoly kételyeket is megfogalmaz a tizedjegyzék történeti forrásként való felhasználásával kapcsolatban.

Temesvár késő középkori viszonyaira. A temesvári vilajetben egyébként 1554-et követően még két alkalommal készült a fenti a célból összeírás: 1566/69-ben, illetve 1579-ben. Itt jegyezzük meg, hogy a szóban forgó defterek a vidék 16. század eleji — illetőleg középkori — történeti földrajzának rekonstruálására Engel Pál hasznosította.¹⁸

Temesvárral kapcsolatosan az 1552 előtti időszakból lényegében két összeírás jellegű forrás maradt fenn. Az egyik az 1332–1337 között készült pápai tizedjegyzék.¹⁹ Adatai nemcsak azért értékesek, mert segítségükkel képet kaphatunk Temesvár egyházi viszonyairól és a város fejlettségi szintjéről, hanem azért is, mert a pápai tizedjegyzék a Magyar Királyság területének csaknem egészét felöleli, s ebből adódóan országos jellegű összehasonlítást tesz lehetővé. A másik kútfő a temesvári királyi uradalom 1372. évi számadása.²⁰ Ennek szövegét Engel Pál tette közzé, s ugyancsak ő vállalkozott a számadás rövid értékelésére is. A szóban forgó kútfő, amely tehát a temesvári királyi uradalom bevételeit és kiadásait tünteti fel, fontos, részben közvetlen, részben közvetett információkat tartalmaz. Megtudjuk belőle, hogy az uradalom jövedelmei között a legnagyobb tételt Temesvár és (Mező)Somlyó városok (*civitates*) 400 forintnyi adója (*collecta*) jelentette, amiből azonban mindössze 86 forint jutott el a számvevő kezéhez. Engel szerint nem kizárt, hogy a temesvári országos vásár vámját fedezhetjük fel abban a „Szent László-napi” 40 forintban, amelynek forrását a feljegyzés, sajnos, nem nevezi meg. Ide kívánczik annak leszögezése, hogy a középkori Temesvárról nem maradt fenn olyan dokumentum, amely közvetlen módon tesz említést országos vásárról. Ilyen léteére tehát csak a fenti számadás, illetve az 1400. október 25-én engedélyezett templombúcsú alapján következtethetünk.²¹ Visszatérve az 1372. évi számadásra, fontos utalni arra, hogy a kútfő egyik tételéből kiindulva feltehető: Temesvár az 1370-es években már céhbe szerveződtek az ácsok.

Az írott források között — számukat tekintve — az oklevelek a legjelentősebbek. Ez az anyag azonban rendkívül szórt és igen hézagos, ráadásul a temesvári levéltárban is csak elvétve található középkori oklevél, ám közöttük sincs 15. századinál korábbi. Az anyag összegyűjtése tehát igen nehéz feladatot jelent, dacára annak, hogy Pesty Frigyes erőfeszítéseinek eredményeként a Temesvárra vonatkozó oklevelek egy része nyomtatásban is megjelent. Az Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez című okmánytár II. kötetének közzétételét azonban Pesty Frigyes, majd Ortway Tivadar halála, illetőleg az I. világháború kirobbanása és a történelmi Magyarország széthullása megakadályozta. A napvilágot látott I. kötetrel, de számos más okmánytárral is az a baj, hogy nem készült hozzájuk mutató, így csak komoly nehézségek árán lehet megtalálni bennük a Temesvárra vonatkozó adatokat, Temesvár múltjának feltárása szempontjából hallatlanul értékes Fekete Nagy Antal kéziratban maradt *A Temesi Bánság Oklevéltára 1093–1590.* című munkája. Ebben olyan becses oklevélmásolat is található — hogy csak egy példát említsünk —, amely megőrizte az első név szerint is ismert temesvári polgárok emlékét, ám maga az

¹⁸ Hóvári 1992: 744–745; Engel 1996b.

¹⁹ VMO I/1. 145, 151, 157, 160.

²⁰ Engel 1982: 917–920.

²¹ VMO I/4. 238.

eredeti dokumentum a másolat elkészülte után, feltehetőleg a II. világháború alatt megsemmisült.²² Az okleveles anyag összegyűjtésében komoly előrelépést hozott az Országos Levéltár számítógépes adatbázisának „munkába állítása”.²³ Csodákat azonban ettől az adatbázistól sem várhat a kutató. Igaz, segítségével viszonylag gyorsan kideríthető az, hogy a Mohács előtti időszakból mindössze két olyan oklevél található az Országos Levéltárban, pontosabban szólva annak Diplomatikai fénykép-gyűjteményében, amelyeket a temesvári városi hatóság adott ki. A számítógépes adatbázis készítői azonban ez ideig a Mohács előtti teljes okleveles anyagnak csak egy töredékéhez tudtak oklevélszöveg-analitikát illeszteni. Így előfordulhat az is, hogy a 15. század néhány évtizedét leszámítva, önmagán kívül csak a vakszerencsére és a kollégák szívességére számíthat az a kutató, aki a jelen esetben a Temesvárra vonatkozó középkori okleveleket kívánja összegyűjteni.

Az alábbiakban az okleveles anyaggal kapcsolatosan kívánunk még néhány további gondolatot közzétenni. A 14. század elején, főleg 1315 és 1323 között, amikor is Temesvárott található a királyi udvar, ugrásszerűen megnőtt a Temesvárt említő oklevelek száma. A probléma azonban az, hogy ezeknek az okleveleknek a döntő többsége érdemi információt nem közöl magáról a városról, hiszen bennük Temesvár leginkább csak keltezési helyként szerepel. Gyűjtésünket az Anjou-kori oklevéltár eddig megjelent kötetének anyagával ellenőrizhetjük. Az oklevéltár első három kötete az 1301–1314 közötti időszakból összesen 2727 oklevél regesztáját tartalmazza.²⁴ Ezek között azonban egyetlen Temesvárra vonatkozó adat sem található. A IV. és V. kötet az 1315 és 1320 közti periódust öleli fel, s 1687 oklevél regesztáját közli.²⁵ Temesvár szempontjából ezekben a kötetekben két igazán fontos adatot tartalmazó oklevelet találhatunk. Az egyik 1315-ben kelt, s a *villa* minősítéssel illeti Temesvárt, a másik valószínűleg 1317-ben keletkezett, s arról tájékoztat, hogy Petenye fia Péter I. Károlyt akkor, amikor az uralkodó Temesváron tartózkodott, felbérelt orgyilkos által akarta láb alól eltenni.²⁶ Saját gyűjtésünk, illetve az Anjou-kori oklevéltár időközben megjelent, 916 regesztát tartalmazó VI. kötete alapján elmondható: az 1321–1322. évekből sem maradt fenn olyan oklevél, amely fontos információt őrzött volna meg Temesvár városáról. Az 1323. évből az Anjou-kori oklevéltár VII. kötete szerint 733 darab oklevél maradt fenn. Közülük — szempontunkból — mindössze egy érdemel figyelmet: az 1323. január 23-ai. Ez az oklevél tesz ugyanis említést Temesvár Szent György egyházáról, s az itteni domonkosok Szent László oltalma alatt álló kolostoráról.²⁷ Különösen feltűnő, hogy az 1315 és 1323 közötti periódusból egyetlen olyan oklevélről sincs tudomásunk, amely temesvári polgároknak adományozott kiváltságokról ír. Elgondolkodtató az is, hogy nemcsak a 14. század elejéről, de Temesvár egész középkori történetéből nem ismerünk olyan oklevelet, amely kiváltságokat tartalmaz. Ezzel kapcsolatosan még egy további érdekes körülményre kívánjuk felhívni a figyelmet. III. Károly 1719. május 21-én visszaállította Szeged korábbi jogállását, azaz szabad királyi

²² Petrovics 1996b: 33–37.

²³ Az adatbázis az Internet segítségével érhető el, de CD-változat is létezik.

²⁴ A. Oklt. I–III.

²⁵ A. Oklt. IV–V.

²⁶ A. Oklt. IV. 122, 676. sz. regeszták. Vö. még Petrovics 2000.

²⁷ A. Oklt. VII. 23. sz. regeszta

városi rangra emelte Szegedet.²⁸ Temesvár jóval később érte el ugyanezt: II. József 1781. december 21-én írta alá a város adomány- és kiváltságlevelét.²⁹ Szeged esetében II. Karoly király nyolc uralkodó 13 korábbi kiváltságlevelét erősítette meg, amelyeknek teljes szövegét bemásolták az 1719. május 21-én kiadott oklevélbe.³⁰ Temesvár 1781. évi kiváltságlevele azonban egy szót sem ejt a középkori kiváltságokról. Ez a körülmény nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy Temesvár egykori privilégiumait még a 18. századi kiváltságlevel segítségével sem tudjuk rekonstruálni, hanem arra is, hogy a középkori és a 18. században újjászülető Temesvár között csupán településkontinuitás mutatható ki, népességkontinuitásról azonban nem beszélhetünk. Ezt a város középkori és 18. századi pecsétje közti különbség is egyértelműen szemlélteti.³¹ Akárcsak a Szent Eligius patrocínium eltűnése.³² Igaz, a szintén középkori eredetű Szent György patrocínium átörökítődött az újkorra, ám ez részben azzal magyarázható, hogy a Csanádi püspökség székhelye a 18. században Temesvárra került.

Az 1396-ban elszenvedett nikápolyi vereség után Temesvárt és környékét egyre jobban fenyegették a török betörések. A hatékony védelem megszervezésében komoly feladat hárult a mindenkori temesi ispánra. Ezt a tényt a temesi ispánok által kibocsátott oklevelek nagy száma is alátámasztja. A törökellenes támadó- és védekező harcok megindulása, a déli végvárrendszer kiépítése és fenntartása, továbbá az egyre aktívabbá váló balkáni politika szintén azt eredményezte, hogy újfent megnövekedett a kiváló stratégiai fekvésű Temesvárra vonatkozó írott források száma. Ez a forrásanyag azután az 1552 nyarától kiépülő török hódoltság idején, valamint a vár és a város 1716-ban bekövetkezett visszafoglalásakor — nem beszélve a természeti katasztrófák és tűzvészek okozta károkról — igen nagy pusztulást szenvedett.

A fentiek ismeretében tehát korántsem meglepő, hogy a középkori Temesvárról tudósító, napjainkig megőrződött oklevelek tekintélyes hányada a 14. század vége és az 1552 közé eső időszakból származik, és valamilyen formában a törökellenes küzdelmekkel kapcsolatos.

A középkori Temesvár történetének tanulmányozását lehetővé tevő írott kútfők egy másik, számra nézve ugyancsak jelentős csoportja a város egyházi viszonyairól tájékoztat. A Csanádi püspökségen keresztül a bács-kalocsai érsekség alá tartozó Temesvárról a régió két kiemelkedő fontosságú hiteleshelyének, a Szent György oltalma alatt álló Csanádi székes-, valamint a Szent Márton védelmét élvező aradi társaskáptalannak a kiadványai őriztek meg fontos információkat.³³ Sajnos a legkorábbi időszokról a káptalani oklevelek is hallgatnak, hiszen az említett egyházi intézmények csak a 13. század első harmada, közepe tájától folytattak hiteleshelyi tevékenységet. Arról sem szabad megfeledkeznünk továbbá, hogy számos egyházi jellegű ügyről csak a vatikáni levéltár iratanyaga tájékoztat. Ez részben abból adódik, hogy bizonyos problémákkal eleve a pápai kúriához kellett fordulni, illetve bizonyos ügyek

²⁸ Reizner 1900: 309–318.

²⁹ Preyer 1853/1995: 159–171 (260–269).

³⁰ Szeged II. 93–105.

³¹ Vajay 1975: 223–232.

³² Szent Eligius magyarországi tiszteletére lásd Petrovics 1994: 77–87.

³³ Juhász 1941: Juhász: 1962.

intézése eredendően a pápai legátusok személyéhez kötődött, másrészt pedig abból, hogy az egyházi ügyekben idehaza kiállított iratok tekintélyes része ugyan a történelem viharai során megsemmisült, ám a pápai adminisztráció jóvoltából emléküik mégis megőrződött.

Összegzésül elmondható: Temesvár középkori történetét illetően a legnagyobb gondot az okozza, hogy magáról a városról, annak szerkezetéről, topográfiájáról, igazgatásáról, jogi helyzetéről, lakóinak nevééről, számáról, foglalkozásáról csupán töredékes, és igencsak szórt adatokat őriztek meg az oklevelek.

Problémát jelent az is, hogy a középkori Temesvárról fennmaradt képi ábrázolások (veduták) közül mindössze egyet tarthatunk hitelesnek, ám ez sem ismert eredeti formájában. Ez az Anjou-kori várat ábrázoló kép valószínűleg a 15. század elején keletkezett, s egy itáliai munkában adták ki. A későbbiek során minden ábrázolás lényegében ezt a 15. századi képet vette alapul. A baj csak az, hogy az említett 15. századi rajzot a későbbiek során számos, gyakran fantázia szülte elemmel (pl. hegyekkel) is kiegészítették. Ezen későbbi ábrázolások közül a legrégebb és legnevezetesebb Hieronymus Ortelius (Ortel Jeromos) személyéhez kötődik, s 1596-ban készült. Ortelius rajzán tehát lényegében csak a várkastély képe hiteles, ám ez is a 14. századi állapotokat tükrözi, hiszen a 15. században, főként a Hunyadiak korában, illetve a török hódoltság idején Temesvár már másképpen nézett ki mint az Ortelius-féle ábrázoláson. A kép többi részét minden bizonnyal egy olyan személy elmondása alapján rajzolták — mégpedig meglehetősen szabadon —, aki részt vett Temesvár 1596. évi ostromában. Már Czímer Károly felhívta a figyelmet arra, hogy az Ortelius-féle ábrázoláson a Sziget külváros (Kis palánk) keleti irányban túl messze fekszik a várkastélytól, a Nagy palánk nevű külváros pedig teljesen hiányzik az ábrázolásról. Ugyanakkor a vár méretei túlságosan nagyok a városhoz viszonyítva, hiszen a vár és a város nagysága csaknem azonos a képen.³⁴ Temesvárról hiteles képi ábrázolás és helyrajz csak a 18. század elején, a török kiűzésével egy időben, illetve azt követően készült.³⁵ Ez nem kis problémát vet fel a középkori helyzet rekonstruálása vonatkozásában, hiszen a 18. század eleji viszonyokból csak nagy óvatossággal szabad visszakövetkeztetni az 1552 előtti állapotokra. A magunk részéről pontosan ezért nem tartjuk elfogadhatónak a neves romániai várostörténész, a Román Tudományos Akadémia Nagyszebenben működő Várostörténeti Intézete (Comisia de Istorie a Oraşelor din România) igazgatójának, Paul Niedermaiernek a módszerét, aki a 18. század elejének viszonyaiból kiindulva minden különösebb nehézség nélkül megrajzolta a 9–11. századi (sic!) Temesvár alaprajzát.³⁶ Még az sem okozott neki problémát, hogy a rekonstrukcióhoz nélkülöznie kellett a régészettudomány eredményeit.

2. A Temesvárról készült munkák

Dacára annak, hogy Temesvár városának múltjáról Johann Nepomuk Preyer jóvoltából — magyarországi viszonylatban meglehetősen korán — már 1853-ban készült monografikus igényű feldolgozás, s a későbbi évtizedek során is számos

³⁴ Szentkláray é. n.: 25–26; Czímer 1895: 56.

³⁵ Szentkláray é. n.: 77; Czímer 1893: Melléklet.

³⁶ Niedermaier 1996: 33.

magyar, német, illetve román szerző foglalkozott a Béga-parti város múltjával, Temesvárról mind ez ideig mégsem született korszerű, napjaink elvárásait is kielégítő, átfogó jellegű történeti–régészeti értekezés. Részben ez az oka, hogy Johann Nepomuk Preyer munkáját, s annak magyarázó jegyzetekkel ellátott román nyelvű fordítását a temesvári Amarcord Kiadó 1995-ben megjelentette.³⁷ Vitathatatlan, hogy Preyer könyve hiánypótló jellegű, s közzététele abból a szempontból igen hasznos, hogy a két világháború közötti, sőt még az azt követő román történetírás is előszeretettel hivatkozott „forrásként” erre a munkára, ám hozzájutni csak kevesen tudtak. Preyer, aki 1844 és 1855 között Temesvár polgármestereként tevékenykedett, azonban nem szakképzett történész, hanem írói vénával megáldott ügyvéd volt, aki drámákat és verseket is írt.³⁸ Ehelyütt nem tekinthetjük feladatunknak monográfiájának részletekbe bocsátkozó értékelését, hanem csak a középkorral foglalkozó fejezettel összefüggésben kívánunk néhány megjegyzést tenni.

Preyer 1853-ban kiadott munkájában — a mellékleteket nem számítva — 156 oldalon tárgyalta Temesvár történetét a kezdetektől a 19. század közepéig. Az 1000 és 1552 közötti periódussal 26 oldalon foglalkozott, amihez hozzászámíthatjuk még az államalapítást megelőző időszakot tárgyaló 4 oldalas bevezetést is. Ez nem túlzottan sok, s a fenti terjedelem már önmagában felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy nyilván a rendelkezésre álló írott források csekély száma is szerepet játszik a meglehetősen ösztövére sikeredett középkori áttekintésben. Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy Preyer nem végzett — akkor még nem is végezhetett — szisztematikus forrásfeltárást. Okleveles adatokat ugyan felhasznált, ám ezeket utólag ellenőrizni a pontos forrásmegjelölés hiányában — a legtöbbször — szinte teljesen lehetetlen. Preyer ugyanakkor erőteljesen támaszkodott — az esetek zömében külön hivatkozás nélkül — a Bánát első átfogó leírását és történeti áttekintését adó Francesco Grisellini adataira, amelyeknek túlnyomó többségét kritika nélkül átvette. Ez az eljárás a 16. század közepe előtti időszak vonatkozásában komoly fenntartásokba ütközik, hiszen a 18. században alkotó Grisellini ide vonható információinak zömét a középkori — elsősorban — humanista történetíróktól „kölcsonözte”, ráadásul szinte mindenben hitelt is adott nekik. Így cseppet sem csodálkozhatunk példának okáért azon, hogy Preyer is a római telepések leszármazottainak tartja saját korának románjait. Ebből a felfogásból fakadóan Preyer szerint a románok már a kezdetektől fogva Temesvár lakói voltak. A szerbekkel kapcsolatosan viszont egyértelműen leszögezi a szerző, hogy ők a későbbi századok során vándoroltak be. Történeti kútfőt azonban sem ezekben az esetekben, de még akkor sem nevez meg, amikor azt állítja, hogy a 15. század első felében a „görög nem egyesült”, azaz az ortodox egyháznak templomai és iskolái voltak Temesváron. Azt azonban egyértelmű tényként közli Preyer, hogy a középkorban a város lakosságának nagyobb részét a magyarok alkották.³⁹

³⁷ Preyer 1853.

³⁸ Petri 1992: 1497–1499.

³⁹ Preyer 1853/1995: 119. (A könyv 1995. évi kiadásában lásd a 117–118. oldalakat.) Opriş 1987: 12, 16, 195–196. Opriş egy lépéssel még tovább megy Preyernél, s azt állítja, hogy Temesváron már 1397-ben ortodox templom állt. A románok római származására lásd pl. Petrus Ransanus *Minden idők évkönyvei* című, vagy Oláh Miklós *Hungaria* című munkáját (Oláh 1985: 58). Ransanus munkájának vonatkozó része itt is olvasható: 90–91. V.ö. Még Vékony 1989: 27–32 A szerbeknek a Magyar Királyság déli és keleti határterületeit, elsősorban a Szerémséget és a Temesközt érintő bevándorlásával, illetve betelepítésével már a régebbi történetírás is számolt Vö. Szentkláray é.n.: 306–309. (Ezt a kérdéskört újabban Szakály Ferenc vizsgálta.) Grisellini azt írta,

Módszertanilag hasonló, hitelt érdemlő forrásokkal kellőképpen nem támogatott nézetnek megfellebbezhetetlen tényként való közlésével és „továbbadásával” más szerzők esetében is találkozhatunk. Itt csak egy konkrét példára kívánjuk felhívni a figyelmet. Szentkláray Jenő azt állította, hogy „Károly Róbert templomot és zárdát építtetett nekik [ti. a ferences szerzeteseknek], délkeletre a várpalotától”. Bár forrásmegjelölést Szentkláray nem ad, azt azonban elmondja, hogy „... a királyi család gyóntatói s az Anjouk nápolyi követi szintén olasz minoriták” voltak. Ezt az állítást az oklevelek valóban megerősítik, s tény továbbá az is, hogy I. Károly 1325-ben Lippán nagybátyja, Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére ferences kolostort alapított. I. Károly tehát igencsak kedvelte a ferenceseket, ám ebből a tényből még nem következik egyenesen az, hogy a ferenceseknek rendháza volt Temesváron, s az a várpalotától délkeletre állt:⁴⁰ Az általunk összegyűjtött oklevelek mindössze arról tanúskodnak, hogy Temesvárott 1323-ban a domonkosoknak már működött egy kolostoruk, s ez Szent László oltalmát élvezte. 1405-ben felbukkan egy másik kolostor is, ám ennek rendi hovatartozásáról az oklevél hallgat. Csupán annyit tudunk róla, hogy védőszentje Szűz Mária volt. A patrocínium alapján azonban valószínűsíthető, hogy a kolostor a ferencesekhez tartozott. A rendház létrejöttének és megszűnésének időpontja, sajnos, ismeretlen, említése pedig meglehetősen késői.⁴¹ Így megfelelő bizonyítékok hiányában a Szűz Mária kolostor történetét — legalábbis egyelőre — még nem vezethetjük vissza I. Károly korába.

Szentkláray Jenő munkájának említésével eljutottunk a másik olyan monográfiához, melynek használata ma is megkerülhetetlen. A Magyarország vármegyéi és városai sorozatban valószínűleg 1914-ben jelent meg az a kötet, amely Temes megye és Temesvár város történiáját tárgyalja. A Borovszky Samu szerkesztette kötetben Szentkláray Jenő írta meg a megye és a város 19. század közepe előtti történetét. Az aracsi születésű, egyházi pályán is tevékenykedő Szentkláray Jenő — Johann Nepomuk Preyerrel ellentétben — jól képzett történész volt. Szentkláray munkáinak jelentős része szűkebb pátriájának, Dél-Magyarországnak a történetével foglalkozik, miként ezt számos régészeti és történeti feldolgozása bizonyítja. Szentkláray rendkívül alapos, nemzeti előítéletektől mentes történész volt. Temes megyéről és Temesvárról szóló feldolgozásának is ez adja egyik legnagyobb értékét. Túlzás nélkül állítjuk: óriási vesztesége a magyar tudománynak, hogy a 20. század elején sem ő, sem Ortvyar Tivadar nem tudta megírni Temesvár

hogy Kinizsi Pál 1481-ben a Kruševac elleni hadjárat alkalmával 50 000, a török iga alól szabadulni akaró szerbet hozott magával, akiket Temesvár környékén telepített le. (Griselini 1780/1982: 56.) Szentkláray Jenő ezen túlmenően még azt is megjegyezte, hogy ezekből a szerbekből Kinizsi többet Temesvár Nagy palánknak nevezett külvárosában telepített le (Szentkláray é. n.: 28). Kétségbevonhatatlan tény tehát, hogy a 15. században, főleg annak második felében jelentős számú szerb és román népesség élt a Temesközben. A régió nagyobb városai, elsősorban Temesvár, azonban az eredetileg magyarok lakta vidéken még jó ideig megmaradtak magyar többségű településeknek. Tény továbbá az is, hogy például a Hátszeg vidéki román kenézek már a 13. században igényes kőtemplomokat építtettek, s ez a folyamat a 14–15. században is folytatódott. (Vö. Erdély tört. I: 394–402; Rusu 1994: 335–347.) Az is magától értetődik, hogy a megnövekedett számú ortodox népesség lelki gondozását a latin ritusú környezetben valahogy meg kellett oldani, ám mind ez ideig nem került elő olyan kétségtelenül hitelt érdemlő korabeli vág' közel egykorú kútfő, amely egyértelműen bizonyítaná: Temesvárott a 15. század elején görögkeleti templomok és iskolák működtek volna.

⁴⁰ Szentkláray é. n.: 10; A. Oklt. IV. 223. sz. regesztá. Lippára lásd Györffy 1963–1998: I. 180–181.

⁴¹ A. Oklt. VII. 23. sz. regesztá. Vö. Petrovics 1991: 43–49. MOL. DI 92 246, Vö. Petrovics 1999: 531.

középkori történetét egy akkor tervezett, a szó igazi értelmében vett monográfia számára. E monográfiából Ortwaynak csak az első kötet elkészítésére futotta az erejéből. 1916-ban bekövetkezett váratlan halála miatt a nagyszabású vállalkozás, sajnos, torzóban maradt. Folytatását — előrehaladott korokra és elfoglaltságukra hivatkozva — sem Szentkláray Jenő, sem Berkeszi István nem tudta vállalni.⁴² Pedig mindketten alaposan ismerték Temesvárt, és annak tágabb értelemben vett vidékét. Berkeszi Temesvárról szóló kismonográfiája 1900-ban jelent meg, Szentkláray pedig — miként fentebb említettük — a Magyarország vármegyéi és városai sorozat számára írta meg Temesvár 1850 előtti történetét. A Magyarország vármegyéi és városai sorozat azonban nem a szó igazi értelmében vett tudományos vállalkozás, hiszen kötetei elsősorban nem a szakembereknek, hanem a művelt nagyközönségnek készültek. Az ilyen jellegű munka — magától értetődően — nem tűri a forrásokat is feltüntető lábjegyzetek sokaságát, pontosan azt, amit Szentkláray Jenő Temesvárról szóló feldolgozásával kapcsolatosan gyakran hiányolunk.

Ide kívánczik még az a megjegyzés, hogy számos helyen — főleg a romániai szakirodalomban — Borovszky neve alatt tüntetik fel azt a munkát, amelynek Borovszky valójában nem a szerzője, hanem a szerkesztője volt. Kétség nem fér hozzá: mindketten olyan formátumú történészek voltak, akik feltétlen megérdemlik, hogy az utókor tisztában legyen a munkásságukkal.

Végezetül szeretnénk utalni arra, hogy a fentiekben távolról sem érintettük az összes olyan módszertani problémát, amely Temesvár középkori történetének feldolgozása során felmerülhet. Inkább csak arra vállalkoztunk, hogy néhány kérdés felvillantásával érzékeltesük azt a nem éppen könnyű helyzetet, amellyel a Temesvár középkori históriájának feltárásán fáradozó történetbúvár szembesülni kényszerül.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

- A. Oklt. *Anjou-kori oklevéltár* (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia). Szerk.: Kristó Gyula: I–VI. (1301–1322); Blazovich László – Géczy Lajos: VII. (1323). Almási Tibor: XI. (1327). Budapest – Szeged, 1990–2000.
- AUSz *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Szeged*
- Bak 1997 Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. História Könyvtár. Monográfiák 9/I. Bp. 1997.
- Bálint 1963 Bálint Sándor: *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezeték nevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 105. szám. Budapest, 1963.*
- Bejan – Ciupe 1996 Bejan, Adrian – Ciupe, Valeria Nicoleta: *Organizarea cnezială în Banat în secolul al XIV-lea. Ziridava XIX–XX. Arad, 1996. 109–125.*

⁴² Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város monographiája ügye. TRÉ 33 (1917) I–IV. füzet. 23–27. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat tevékenységét áttekintő, s annak kiadványát (TRÉ) is ismertető legfrissebb munka: Mendelet – Toma: 1997.

- Berkeszi 1900 Berkeszi István: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Temesvár, 1900.
- Bonfini 1995 Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- Böhm 1867 Böhm Lénárt: *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I–II*. Pest 1867.
- CD Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844*.
- CIH *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár*. Szerk.: Márkus Dezső stb. Budapest, 1899.
- Ciulei – Ciulei 1997 Ciulei, Gheorghe – Ciulei, Gheorghe G.: *Dreptui românesc în Banatul medieval*. Reșita, 1997.
- Czímer 1893 Czímer Károly: *Temesvár megvétele. 1551–1552. Hadtörténeti Közlemények 6 (1893) 15–71, 196–229, 308–376*.
- Csánki 1890–1913 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III, V. Budapest, 1890–1913.
- Df. Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai fényképgyűjtemény
- Dl. Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény
- Doc. Valach. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ed.: Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapest, 1941. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29.
- Engel 1977 Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83. Budapest, 1977.
- Engel 1982 Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116 (1982) 880–922.
- Engel 1996a Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457*. I–II. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. Budapest, 1996.
- Engel 1996b Engel Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. *Dél-alföldi Évszázadok* 8. Szeged 1996.
- Erdély tört. I. Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 1986.
- Feneșan 1981 Feneșan, Costin: *Documente medievale Bănățene (1440–1653)*. Timișoara, 1981.
- Fenyvesi 1993 Fenyvesi László: *A temesközi–szörénységi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718)*. In: Petercsák Tivadar – Szabó Jolán: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Studia Agriensia 14. Eger, 1993.
- Gerő é.n. Gerő András (szerk.): *Sorsdöntések. Kiegyezés — 1867. A trianoni béke — 1920. A párizsi béke — 1947*. Budapest, é. n.

- Griselini 1780–1982 Griselini, Franz: *Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temeswarer Banats in Brieten an Standepersonen und Gelehrte I–II*. Wien 1780. Griselini munkáját Costin Feneşan fordította románra és látta el magyarázó jegyzetekkel: *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Timișoara, 1982.
- Györffy 1964 Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. *Történelmi Szemle* 7 (1964) 1–25, 537–568.
- Györffy 1963–1998 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- Hățegan 1979 Hățegan, Ioan: Cnezi români în lupta antiotomană. Cnezi bănățeni și hunedoreni în luptele lui Iancu de Hunedoara. Atestări documentare (1439–1453). *Sargetia* 14 (1979) 225–232.
- Hățegan 1997 Hățegan, Ioan: *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*. Timișoara, 1997.
- Hóvári 1992 Hóvári János: A török Temesvár. *Élet és Tudomány* 67 (1992) 744–745.
- Ilieșiu 1943 Ilieșiu, Nicolae: *Timișoara*. Monografie istorică. I. Timișoara, 1943.
- Istvánffy 1962 Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből*. Fordította: Juhász László. Magyar Helikon. Budapest. 1962.
- Juhász 1930–1935 Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. I–VII. (1030–1608). Makó, 1930–1935.
- Juhász 1941 Juhász Kálmán: *A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552)*. Makó, 1941.
- Juhász 1962 Juhász Kálmán: *Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regeszták*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Gyula, 1962.
- KMTL *Korai magyartörténeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Hngel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kósa – Filep 1978 Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, 1978.
- Kristó 1988 Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- Kristó 1996 Kristó Gyula: Az alföldi megyék kialakulása. In: Rakonczai János – Szabó Ferenc: *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, 1996.
- Kovách 1998 Kovách Géza: A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). *Dél-alföldi Évszázadok* 11. Szeged, 1998.
- Kulcsár 1984 Kulcsár Péter: Az 1522-os szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. VIII. Szeged 1984. 5–27.
- Makkai 1989 Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Hét torony Könyvkiadó. 1989.
- Márki 1892–1895 Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. Arad, 1892–1895. (Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája II/1 és 2.)

- Medeleţ – Toma 1997 Medeleţ, Florin – Toma, Nicoleta: *Muzeul Banatului. File de cronică I. 1872–1918*. Timișoara, 1997.
- Milleker 1915 Milleker Bódog: *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, 1915.
- MOL *Magyar Országos Levéltár*
- MVV *Magyarország vármegyéi és városa*
- Niedermaier 1996 Niedermaier, Paul: *Der Mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet*. Band 1: Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241. Kunstdenkmäler Siebenbürgens, Band 2. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Heidelberg, 1996. Ismerteti Benkő Elek: *Századok* 132 (1998) 264–268.
- Oláh 1985 Oláh Miklós: *Hungária*. Budapest, 1985.
- Opriş 1987 Opriş, Mihai: *Timișoara. Mică monografie urbanistică*. Bukarest, 1987.
- Ortvay 1891–1892 Ortvay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I–II. Budapest, 1891–1892.
- Ortvay 1914 Ortvay Tivadar: *Temes vármegye és Temesvár város története*. A legrégebb időktől a jelenkorig. I. Régebbi középkor. A római hódítástól a magyar királyság megalapításáig. Budapest, 1914.
- Ottendorf 1943 *Budáról Belgrádba 1663-ban*. Oltendorf Henrik képes útleírása. Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Tolna vármegye Multjából 7. 1943.
- Pesty 1868 Pesty Frigyes: A temesi Bánság elnevezésének jogosulatlansága. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. 2 (1868) 1. szám 211–219.
- Pesty 1876 Pesty Frigyes: *A szörényi vármegyei hajdani oláh kerületek*. Budapest, 1876.
- Pesty 1877–78 Pesty Frigyes: *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*. I–III. Budapest, 1877–78.
- Pesty 1882–84 Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. II–IV. Budapest, 1882–84.
- Petri 1992 Petri, Anton Peter: *Biographisches Lexicon des Banater Deutschthums*. Th. Breit Druck + Verlag GmbH, Marquartstein, 1992.
- Petrovics 1991 Petrovics István: Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökké szentelése kapcsán. In: *AUSZ XCII*. Szeged 1991. 43–49.
- Petrovics 1994 Petrovics, István: Was there an ethnic background to the veneration of St. Eligius in Hungary? In: L. Löb – I. Petrovics – GY. E. Szőnyi: *Forms of identity. Definitions and changes*. Attila József University, Szeged, 1994. 77–87.
- Petrovics 1995 Petrovics István: Temesvár és Nagyszeben. Megjegyzések egy oklevéltöredék kapcsán. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 401–412.
- Petrovics 1996 Petrovics István: Egy 14. századi temesvári bíró: Posztós Mihály. In: *AUSZ CIII*. Szeged, 1996. 91–99.

- Petrovics 1997a Petrovics, István: Foreign ethnic groups and urban development in medieval Hungary: the case of Temesvár. In: *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie–Istorie. V.* Timișoara, 1997. 235–245.
- Petrovics 1997b Petrovics, István: Royal residences and urban development under the reign of the Anjou kings in Hungary. In: *Historia Urbana. Editura Academiei Române.* Tomul V. 1997/1. 39–65.
- Petrovics 1999a Petrovics, István: The fading glory of a former royal seat: the case of medieval Temesvár. In: Balázs Nagy – Marcell Sebök (eds.): *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak*, CEU Press. Budapest, 1999. 527–538.
- Petrovics 1999b Petrovics István: Adalékok a középkori Temesvár kereskedelmi kapcsolataihoz. In: *AUSz CIX.* Szeged, 1999. 33–37.
- Petrovics 2000 Petrovics István: Orgyilkosok Temesvárott merénylet I. Károly király ellen. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyarok eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, 2000. 421–434.
- Popa-Gorjanu 1999 Popa-Gorjanu, Cosmin Alin: *The Formation of the Romanian nobility from the Banat (14–15th centuries).* M.A. Thesis in Medieval Studies. The Central European University. Budapest, 1999.
- Preyer 1853/1995 Preyer, Johann Nepomuk: *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár.* Temesvár, 1853.⁴³
- Reizner 1900 Reizner János: *Szeged története IV.* Szeged, 1900.
- Rusu 1984 Rusu, Adrian Andrei: Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara – Cîndeștii din Rîu de Mori. *Revista de Istorie.* 37 (1984) 556–568.
- Rusu 1994 Rusu, Adrian Andrei: A hátszegi kerület középkori templomai 1700-ig. In: Pámer Nóra (szerk.): *Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Művészettörténet – Műemlékvédelem 6.* Budapest, 1994. 335–347.
- Rusu 1999 Rusu, Adrian Andrei: *Ioan de Hunedoara și Româniile din vremea sa.* Cluj-Napoca, 1999.
- Szabó F. 1996 Szabó Ferenc: A megyerendszer az Alföldön a középkortól napjainkig. In: Rakonczai János – Szabó Ferenc: *A mi Alföldünk.* Nagyalföld Alapítvány, 1996.
- Szabó P. Cs. 1999 Szabó Pál Csaba: Krassó és Szörény vármegye egyesítése. In: *AUSz. CVIII.* Szeged, 1999. 43–62.
- Szeged I. Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig.* Szeged, 1983.
- Szeged II. Farkas József (szerk.): *Szeged története. II. 1686–1849.* Szeged, 1985.

⁴³ A könyv újabb kiadása változatlan német szöveggel, román fordítással, elő- és utószóval, valamint jegyzetekkel 1995-ben jelent meg az „Amarcord” Kiadónál Temesváron.

- Szentkláray 1879 Szentkláray Jenő: *Száz év a Délmagyarország újabb történetéből.* Temesvár, 1879.
- Szentkláray é.n. Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. In: *MVV Temes vármegye.* Budapest, é. n. 225–392. Temesvár város története [a vár keletkezésétől 1850-ig], In: *MVV Temes vármegye és Temesvár.* Budapest, é. n. 1–110.
- Szerémi 1961 Szerémi György: *Magyarország romlásáról.* Fordította: Juhász László. Magyar Helikon. Bp. 1961.
- Țeicu 1998 Țeicu, Dumitru: *Banatul montan în evul mediu.* Timișoara, 1998.
- Temes *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez. Másolta és gyűjtötte Pesty Frigyes.* A Magyar Tudományos Akadémia Tört. Bizottsága rendeletéből sajtó alá rendezte Ortway Tivadar. I. 1183–1430. Pozsony 1896. Temesvármegye és Temesvárváros története IV.
- Temesi Bánság *A Temesi Bánság Oklevéltára 1093–1590.* Kézirat. Fekete Nagy Antal hagyatéka. MOL P szekció 1732.
- Timișoara 700 Pascu, Ștefan – Zahiu, Ioan – Țintă, Aurel: *Timișoara. Pagini din trecut și de azi.* Timișoara, 1969.
- Tört. Adattár *Történelmi Adattár Csanád egyházmegye hajdana és jelenéhez.* Szerkesztik és kiadják Orthmayer [Ortway] Tivadar és Szentkláray Jenő. I–IV. Temesvár–Budapest, 1871–1874.
- TRÉ *Történelmi és Régészeti Értesítő.* A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Muzeumtársulat Közlönye. Temesvár, 1875–1917.
- Turchányi 1906 Turchányi Tihamér: *Krassó-Szörény megye története az ősidőktől a régi Krassó megye megszűnéséig (1490).* Lugos, 1906.
- Vadas 1987 Vadas Ferenc (szerk.): *Ozorai Pipo emlékezete.* Szekszárd, 1987.
- Vajay 1975 Vajay Szabolcs: Temesvár középkori címere. *Levéltári Közlemények* 1975. 223–232.
- Vékony 1989 Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok.* Budapest, 1989.
- VMO *Vatikáni magyar okirattár. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia).* Első sorozat. 1–4. Budapest, 1885–1891.

GERMUSKA PÁL

A magyarországi szocialista városok 1945 és 1990 közötti történetével kapcsolatos kutatási problémák

Az alábbiakban a magyar városállomány egy speciális csoportja, az ún. szocialista városok története kutatása kapcsán kívánok néhány olyan általános nehézségre, illetve tapasztalatra rámutatni, amelyekkel más magyarországi városok 1945 utáni történetének megírásakor is szembesülhetnek a kutatók.

Magyarországon a szocialista város elnevezést az első ötéves terv (1950–54) kapcsán vezette be a kommunista propaganda, amely az újonnan alapított ipari városokra ragasztotta e jelzőt. A fogalmat ekkor, és a következő évtizedekben is következtelenül alkalmazták a köz- és sajtónyelvben egyaránt, s néha még a szakirodalomban is: időnként minden bányászvárosra értették, esetenként csak az új városokra, máskor az ipari és/vagy munkásváros szinonimájaként használták. Az alábbiakban szocialista városoknak egy jól körülhatárolható, 11 tagú város csoportot tekintek: Ajkát, Dunapentele/Sztálinváros/Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Oroszlányt, Ózdot, Salgótarjánt, Százhalombattát, Tatabányát, Tiszaszederkény/Leninváros/Tiszaújvárost és Várpalotát. Salgótarján kivételével (amelyet 1922-ben nyilvánítottak rendezett tanácsú várossá) valamennyien a második világháború után nyertek városi rangot, s gyorsan lépkedtek felfelé a közigazgatási hierarchiában (Tatabánya községből egyből megyei jogú város lett). Lakosságuk 10–20 év alatt többszörösére növekedett (Ózd, Salgótarján és Tatabánya népességének növekedési üteme mérsékeltebb volt), gazdasági szerkezetüket az egyoldalúan domináló ásvány-, energia- és nehézipar, foglalkoztatási struktúrájukat az ipari szektorban foglalkoztatottak túlsúlya, illetve a terciér szektorban foglalkoztatottak csekély aránya jellemezte.¹

Annak ellenére, hogy a magyarországi településpolitika évtizedekig kiemelten kezelte a szocialista városokat, átfogóan egyetlen tudományág sem vizsgálta e település csoportot. Az egyes városok közel 30 különféle helytörténeti kiadványán túl számos szakmunka érinti a kérdést a településfejlesztés, a regionális, illetve gazdaság- és iparpolitika, a közigazgatás, az építészet és urbanisztika, a településföldrajz, vagy a szociológia szemszögéből.² E művek azonban, itt nem

¹ A szocialista városok fogalmáról ld részletesen: Germuska Pál: Ipari város, új város, szocialista város. *Korall*, 2003. május (11–12.) 239–259.

² Lásd ezekről részletesen: Germuska Pál: Tradíció nélkül. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Osiris, Budapest, 2000. 479–499.

részletezendő szemléleti és forrásadottsági okokból, nem vizsgálták a következő fontos kérdéseket:

1. Milyen volt a szocialista városokat létrehozó és felvirágoztató település- és beruházás-politika, mi célból és milyen argumentációval történt városá emelésük?
2. A klasszikus szocialista rendszer által létrehozott, illetve felnövesztett városok miben hasonlítottak a korszak nyugat-európai új városaihoz, a szocialista urbanizáció mennyiben tért el az európai városfejlődési trendektől?
3. A szocialista városok mikortól voltak képesek városi, központi helyi funkcióik ellátására, és hogyan illeszkedtek be a vizsgált korszakban a magyar városhálózatba?

Jelen esetben nem céлом e kérdések megválaszolása, csupán a kutatás számára igyekszem felvázolni a lehetséges utakat. Ezen belül is két fő területről fogok szólni: a vonatkozó szakirodalom problémáiról, illetve a rendelkezésre álló forráscsoportokról, és azok használhatóságáról.

Szakirodalom

Az egész kelet-közép-európai régió jelenkor-történetírásának egyik legfőbb gondja, hogy hiányoznak, illetve idejétmúltak a köz- és szaktörténeti összefoglaló művek. A kommunista agitációs- és propaganda politika kezdettől kiemelt figyelmet szentelt a történetírásnak, különösképpen az összegző munkáknak, amelyek akár évtizedekre meghatározzák egy-egy szakterület gondolkodását. Ugyanakkor még a leglojálisabbnak tartott tudósok sem férhettek hozzá a források legbelső, legfontosabb köréhez, s ez eleve megszabta munkájuk korlátjait. Másfél évtizeddel a rendszerváltás után kettős, antagonisztikus nyomás nehezedik a jelenkor-történetész szakmára: egyszerre kell alapkutatásokat folytatnia, feltárnia, feldolgoznia az eddig ismeretlen, hatalmas forrásmennyiséget, és új, friss szemléletű, széles forrásbázisra alapozott összefoglalásokat készíteni. A nap mind nap felszínre kerülő újabb és újabb dokumentumok fényében számtalan kérdést kell újragondolni, újra megvitatni a magyar közelmúltból.

Témánkat illetően az alábbiakban kiemelnék néhány ilyen kérdést. A rendszerváltásig váratott magára a pártállam működési mechanizmusának pontos leírása,³ melynek beható ismerete nélkül bele sem lehet kezdeni a kutatásba. Míg az állami szervek (minisztériumok, főhatóságok, hivatalok stb.) felépítéséről és működéséről már kézikönyv is készült,⁴ és az államvédelmi és állambiztonsági szervek hasonló feldolgozása a Történeti Hivatal 1997. évi felállításával új lendületet vett,⁵ addig az állampárt szervezetének bemutatására eddig nemigen akadt

³ Legátfogóbban lásd: Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Rt. Budapest, 1993.

⁴ Lásd: *A magyar állam szervei, 1944–1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985; *A magyar állam szervei, 1950–1970. Központi szervek*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1993.

⁵ Lásd: Cseh Gergő Bendegúz: *A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990*. In: *A Történeti Hivatal évkönyve 1999*. Szerk.: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Budapest, 1999, 73–90; Boreczky Beatrix: *Az Államvédelmi Hatóság szervezete, 1950–1953*. Uo. 91–114.

vállalkozó. A magyarországi gazdaság második világháború utáni történetéről — Ránki Györgyöt és Berend T. Ivánt meghaladva — Pető Iván és Szakács Sándor még 1985-ben adták közre nagyszabású munkájukat,⁶ ezt azonban újabbak nem követték. Sőt azóta sem vizsgálta senki az Országos Tervhivatal, az ágazati minisztériumok és a mindenkori (MDP/MSZMP) pártközpont közötti hatalom- és feladatmegosztás rendszerét és módszereit a magyar gazdaság- és iparfejlesztés stratégiai döntéseinek előkészítésében és meghozatalában. A klasszikus szocialista rendszer működésének mindennapjairól Belényi Gyula és Erdmann Gyula írtak kitűnő könyvet.⁷ A centralizáció és részpolitikák viszonyát Belényi Gyula vizsgálta behatóan.⁸

Az 1945–48 közötti átmeneti, majd a klasszikus szocialista korszak kezdétének egyik legfontosabb, s források hiányában eddig legelhanyagoltabb kérdése volt a békeszerződések által előírt, a Szovjetunió, Jugoszláviának és Csehszlovákiának fizetendő magyar jóvátétel, illetve a szovjet befolyás és beleszólás valódi mértéke. Előbbiről nemrég látott napvilágot egy dokumentumgyűjtemény,⁹ utóbbiról egyelőre Borhi László könyve¹⁰ és néhány résztanulmány áll rendelkezésre — közvetlenül a háború utáni időre vonatkozóan.¹¹ Máig tisztázatlan, hogy a szovjet érdekek milyen mértékben és hogyan befolyásolták a magyar gazdaságfejlesztést és iparosítást, erről csak mozaikszerű információink vannak Vas Zoltán vagy Gerő Ernő visszaemlékezéseiből.¹² Hasonlóan keveset tudunk az 1956 előtt és után egyaránt köztudottan itt tartózkodott szovjet tanácsadóknak a magyar gazdaság prioritásainak meghatározásában, illetve irányításában betöltött szerepéről.¹³ Jobb a helyzet a hidegháborúnak és a szovjet fegyverkezésnek a magyar haderő- és hadi-iparfejlesztésre (közvetetten az egész nemzetgazdaságra) gyakorolt hatása tekintetében, amelyről Okváth Imre írt monográfiát.¹⁴

⁶ Pető Iván — Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

⁷ Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan, Békéscsaba, 1992; Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon 1948–1956*. Szeged, 1993.

⁸ Belényi Gyula: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben (1949–1963). *Valóság* 1998/7. sz. 49–60.

⁹ *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949*. Válogatott dokumentumok. Vál., bev. és jegyz.: Balogh Sándor és Földesi Margit. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

¹⁰ Borhi László: *Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon, 1944–1949*. Kossuth Egyetemi Kiadó — MTA Történettudományi Intézete, Debrecen, 1997.

¹¹ Lásd: Baráth Magdolna — Cseh Gergő Bendegúz: A SZEB első három hónapja 1945 tavaszán. Dokumentumok. *Társadalmi Szemle* 1995/11. sz. 83–94; Uők: A SZEB és Magyarország 1945 nyarán. *Társadalmi Szemle* 1996/5. sz. 80–93; Szakács Sándor — Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természeté”*. Adatok és adalékok 1944–1948. Budapest, 1997.

¹² Vas Zoltán: *Betiltott könyvem. Életem III*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990; Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről (Közveteszi: Baráth Magdolna). *Múltunk* 1999/1. 138–169.

¹³ Eddig csak az erőszakszervezeteknél dolgozó szovjet tanácsadókról írtak: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. Dokumentumok. Közli: Kajári Erzsébet. *Múltunk* 1999/3. sz. 220–232. A szovjet katonai tanácsadókról lásd részletesen: Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila Könyvkiadó, Budapest, 1998 (Okváth 1998).

¹⁴ Okváth 1998

A korszak településpolitikájának új szempontú feltárása megkezdődött,¹⁵ Belényi Gyula az alföldi városokkal kapcsolatban megírta e témában az első öszszegzést is.¹⁶ A szocialista városokkal kapcsolatos településpolitika feldolgozása ugyan megkezdődött,¹⁷ de a település-földrajzi irodalom inkább a poszt-szocialista átmenetre koncentrál.¹⁸ A beruházások diszlokációjáról, az ezzel kapcsolatos területi egyenlőtlenségekről szintén csak a jelenlegi állapot előzményeként esik szó röviden.¹⁹ A szocialista és az európai urbanizációs trendek összehasonlítására történtek már összefoglalási kísérletek,²⁰ sőt nagyszabású nemzetközi komparatív vizsgálatok is folynak (például angol-francia-magyar-lengyel együttműködésben).²¹ A szocialista városokra vonatkozóan funkcionális vizsgálatokat nemigen végeztek, néhány érdekes könyv ezzel kapcsolatban még jóval 1990 előtt jelent meg.²²

Források

A szocialista városoké, mint azt a vázlatosan áttekintett szakirodalom is mutatta, érdekes, kiaknázatlan lehetőségekben bővelkedő téma. Ehhez hasonlóan igen szerteágazó a forrásanyag is. A levéltári és múzeumi irattári dokumentumok, interjúk, visszaemlékezések, fényképek és filmfelvételek olyan tömege áll rendelkezésre, amely szinte már-már áttekinthetetlen. A legelső nehézséget tehát a megfelelő, érdemi információval bíró forrásanyag kiválasztása jelenti. Az alábbiakban tehát megpróbálom röviden számba venni az egyes forráscsoportokat, illetve forrástípusokat és értékelni használhatóságukat.

Az 1945–48 közötti átmeneti időszak dokumentumai közül az MKP, SZDP, Nemzeti Parasztpárt iratait a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, az FKGP iratait pedig az FKGP Tudománypolitikai Intézetében őrzik. A pártok közül az MKP rendelkezett a legszervezettebb és a legtöbb iratot termelő központi apparátussal, azonban mindegyik nagy pártnak megvoltak a gazdaság- és pénzügy-politikai kérdésekkel foglalkozó osztályai, bizottságai. A korszak gazdaság- és településfejlesztési elképzeléseinek feltárásához feltétlenül fontos e szaktestületek iratainak megismerése.

¹⁵ Lásd például: Hajdú Zoltán: A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951) In: *Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek.* Szerk.: Tóth József. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990. 157–166.

¹⁶ Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* Csongrád Megyei Levéltár Szeged, JATE Újkori Magyar Történeti Tanszék (Dél-alföldi Évszázadok). Szeged, 1996.

¹⁷ Lásd Germuska Pál: A szocialista városok létrehozása. *Századvég*, 2002/2. sz. 49–73.

¹⁸ *Kazincbarcika — zsákutca vagy útelágazás.* Szerk.: Síkos T. Tamás, Budapest, 1995.

¹⁹ Pálné Kovács Ilona: Az érdekérvényesítés területi egyenlőtlenségei Magyarországon. In: *Társadalmi és területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1993.

²⁰ Lásd például: Enyedi György: Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle* 1997/8–9. sz. 42–56.

²¹ Szirmai Viktória: Közép-európai új városok az átmenetben. In: *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon.* Szerk. és bev. Kárpáti Zoltán. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. Budapest, 1997. 96–118.

²² Lásd: Markos György: *Ajka, a bauxitváros. Gazdasági és település-földrajzi tanulmány.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967; *Vonzáskörzetek — agglomerációk. I. [Pécs–Komló]* Szerk.: Rechnitzer János. Akadémiai Kiadó (MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések), Budapest, 1982.

Az 1948 után keletkezett pártiratok 1989-ig terjedően mind a Magyar Országos Levéltár tulajdonában vannak. Az állampárt iratanyaga szakszerűen rendezett, részletesen mutatózott, napirendi jegyzékekkel ellátott, ami az állami szervek iratai esetében kevésbé jellemző. Az MDP, majd az MSZPM központi apparátusa is a minisztériumokhoz és főhatóságokhoz hasonlóan tagozódott. Az MDP/MSZPM központi osztályai egy-egy (néha több) minisztérium, főhatóság munkáját felügyelték, a párt vezető testületei és osztályai utasíthatták az államigazgatás beosztottait is. Így a szocialista városok történetének feltárását is e testületek és osztályok iratainak tanulmányozásával kell kezdeni.

Az állampárt legfőbb vezető testületei az egész 1948–1989 közötti időszakban teljhatalommal intézkedtek az országot érintő fő kérdésekben, s az állami apparátus inkább döntés-előkészítő, illetve végrehajtó feladatot látott el. Tehát esetünkben az MDP/MSZPM Politikai Bizottsága (PB), vagy az MDP Központi Vezetősége (KV) Titkársága döntött elsődlegesen az alábbi kérdésekben (az Elnöki Tanács, az Országgyűlés, a Minisztertanács, a minisztériumok csak ezt követően „erősítették meg” a döntést):

- a népgazdaság fejlesztésének prioritásai; a fejlesztendő gazdasági ágak, illetve iparágak; az egyes ágazatok részesedése az állami újraelosztásból; az éves állami költségvetés;
- az erőszakszervezetek létszáma, tagozódása, szervezete, költségvetése, diszlokációja; a védelmi iparágak fejlesztése, forrásai;
- a középtávú (3 vagy 5 éves) és az éves — termelési, beruházási, pénzügyi stb. — tervek; a szükséges beruházások, létesítendő új üzemek, intézmények; az ipartelepítés elvei és konkrét helyszínei; a megépítendő infrastrukturális beruházások és lakások;
- a terület- és településfejlesztés fő iránya, forrásai;
- a minisztériumok és főhatóságok szervezete, feladata;
- a közigazgatási egységek s azok határai; a települések jogállása; a közigazgatás felépítése és szervezete;
- a minisztériumok, nagyvállalatok, nagyüzemek, fontos közintézmények vezetőinek kinevezése.

A párt vezető testületei döntéseinek előkészítésért, illetve végrehajtásáért a pártközpont illetékes osztályai feleltek: többek között az MDP KV Adminisztratív Osztálya (erőszakszervezetek, sport- és egészségügy, igazságügy, külügy, közigazgatás), Párt- és Tömegszervezeti Osztálya (a nevében jelzett szervezeteken kívül a helyi tanácsok tömegkapcsolati munkája). Állampolitikai Osztálya (1948–1949), Államgazdasági Osztálya (1949–1952), Terv- Pénzügyi és Kereskedelmi Osztálya (1952–1956), Ipari és Közlekedési Osztálya (1952–1956), önálló Káder Osztálya (1952-ig); illetve az MSZPM Központi Bizottsága (KB) Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya, Párt- és Tömegszervezeti Osztálya, Államgazdasági Osztálya, Gazdaságpolitikai Osztálya, Ipari (és Közlekedési) Osztálya.²³ Ezen osztályok egyrésztől közvetlen kapcsolatot tartottak a minisztériumokkal és főhatóságokkal, az iparigazgatóságokkal, az ipari trösztökkel és egyes kiemelt

²³ Az MDP szervezeti felépítéséről lásd részletesen: Rákosi Sándor: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése, 1944–1956*. MSZPM KB Párttörténeti Intézete. (Segédanyag a párttörténet tanulmányozásához. Bizalmas). Budapest, 1964.

az iparigazgatóságokkal, az ipari trösztökkel és egyes kiemelt nagyvállalatokkal (utasították, ellenőrizték, beszámoltatták őket; javaslatokat, adatokat, terve(zete)ket kérhettek tőlük), másrésztől a párt vezető testületi számára előkészítették a megfelelő jelentéseket, statisztikákat, adatokat. A legfelsőbb szint elé felterjesztett jelentések természetesen már többé-kevésbé „kozmetikázottak” voltak, az osztályok alá rendelt szervekkel való kapcsolattartás során keletkezett iratok azonban azok érdemi és mindennapi működésébe engednek betekintést. A pártközpont osztályainak iratai között a feljelentéstől a rendőrségi, ÁVH-, határőrségi jelentéseken át a helyszíni vizsgálati anyagokig és üzemi pártbizottsági jelentésekig; illetve a felterjesztendő összefoglaló jelentések piszkozataiig és tervezeteiig szinte minden típusú irat megtalálható. Éppen ezért ezek a legérdekesebb és leghasznosabb iratanyagok közé tartoznak.

Az állami szervek, minisztériumok és főhatóságok iratait szintén a Magyar Országos Levéltár őrzi. Nehézséget okozhat ugyan a tájékozódásban, hogy különösen az 1950-es években megszorodott a minisztériumok, főhatóságok és hivatalok száma, s azok feladatkörét szinte évente átszervezték (egyesítették vagy újra szétválasztották őket), a segédletek azonban alapvetően eligazítanak az iratok között. Témánk szempontjából a következő intézmények iratai fontosak.

A helyi és megyei önkormányzatok működését 1950-es megszüntetésükig a Belügyminisztérium (BM) felügyelte. Az 1950-es első tanácstörvény a helyi és megyei tanácsokat a Minisztertanács alá rendelte, azonban 1953 nyaráig a BM gyakorolta a felügyeleti jogot. 1953-tól a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya vette át ezt a feladatot. A BM, majd a Minisztertanács illetékes (fő)osztálya a tanácsok közigazgatási munkáját irányította, ezért az itt keletkezett iratok főként a közigazgatás napi ügymenetének vizsgálatára alkalmasak.

Az állami szervek iratainak kutathatóságát illetően a legtöbb gond a BM-mel kapcsolatban merül fel. E minisztérium — semmibe véve minden, levéltárakkal kapcsolatos jogszabályt — a legutóbbi évekig 50 évre visszamenően magánál tartotta iratanyagát. Az 1948 előtti iratok átadása az 1990-es évek elején történt meg, majd 1995–96-ban újabb jelentős mennyiségű iratot adtak át a levéltárnak. Ezek azonban időnként csak „dobozszintig” vannak feltárva (például 1950-es titkos ügykezelésű, ún. „tük” iratok, 10 doboznyi!), mutatózva alig vannak (ami ez esetben nem a levéltár hibája). Ráadásul az iratok legfontosabb részét a mai napig visszatartja a BM; a miniszteri parancsok, utasítások stb., valamint az ún. miniszteri kollégium (8–10 fős vezető testület) iratai most is a Roosevelt téren pihennek. Kutatni szerencsére ezek között is lehet.

A BM iratanyagából 1956-ban teljes egységek semmisültek meg, ami ugyancsak komoly nehézségek elé állítja a kutatót. A városokkal és vármegyékkel 1945–50 között foglalkozó BM Közigazgatási Főosztály irataiból sajnos mindössze 4 doboznyi (!) maradt ránk, és többek között teljesen hiányoznak ebből a várossá nyilvánítások, a közigazgatás átszervezésének és a tanácsrendszer bevezetésének dokumentumai. Az 1950–53 között a tanácsokat felügyelő BM Helyi Tanácsok Főosztálya főként az operatív igazgatási munka irányításával foglalkozott, így iratai legfeljebb a közigazgatás-történethez szolgálhatnak adalékul. A városokkal, területszervezési ügyekkel, közigazgatási reformtervezetekkel foglalkozó osztályok

iratai minden bizonnyal megsemmisültek, mert működésüknek csak töredékes nyomát találni a „tük” iratok között.

A tanácsok szakigazgatási szerveinek, osztályainak szakmai irányítását az illetékes minisztériumok és főhatóságok végezték. A tanácsoknak a terület- és település-, illetve iparfejlesztés kérdéseibe szinte semmilyen beleszólása nem volt, erről felsőbb szinten, a pártvezetés által megszabott főiránynak megfelelően az Országos Tervhivatal (OT) döntött. 1947-es megalakulásától az OT Vas Zoltán vezetése alatt gazdasági csúcsmisztériumként irányította a magyar gazdaság átalakítását, majd terv gazdaságként való működését. Az OT viszonylag nagy önállósággal dolgozta ki a fő irányvonalon belüli hangsúlyokat, fejlesztési elképzeléseket. 1953-ban éppen ez a pártvezetés által túlzottnak tartott önállóság vezetett Vas Zoltán leváltásához. Utódai alatt az OT szerepe csökkent ugyan, de a korszakban mindvégig meghatározó maradt a gazdaság- és településfejlesztés terén. A helytörténettel foglalkozóknak tehát rendkívül fontos megismerni a tervhivatal beruházási, területfejlesztési stb. főosztályainak iratait. Ez komoly feladat, mert az OT általános és „tük” irata összesen 3.000 doboznyi!

Az egyes ágazati minisztériumok lényegében csak a pártvezetés és az OT által kiszabott feladatokat bontották le az alsóbb irányítási szintek részére, a fejlesztési kérdésekben szűk mozgástérrel rendelkeztek. Azonban az — itt most helyhiányában részletesen fel nem sorolható — ipari, közlekedési és építési minisztériumok a tanácsokhoz viszonyítva jelentős jogkörökkel bírtak. Az adott településen — akár a tanács megkérdezése nélkül — gyárkomplexumokat, üzemeket, lakótelepeket, kiszolgáló és infrastrukturális létesítményeket építettek, sőt aktívan beleszóltak a település mindennapi életébe — saját „népgazdasági fontosságú” érdekeiknek megfelelően.

A szocialista városok egy-egy országos jelentőségű nagyüzem vagy bányász-üzem (Dunai Vasmű, Borsodi Vegyi Kombinát, Inotai Erőmű, Komlói Szénbányák Vállalat stb.) mellett létesültek, s ezek működése, sorsa döntően befolyásolta az adott település életét. Fontos megismerni e vállalatok iratanyagát, ez azonban inkább csak adalékokkal szolgálhat a település történetéhez, mivel elsősorban a gazdálkodó szervezet operatív működését dokumentálja. Az 1970–80-as években a nagyvállalatok a napi ügymenethez szükségtelen rég(ebb)i irataikat selejtezés követően átadták a Magyar Országos Levéltárnak, amely rendezte, rendszerezte, részben mutatózta azokat. 1990 után a jogutód cégek is adtak át további dokumentumokat, a jogutód nélkül megszűnő vállalatok esetében pedig teljes iratanyaguk a Magyar Országos Levéltárba került.

A kommunista rendszer állambiztonsági szolgálata kezdettől kiemelt figyelmet tanúsított a szocialista városok és a nagyvállalatok iránt. Az államvédelmi-állambiztonsági szervek 1990 előtt keletkezett dokumentumai közül sajnos csak a belső elhárítás iratait adta át a BM, a Nemzetbiztonsági Hivatal és a Honvédelmi Minisztérium (HM) Katonai Elhárítása az újonnan létesült Történeti Hivatalnak, amely meg így is igen értékes dokumentumok birtokába került. Az 1950-es évek első feléből inkább csak „szabotázs” vagy „kémkedés” miatt indított perek iratai állnak rendelkezésre, az 1956 utáni időszakról (főként 1962-től, amikor miniszteri utasítás rendelkezett a fontos népgazdasági objektumok operatív védelméről) vi-

szont számos ún. objektum dosszié is ránk maradt. Utóbbiaknak többfajta változatával is találkoztam: az egész város életével foglalkozó dossziéval (például: Sztálinváros), ágazati dossziéval (például: Veszprém megyei szénbányavállalatok), vagy nagyüzemek dossziéival (például: Oroszlányi Szénbányák Vállalat, Salgótarjáni Acélárugyár stb.). Mindegyik rendkívül érdekes, bár az állambiztonsági szervezetnek az 1960-as évekbeli működéséről és módszereiről többet lehet megtudni belőlük, mint maguknak a városoknak az életéről, illetve az üzemekről.²⁴ Mindaazonáltal e források sok apró adalékkal szolgálhatnak egy-egy tanulmánynál. A politikai perek iratai szintén a Történeti Hivatalba kerültek át. Ez az irattípus nemcsak egyes események (sztrájk, lázadás, fogolykitörés stb.) feltárására alkalmas, hanem nagyobb tömegben való feldolgozása esetén társadalmi folyamatok, jelenségek vizsgálatára is (például bűnözés és deviáns viselkedés az új városokban, nagyépítkezéseken). Sajnálatos módon nem adták át az új hivatalnak a katonai és kémelhárítással foglalkozó szervek iratait, amelyek jelenleg is a HM-nél, illetve a nemzetbiztonsági szolgálatoknál találhatóak (de nem hozzáférhetőek).

A megyei levéltárak őrzik az államigazgatás (valamint bíróság, ügyészség stb.) megyei és alsóbb szintű szervei iratai mellett a megyei és helyi pártszervek, pártszervezetek és a Munkásőrség helyi (al)egységeinek iratait (1957–1989).²⁵ A kutatást ez esetben is a pártiratokkal érdemes kezdeni. A megyei pártbizottságokat — a tanácsokhoz hasonlóan — végrehajtó-bizottságok (vb) irányították, amelynek pártfunkcionáriusokon kívül rendszerint tagjai voltak a megye közigazgatási, honvédelmi, államvédelmi és rendőri vezetői, egyes nagyvállalatok (vezér)igazgatói is. A vb rendszeresen ülésezett, és a párt legfelsőbb vezető testületéhez hasonló módon irányított, beszámoltatott, ellenőrzött — helyi szinten. A megyei pártbizottság — a budapesti pártközpontozhoz hasonlóan — az egyes szakterületekért felelős osztályokra tagolódott (adminisztratív, párt- és tömegszervezeti, ipari stb.), amelyek közvetlenül, operatíván beavatkoztak a hozzájuk tartozó szakterületek ügyeibe. (A nagyüzemek, országos jelentőségű létesítmények működését az ottani pártbizottságokon keresztül befolyásolták.) A városi pártbizottságok ehhez hasonlóan működtek, csak szűkebb jogkörrel és szerényebb létszámmal. A megyei és városi párt-vb-k üléseinek jegyzőkönyvei és a napirendi pontokhoz készült beszámolók, jelentések kitűnően használható helytörténeti források, a pártbizottságok osztályainak dokumentációja azonban elég esetleges és töredékes. Az elvi döntések e szinten is a pártszerveknél születtek, tehát a konkrét városfejlesztési, középítkezési, lakásépítési elképzelésekről e fórumok határoztak. A megyei és városi tanácsok vb-i (amelyekben részben ugyanazok foglaltak helyet, mint a párt-vb-kben) irányították a települések napi működ(tet)ését. A mindennapi élet gondjai, helyi problémái leginkább a tanácsi osztályok irataiból ismerhetőek meg.

Továbbra is az írott forrásoknál maradván szeretném felhívni a figyelmet a városi és megyei múzeumok irattáira. E közgyűjtemények a közelmúlt tárgyi

²⁴ Lásd Germuska Pál: Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években. In: *Évkönyv 2000, VIII.* Szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Standeisky Éva. 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

²⁵ 1990 után a megyei jogú és nagyobb lélekszámú városok önálló városi (fiók)levéltárakat hoztak létre, s ezek vették át a megyei levéltárhoz az adott településre vonatkozó közigazgatási iratanyagot.

emlékei (fénykép. kisnyomtatvány stb.) mellett számtalan helytörténeti, honismereti témájú dolgozatot, kéziratot, valamint levéltárak által át nem vett vegyes iratanyagot (igazolványokat, lakótömb-nyilvántartásokat, naplókat stb.) őriznek, amelyek fontos forrásai lehetnek egy-egy város történetének. Érdemtelenül mellőzött, és kihasználatlanul elfeledett gyűjtemények ezek, s — tatabányai tapasztalataim alapján is — felhasználásukra bíztatok mindenkit.

Még egy forráscsoportot szeretnék itt kiemelni: a visszaemlékezéseket. Ezek két okból fontosak: egyrészt az állampárt, illetve a hatalom működésének írásban ritkán dokumentált működési mechanizmusai, a háttértárgyalások, a személyes konfliktusok és élmények ismerhetők meg belőlük, másrészt a hétköznapi emberek visszaemlékezései — a korabeli sajtó mellett — a legjobb források a mindennapi élet és a helyi társadalom mikrokörnyezetének megismeréséhez. Természetesen a könyvként kiadott, vagy folyóiratban közölt naplók, memoárok egy része széles körben ismert, azonban több olyan speciális gyűjtemény van, amelyek anyagait még ma is kevesen használják. Több száz darabos visszaemlékezés-gyűjteménnyel rendelkezik a Politikatörténeti Intézet Levéltára: partizánoknak, a kommunista mozgalom tagjainak, illetve az MKP/MDP/MSZMP vezetőinek és más funkcionáriusainak interjút, emlékiratait őrzik itt. Hasonló gyűjtemények találhatóak minden megyei levéltárban, a volt megyei pártarchívumok részeként. Egyedülálló életútinterjú gyűjteménnyel rendelkezik az 1956-os Intézet részeként működő Budapesti Oral History Archívum.²⁶ közel ezer hosszabb-rövidebb, a teljes életutat, illetve csak az 1956-os cselekményt tartalmazó interjút őriz. Az interjúk gépelt formában olvashatóak, és számítógépes adatbázisban feldolgozottak. A gyűjtemény több mint harminc interjút három tematikus 1956-os válogatásban (munkástanácsok, fegyveres felkelők, pártok újjászervezői) adott közre.²⁷ Hasonló céllal, ám némileg szélesebb gyűjtőkörrel működik az Országos Széchényi Könyvtár Történelmi Interjúk Tára, amely videoszalagra rögzíti a közelmúlt magyar történelmének legfontosabb szereplőivel készült több órás, teljes életpályát felölelő interjúkat. Az Oral History Archívumban és az interjútárban is részletes mutatók segítik a keresést.

*

A fentiekben néhány kiragadott gyakorlati tapasztalatot igyekeztem megosztani az olvasóval. Zárásként csak annyit fűzhetek hozzá az elmondottakhoz, hogy rengeteg feladat vár meg a magyar települések jelenkori történetének feldolgozásán fáradozókra, foglalkozzanak akár a szocialista városokkal, akár más városokkal, községekkel. A levéltáros kollégák minden igyekezetükkel azon vannak, hogy a jogszabályok által végre nyilvánossá, kutathatóvá tett iratokat mielőbb

²⁶ Az interjúk annotált jegyzékét lásd: *Budapesti Oral History Archívum. Oral History Archive Budapest, 1981–1996.* Írta és szerk. Kozák Gyula, Körösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

²⁷ „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk. Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1993.

Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Főszerk., bev. Kozák Gyula, szerk. Bindorffer Györgyi, Gyenes Pál. Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1994.

Pártok – 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Körösi Zsuzsanna és Tóth Pál Péter. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

rendszerzetten, megfelelően előkészítve hozzáférhetővé tegyék a szakmai közönség számára. Ugyanakkor a politikusok részéről nem feltétlenül tapasztalható hasonló buzgalom arra, hogy a jelenleg érvényes jogi szabályozás ellentmondásait feloldják, hiányosságait megszüntessék. De talán egyszer ők is meghallgatják a szakma kívánságait, tanácsait, hiszen az egész magyar társadalom érdeke közel-múltunk feltárása.

VÁRADY ZOLTÁN

A nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek felhasználásának lehetőségei a helytörténeti kutatásban

Az 1980-as évek második felétől országos szakmai programként minden megye levéltárában el kellett kezdeni a nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek regesztázását.¹ Az elkészült regesztakötetek források tárházát jelentenék a történelemkutatásnak, ám a történészek, helytörténészek sokszor figyelmen kívül hagyják ezt a lehetőséget. Városi, megyei monográfiák íródnak meg a közgyűlési jegyzőkönyvek anyagának ismerete, felhasználása nélkül. Pedig már a nyelvi nehézségekre, az eredeti források latin nyelvére sem lehet hivatkozni, hiszen a regeszták éppen ezt a problémát hivatottak áthidalni.

Az alábbiakban azokat a területeket tekintjük át, amelyeknél a közgyűlési jegyzőkönyvek adatai közvetlenül felhasználhatók lennének, színesítenék, sőt nemegyszer át is átalakítanák a kialakult összképet. Példaként az 1696–1703 közötti időszakot tartalmazó nemesi közgyűlési jegyzőkönyvkötet adatait használok fel, mely a legkorábbi megmaradt jegyzőkönyvkötet a Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárában, s amelyből az első megyei regesztakötet készült.²

1. Elsősorban jogtörténeti, hivataltörténeti forrásként használható természetesen, hiszen a török alóli felszabadító háborút követő újjászervezés kora bővelkedik érdekes eseményekben. Első helyen említhetők a vármegyei pecsét használata körüli bonyodalmak. Esetünkben a leváltott alispán élt vissza helyzetével, így a vármegye új pecsét kérésére kényszerült.³ Az 1699. szeptember 1-jei keltezésű pecsétadományozó oklevél 300. évfordulója alkalmából rendezett első Megyenap a figyelem középpontjába állította a szinte elfeledett történelmi időszakot és annak forrásanyagát. Emellett az érdeklődés a 300 évvel korábbi vármegye működése iránt is megélénkült.

A jegyzőkönyvek tájékoztatást adnak arról, hogy a császári hivatalok tisztviselői, a harmincadosok, kamarai tisztartók, postamesterek, élelmezési tisztek jó helyismeretük révén milyen jelentős szerepet játszottak az új vármegyei apparátus létrehozásában.⁴ Név szerint ismerhetjük meg a főispánt, az alispánt, a megyei pénztárnokot, a jegyzőt, a szolgabírákat, az esküdteket, a megyei hadbiztosokat éppúgy, mint a különféle lakott települések nevét s azok járásokba sorolását.⁵ A

¹ A Pest Megyei Levéltár 1984-ben indult vállalkozása nyomán a Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya megbízásából összeállított kiadási szabályzat útmutatásai alapján.

² VÁRADY 1992: 7–55.

³ TMÖL Kjkv. 42, 47. HOLUB 1974: 59–60; VÁRADY 1992: 24, 25.

⁴ TMÖL Kjkv. 5–7; HOLUB 1974: 36–40, 42–43; SZAKÁLY 1990: 297.

⁵ TMÖL Kjkv. 19–20; HOLUB 1974: 56–58, 60–69; HORVÁTH 1974: 132–134; VÁRADY 1992: 8, 18, 46–47.

legtöbb információt a megyei közgyűlések munkájáról, ügyrendjéről, jogszabályalkotásairól kaphatjuk, de van adatunk a vármegyei törvényszék működésének hiányáról, az azt pótló intézkedések megtételéről is.⁶ Mindez társadalomtörténeti elemzésekhez is szolgáltat adatokat.

2. A következő lehetőség a gazdaságtörténeti forrásként való felhasználás. Pontos, hiteles képet alkothatunk az adott korszakról az összeírások elrendelése, a vagyoni helyzet felmérése alapján. Az országos adóösszeg Tolna megyére szabott hányadának kifizetéséhez nemcsak az adóalanyok körének kiszélesítésére volt szükség, hanem a vagyonegységenkénti (dikális) adóra való áttérésre is.⁷ Természetesen az adó alóli mentességek (pl. tűzvész, rossz termés, katonai visszaélések miatti) engedélyezése is a közgyűlés keretében zajlott, akárcsak az árak és bérek időközönkénti szabályozása, a mértékek használatának elrendelése is.⁸

Bár a vármegyei apparátusnak legtöbb erejét a kivetett adó behajtása kötötte le, gondoskodnia kellett az országos közmunkák elvégzéséről is. A törökkel szembeni új védelmi vonal építése, utak és hidak javítása éppúgy hozzátartozott ehhez a feladathoz, mint a központilag elrendelt bontási munkákban (pl. Kanizsa vára) való részvétel.⁹

Utalásokat találunk a sókereskedelem és a pénzbeváltás szabályozására éppúgy, mint a zsidó, török és rác etnikummal való kereskedelem korlátozására.¹⁰

3. Széleskörű következtetéseket vonhatunk le a közgyűlési jegyzőkönyvek adataiból, ha társadalomtörténeti forrásként kezeljük őket. Természetesen elsősorban a nemesség tagozódása állapítható meg éppen annak következtében, hogy a vármegye igyekezett az adóalanyok körét szélesíteni. Így került sor az armalista nemesek külön összeírására, az inscriptionalistákat kötelezték arra, hogy mutassák be nemességüket. Ennek ellenére az armalisták, iscriptionalisták és arendatariusok éppúgy nem tudták elkerülni megadóztatásukat, mint a portákkal nem rendelkező birtokörökösök, a töredéktelekkel rendelkező nemestelkesek és a jobbágytelken ülő nemesek.¹¹ Lényeges volt tehát a nemesség igazolása, ami a közgyűlésen történt, de ezt egy idő után illetékfizetéshez kötötték. Igaz, a funkciók betöltésénél az igazolt nemesség nem volt mindig elengedhetetlen feltétel.¹² A megyére kirótt hadiadó nagysága a nagybirtokok megadóztatását is szükségessé tette, így ez utóbbiak is pontosan meghatározhatóak.¹³ Ugyancsak megadóztatták a hagyományos kereteken túllépő, kereskedelemmel foglalkozó nemeseket, illetve azokat a kereskedőket, akik nemesi címet szereztek

⁶ TMÖL Kjkv. 36, 67; HOLUB 1974: 69–73; HORVÁTH 1974: 134–140, 159; VÁRADY 1992: 4–5.

⁷ TMÖL Kjkv. 30–31; HOLUB 1974: 84–85; Fejér megyében a dikarendszer enyhébb terheket jelentett. BÉLI 1988: 31–32. Baranyában is némileg kisebb vagyonegvségeket határoztak meg a dika alapján. VÁRADY 1992: 12, 13.

⁸ TMÖL Kjkv. 32, 36, 48, 49, 64; HOLUB 1974: 34–36.

⁹ TMÖL Kjkv. 33, 34, 72–73; HOLUB 1974: 95; VÁRADY 1992: 15–16, 48–49.

¹⁰ TMÖL Kjkv. 34, 43, 49; VÁRADY 1992: 16, 24, 28.

¹¹ TMÖL Kjkv. 63–71, 81, 82; HOLUB 1974: 79; R. VÁRKONYI 1989: 97; VÁRADY 1992: 41, 48, 53, 55; VÁRADY 1997: 236, 237.

¹² TMÖL Kjkv. 53, 75; VÁRADY 1992: 32, 52; VÁRADY 1997: 237.

¹³ TMÖL Kjkv. 65, 72; HOLUB 1974: 13–14, 16–18, 22, 78; HAJDÚ 1978: 203, 220–224; HEGEDŰS 1979: 55, 60, 74–75; VÁRADY 1997: 239.

maguknak.¹⁴ Mivel csak a jobbágyokkal rendelkező birtokosokat tekintették igazi nemeseknek, nagyon fontos volt, hogy a birtokokat lakossággal telepítsék be, még adókedvezmény árán is. Nagy gondot okozott a *ius armorum* kifizetése, a birtokjog visszaszerzése sem volt zökkenőmentes.¹⁵

A megye lakosságszáma annyira csekély volt, hogy első pillanatban hihetetlennek tűnik, a később készült összeírások azonban a korábbi adatokat megerősítik.¹⁶ A jobbágyság alacsony száma miatt a vármegye nemcsak a nemesség már említett alsó rétegeit, hanem a zselléreket is megpróbálta bevonni az állami adófizetők körébe.¹⁷

4. A közgyűlési jegyzőkönyvek összeírásai, felsorolásai az egész vármegye területére vonatkoznak ugyan, mégis jól kigyűjthetők az egyes településekre vagy akár járásokra vonatkozó adatok, tehát helytörténeti forrásként kezelhetők.¹⁸ A *repartíciók*, amelyek az adók vagy a császári csapategységek településenkénti elosztását tartalmazzák, a járások határaitól is felvilágosítást adnak.¹⁹ Bármely település vagy járás ekkori története jól felvázolható a jegyzőkönyvek alapján. Néha egy-egy kuriózum is felbukkan az információk között: pl. a stratégiai fontosságú Buda–Eszék útvonal mentén fekvő postahivatalok felsorolását lehet megtalálni, ami más forrásból nehezebben rekonstruálható.²⁰ Utalásokat találunk arra, hogy szekszárdi bort küldtek ajándékba a budai kamarai adminisztráció Tolna vármegye iránt jóindulatot mutató tagjai számára.²¹ Fontos helytörténeti adalék a Völgység tájegység nevének kétszeri felbukkanása is. A latin szöveg pontos fordításával a korábbi félreértéseket egyértelműen tisztázni lehetett.²²

5. Miután a legtöbb problémát a hadsereg átvonulása, beszállásolása, szállítása okozta, melyhez az utánpótlást szállító társszekerek ökreinek és az élelmezési stábnak az ellátása járult,²³ hadtörténeti szempontból is kiváló forrásnak bizonyulnak a közgyűlési jegyzőkönyvek. A megye területén felbukkanó császári ezredek, századok mozgása pontosan nyomon követhető, főleg a büntetésként, a hadiadó behajtására ide küldött egységeké, amelyek a főhadbiztosok utalványozása alapján jártak el. A vármegyei apparátus többször próbálta a főhadbiztosokat az utalványozott összegek mérséklésére bírni.²⁴

¹⁴ TMÖL Kjkv. 71; VARGA 1991: 459; VÁRADY 1992: 47; VÁRADY 1997: 236.

¹⁵ TMÖL Kjkv. 48, 59–60, 81–82; CSIZMADIA 1972: 22, HOLUB 1974: 12–18; SZILÁGYI 1986: 96; SZAKÁLY 1986: 149; R. VÁRKONYI 1989: 95–96; VARGA 1992: 10; VÁRADY 1992: 26, 36, 37, 54; VÁRADY 1997: 239–240.

¹⁶ TMÖL Kjkv. 33; HOLUB 1974: 22, 73–76; WELLMANN 1989: 42; VÁRADY 1992: 15; VÁRADY 1997: 235.

¹⁷ TMÖL Kjkv. 37; HOLUB 1974: 81; SZAKÁLY 1986: 146; VÁRADY 1992: 18–19.

¹⁸ VÁRADY 1996: 127–132; VÁRADY 1999: 263–276.

¹⁹ TMÖL Kjkv. 19–20, 52; HOLUB 1960: 157–161; HOLUB 1974: 9–10, 60; HORVÁTH 1974: 132, 133; HAJDÚ 1978: 216; SOLYMÁR 1987: 17.

²⁰ TMÖL Kjkv. 59, 82; HOLUB 1936: 11–12; HOLUB 1974: 36–40; HORVÁTH 1974: 174; VÁRADY 1992: 36, 55; VÁRADY 1999: 264.

²¹ TMÖL Kjkv. 35, 39, 74; VÁRADY 1992: 17, 21, 50.

²² TMÖL Kjkv. 35–36, 37; HOLUB 1974: 60, 64; HORVÁTH 1974: 133; SOLYMÁR 1987: 17; VÁRADY 1992: 17, 18; VÁRADY 1996: 129–130.

²³ TMÖL Kjkv. 19–20, 32, 36, 49, 52, 60, 61, 72; HOLUB 1974: 91–94; WELLMANN 1989: 27–28; VÁRADY 1992: 37, 39; VÁRADY 1996: 128–129.

²⁴ TMÖL Kjkv. 53–54, 62, 66; HOLUB 1974: 93; VÁRADY 1992: 32–33, 40, 45.

A császári reguláris erők mellett a vármegye a közrend, a közbiztonság fenntartására megyei katonaságot szervezett megyei hadbiztosok irányításával, a börtön őrzését pedig megyei hajdúk félfogadásával oldották meg.²⁵ A vármegye számára komoly fejtörést okozott a rác katonáskodó elemek jelenléte, hiszen őket adómentességgel ruházták fel a császári-királyi rendelkezések. Állandó mozgásukkal, határon túlra szökésükkel, adó alóli kibújásaikkal rengeteg kellemetlenséget okoztak az apparátus számára, amely néha éppen emiatt keményen lépett fel velük szemben.²⁶ Hasonló keménységet inkább az egyéb kóborló katonaelemekkel szemben, vagy éppen a menekülő Rákóczi feltartóztatásában várt el a császári kormányzat.²⁷

7. A közgyűléseken tárgyalt napirendi pontok között gyakran előfordult, hogy az egyház különböző képviselői ellentétbe kerültek egymással a fizetendő tizedek kérdésében, hiszen a jövedelmek az újjáépítés és a telepítések korában rendkívül fontosak voltak. Főleg a kalocsai érsekség, a pécsi püspökség és az egyházmegyében működő apátságok között voltak emiatt súlyos nézeteltérések. A tizedeket néha a hatáskör tisztázása nélkül hajtották be, az emiatti tiltások, tiltakozások rendszeresek voltak a közgyűléseken.²⁸

Számos adatot találunk az egyházi birtokosok javairól is. A pécsi káptalan és a Remete Szent Pál-rend pedig rendszeresen képviseltette magát a közgyűlésen, így név szerint ismerhetjük meg az egyházi embereket.²⁹ Ezen kívül érdekesség, hogy a Radonay Mátyás Ignác pécsi püspök mint Tolna megye főispánja milyen fontosnak tartotta a közgyűléseken való elnöki tevékenységét. Akadályoztatása esetén mindig gondoskodott személyes megbízottról.³⁰ Pályafutása alatt Baranya megye főispánjáért is sok harcot folytatott eredménytelenül. Hasonlóan sikertelenek voltak azok a törekvései, hogy a Baranya és Tolna megye közötti határpercek igazságosan záruljanak, s Tolna megőrizhesse török hódoltság előtti területét.³¹ A pécsi püspökség valamint Baranya és Tolna megye főispáni címe csak utódai alatt került egy kézbe.³² Mint a fentiekből látható, a közgyűlési jegyzőkönyvek egyháztörténeti forrásként is jól felhasználhatók.

E néhány felhasználási lehetőség felvillantásával remélhetőleg sikerült felkeltenem az érdeklődést a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek, illetve azok regesztái iránt, s a kutatók várhatóan bátrabban nyúlnak a jövőben ehhez a rendelkezésükre álló, munkájukat megkönnyítő forráskincshez.

²⁵ TMÖL Kjkv. 32, 35–37, 47, 65, 72, ill. 41; HOLUB 1974: 68; VÁRADY 1992: 14, 17–18, 25, 44–45, 48, ill. 23.

²⁶ TMÖL Kjkv. 50; KAMMERER 1909. Kny; CSIZMADIA 1972: 26; HOLUB 1974: 19, 24–28; KOCH 1976: 33; HEGEDÚS 1979: 66–73; SZÖKÉNÉ 1983: 23–25; SZAKÁLY 1986: 150; WELLMANN 1989: 31–33; R. VÁRKONYI 1989: 154–155; SZAKÁLY 1990: 298; VARGA 1992: 7; VÁRADY 1992: 10, 29; VÁRADY 1996: 129; VÁRADY 1997: 238; VÁRADY 1999: 265–266.

²⁷ TMÖL Kjkv. 71, 75; VÁRADY 1992: 47, 52.

²⁸ TMÖL Kjkv. 39, 41–42, 49, 66, 73, 75; VÁRADY 1992: 20, 23, 27, 45–46, 49–50, 52; VÁRADY 1999: 274–275.

²⁹ TMÖL Kjkv. 19, 32, 34, 39, 40, 42, 48–49, 51–54, 59, 63–66, 71, 73–74, 81; VÁRADY 1992: 8, 14, 16, 21–24, 27, 29, 31–35, 41–42, 44–47, 49–51, 53.

³⁰ TMÖL Kjkv. 40–41, 42, 47, 54, 71; HOLUB 1974: 70; HORVÁTH 1974: 144; VÁRADY 1992: 22–23, 25, 33–34, 47.

³¹ TMÖL Kjkv. 30–31, 34, 37; HOLUB 1960: 157–161; HOLUB 1974: 8; VÁRADY 1992: 12–13, 16, 20.

³² HORVÁTH 1974: 144–146.

Bibliográfia

- BÉLI 1988 BÉLI Gábor: A vármegyei önkormányzat újjáéledése Baranyában a török kiűzése után (1693–1703) In: *Baranyai Helytörténetírás 1987–1988*. Szerk.: Szita László. Pécs 1988. 21–50.
- CSIZMADIA CSIZMADIA Andor: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből III*. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd 1972. 5–48.
- HAJDÚ 1978 HAJDÚ Lajos: Az új foglалás évszázada. Tolna megye fejlődése 1686 és 1790 között. In: *Évszázadokon át*. I. k. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1978. 200–230.
- HEGEDŰS 1970 HEGEDŰS László: Tolna megye nyugati felének települései (1580–1704). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX*. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1979. 5–103.
- HOLUB 1936 HOLUB József: Az újjalánki harmincad-hivatal és kamarai tisztartóság 1690–1703. *Tolna megyei Újság*, 1936. dec. 23. kny. Szekszárd, 1936.
- HOLUB 1160 HOLUB József: Adatok a Baranya és Tolna megye közt folyt határper történetéhez (1695–1720). In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959*. Pécs, 1960. 151–164.
- HOLUB 1974 HOLUB József: Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből V*. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1974. 5–124.
- HORVÁTH 1974 HORVÁTH Árpád: Megyei önkormányzati szervezet Tolna megyében a XVIII. század első évtizedeiben (1703–1740) In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből V*. Szerk., K. Balog János. Szekszárd, 1974. 125–182.
- KAMMERER 1909 KAMMERER Ernő: A döbröközi eset 1699. *Tolna vármegye* 1908. dec. 1909. jan. Kny. Szekszárd, 1909.
- KOCH 1976 KOCH József: Paks története a Habsburg-abszolútizmus korában In: *Paks nagyközség monográfiája*. Szerk.: Németh Imre. Paks 1976. 33–62.
- R. VÁRKONYI 1989 R. VÁRKONYI Ágnes: A társadalom a 17–18. Század fordulóján. Társadalomfejlődés és országegység. In: *Magyarország története 4/1. 1686–1790*. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Budapest 1989. 125–156.
- SOLYMÁR 1987 SOLYMÁR Imre: A történeti Völgység. In: *Tanulmányok Bonyhád történetéből*. Szerk.: Bábel Ernő, László Péter. Bonyhád, 1987. 9–37.
- SZAKÁLY, 1986 SZAKÁLY Ferenc: *Hungaria eliberata – Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1685–1718*. Budapest, 1986

- SZAKÁLY 1990 SZAKÁLY Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. Magyarok Európában II. Budapest, 1990.
- SZILÁGYI 1990 SZILÁGYI Mihály: Szekszárd a kései feudalizmus korában (1686–1847). In: *Szekszárd város történeti monográfiája I.* k. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1990. 95–207.
- SZŐKÉNÉ 1983 SZŐKE Sándorné Zsíros Mária: Az 1692. évi Kelcz Mihály-féle összeírás. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből X.* Szerk., K. Balog János. Szekszárd, 1983. 5–31.
- TMÖLKjkv Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. IV-1.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla congregationum) 1696–1848.
- VARGA 1991 VARGA J. János: Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk. *Századok* 1991. 5–6. sz. 449–488.
- VARGA 1992 VARGA J. János: Kísérlet az „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn” című reformtervezet megvalósítására 1689–1723. *Levéltári Szemle* 1992. 2. sz. 3–17.
- VÁRADY 1992 VÁRADY Zoltán: Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1696–1703. Szerk.: Dobos Gyula. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, Szekszárd, 1992.
- VÁRADY 1996 VÁRADY Zoltán: A Völgység története 1698–1703 között a közgyűlési jegyzőkönyvek alapján. In: *Völgység-konferencia 1995*. Szerk.: Szita László, Szóts Zoltán. Bonyhád, 1996.
- VÁRADY 1997 VÁRADY Zoltán: A nemesség helyzete Tolna vármegyében 1698 és 1703 között. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom–polgári társadalom 9.* Szerk.: Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter. Debrecen, 1997. 235–243.
- VÁRADY 1999 VÁRADY Zoltán: Adatok Paks 1698–1703 közötti történetéből. In: *Tolna megyei levéltári füzetek 7.* Szerk.: Dobos Gyula. Szekszárd, 1999. 263–276
- WELLMANN 1989 WELLMANN Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: *Magyarország története 4/1. 1686–1790*. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989. 25–80.

KÁLI CSABA

Zalalövő 20. századi történetének másodlagos levéltári forrásai

A Zala Megyei Levéltár szervezésében 1998 végén látott napvilágot a *Zalalövő története*¹ című monográfia, amely az első ilyen jellegű vállalkozása volt intézményünknek. A nyolc szerző által megírt közel 500 oldalas művet felerészben a levéltár munkatársai, felerészben pedig külső szakemberek jegyzik. Jómagam a falu 20. századi történetét dolgoztam fel (1914-től) a rendelkezésemre álló levéltári és egyéb források alapján. A kútfők felderítése, forrásértékének meghatározása és feldolgozása során számos problémával szembesültem, amellyel minden bizonnyal találkozni fog az, aki egy kistelepülés történetét kezdi el kutatni. Általában alapproblémaként jelentkezik a források rendkívüli esetlegessége, „foszlány” jellege, a hirtelen bekövetkező sűrűsödések és ritkulások. Előfordulhat, hogy minden átmenet nélkül évekre, esetleg évtizedekre — még a 20. századot illetően is — kiesnek a levéltári források, így szinte minden morzsára szüksége van a szerzőnek, hogy egy konzekvens történetet tudjon produkálni.

Klasszikus esetben a kutató — nagyjából ismerve az adott forrás értékét — egy erősortrendet állít fel, elsődleges forrásnak tekintve a közvetlenül a településsel összefüggésben keletkezett iratokat (pl. önkormányzati testületek üléseiről készített jegyzőkönyvek, jegyzőségi vagy körjegyzőségi iktatott iratok). A legtöbb esetben ezek a források adják a legértékesebb információkat, azok a legkoncentráltabban itt vannak jelen. Ezeket azonban mindig nagyon jól kiegészítik az ún. másodlagos levéltári források, melyek gyakorlatilag az összes többi, az adott településsel kapcsolatba hozható, arról információt adó levéltári forrást jelentik. Folytatva ezt a logikai sort, megkülönböztethetünk még harmadlagos, illetve többedfokú forrástípusokat is, melyek közé a sajtó és egyéb nyomtatott művek (pl. statisztikák, helynévtárak, címtárak és feldolgozások) sorolhatók.²

E rövid írásban, Zalalövő 20. századi történetének feldolgozása során, az általam használt másodlagos levéltári forrásokról szeretnék röviden tájékoztatást adni, talán hasznosítható tapasztalatokat nyújtva azoknak, akik e műfajban, e korszakot illetően fognak kutatómunkát végezni. A másodlagos források szerepe értelemszerűen akkor növekszik meg, ha az elsődlegesnek tekintett kútfőknél — ami a kistelepüléseknél igen gyakori — nagyobb hiátusok fordulnak elő. A kérdés úgy is feltehető, hogy mi a teendő, ha a kiválasztott település történeti forrásai közül hiányoznak az elsődlegesek. Sajnos Zalalövő esetében, ha nem is teljesen, de az

¹ *Zalalövő története. Az ókortól napjainkig.* Szerk.: Molnár András. Zalalövő, 1998.

² Ez a fajta kategorizálás nem feltétlenül mindenki által egyformán használt terminológián nyugszik, hanem csak a praktikum okán ad hoc jelleggel használtam őket.

1950 előtti időszakot tekintve meglehetősen kevés volt az ilyen levéltári forrás, így igencsak rákényszerültem más, a községgel csak közvetett kapcsolatban álló levéltári fondok vizsgálatára is.

Tekintsük át — a levéltári fondjegyzékek tematikáját követve — azokat a másodlagos levéltári forrásokat, amelyekre támaszkodhattam Zalalövő 20. századi történetének megírása során.

A *főispáni iratok* közül az 1945-ös, és kisebb mértékben még az 1946-os évek irattermését tudtam haszonnal felhasználni. Ezen évek ügyiratai között viszonylag sok az olyan településsoros kimutatás, ami fontos információt tartalmaz. Az 1945-ös rendszerváltással hatalomra jutottak, végső fokon pedig a megszálló Vörös Hadsereg, illetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyi, megyei rezidensei mindent tudni akartak a számukra ismeretlen terepről, így az élet legkülönbözőbb, de szinte annak minden szegmensét felölelő területéről adatok garmadáját kellett rendszeresen megküldeni részükre a közigazgatási hatóságoknak. Ennek megfelelően maradtak ránk — sokszor másodpéldányként — az említett településsoros adatok, pl. a községi és járási tisztviselőkről,³ a lelkészekről, papokról, szerzetesrendekről,⁴ a háborús károkról,⁵ a földreform végrehajtásáról,⁶ vagy az ipari üzemekről.⁷ Az 1946. év főispáni iratai között említést érdemel az egyes településeken működött politikai pártokról és vezetőikről készült kimutatás,⁸ valamint a tisztségviselőkről készített újabb adatsor.⁹ A következő években a főispáni tisztség egyre jobban elsekélyesedett, ami az ide került iratok forrásértékének redukálásában is megnyilvánult.

Az *alispáni iratok* között elsőként kell említeni az ún. *közigazgatási tájékoztató lapokat*,¹⁰ melyek az 1920-as évek közepén keletkeztek. Ezeket a helyi (kör)jegyző töltötte ki, és — mivel a legtöbb esetben ezt a munkát lelkiismeretesen, maximális precizitással végezték — kitűnő keresztmetszetet adnak az adott település viszonyairól, amit megfeleltethetünk az egész húszas évtizedre is. A többoldalas kérdőív 6 nagyobb témakörbe csoportosítva gyűjtötte össze a településre jellemző adatokat. Ezek a következők: I. A község általános leírása, melynek keretében annak (rövid) történeti, földrajzi és demográfiai adatait közli. II. A község szervezete, beosztása, közérdekű viszonyai, ami a közigazgatásról ad helyzetképet. III. Közművelődési viszonyok: oktatásügy, vallás, kulturális lehetőségek. IV. Forgalmi és gazdasági viszonyok: földművelés, ipar, kereskedelem, közlekedés. V. A község vagyoni és háztartási helyzete. A VI. számú kérdőpont a település jövőre vonatkozó terveit tudakolta.

A Zala Megyei Levéltár alispáni iratállományának iktatott iratai — az erős selejtezettség miatt — sajnos csak a legritkább esetben adnak érdemi információt egy-egy településre vonatkozóan.

³ A Zala Megyei Levéltár (ZML), Zala vármegye főispánjának iratai (Főisp. ir.) 31 /1945.

⁴ ZML Főisp. ir. 562/1945.

⁵ ZML Főisp. ir. 777/1945.

⁶ ZML Főisp. ir. 822/1945.

⁷ ZML Főisp. ir. 830/1945.

⁸ ZML Főisp. ir. 146/1946.

⁹ ZML Főisp. ir. 147/1946.

¹⁰ ZML Zala vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási tájékoztató lapok, 1925.

A *járási főszolgabírók és főjegyzők iratai* — amennyiben rendelkezésünkre állnak — megkerülhetetlen forrásai egy község történetének. A főszolgabíró meglehetősen széles intézkedési jogkörrel bírt a hozzá beosztott települések felett,¹¹ aminek következtében — szerencsés esetben — rendkívül gazdag iratállomány maradhatott az utókorra. Az eseti információkon túl különösen értékesek azok a településsoros kimutatások, amelyek az összehasonlítást is lehetővé teszik a vizsgálatunk tárgyát képező falu és környéke kapcsolatában.

Egy település 20. századi politikai és társadalmi viszonyainak megrajzolásához — különösen a század első felét illetően — rendkívül jó adalékot nyújtanak a *választási iratok*. A helyi önkormányzati, illetve törvényhatósági választások anyaga Zalalövő esetében kevésbé maradt fenn, ezért inkább csak az országgyűlési választások irataira hagyatkozhattam.¹² Ez a forráscsoport több részre tagolható, mindegyik egységnek megvan a maga speciális forrásértéke, ami szinte kiaknázhatatlan. A nyers választási eredmények a kerületenként kiállított választási jegyzőkönyvekből, részletesebben pedig a községi szavazási jegyzőkönyvekből ismerhető meg. A választás néha fontos mellékkörülményei (különösen az előzmények, illetve az esetleges utótörténések) az ajánlási ívekből, de még inkább a központi választmány (megyei választási bizottság) iktatott irataiból deríthetők ki. Önmagában a politikatörténetnek is fontos, de a társadalom- és gazdaságtörténetnek még inkább kimeríthetetlen forrásai a választói névjegyzékek. Értéküket fokozza, hogy nem csak az adott választás évében (az aktuálisan megváltozott választójogi rendelet vagy törvény szellemében) készültek ezek az összeírások, hanem minden évben fel kellett venni őket, a természetszerűen bekövetkező változásoknak megfelelően kiigazítva azokat. Az ismert körülmények miatt a választási iratok forrásértéke 1947-től ugrásszerűen lecsökken, majd pedig 1989-től kezdődően ugyanígy megnő.¹³

A sikeres és sikertelen politikai rendszerváltásokban bővelkedő 20. századi magyar történelem — többször sajnálatosan — gazdag forrásai közé tartoznak a különböző szintű *jogszolgáltatási (törvényszék, bíróság, ügyészség) iratok* Zalalövő esetében például csakis a bírósági periratokból rekonstruálhatók az 1919-es események helyi történései.¹⁴ Az ítéletek szövegéből — ahol részletesen sorolták az események szereplőinek „bűnlajstromát” — csak az adott közegtől nem teljesen független ténymegállapítások olvashatók ki, ezért célszerű a tanúkihallgatási, illetve a tárgyalási jegyzőkönyvet is elemezni és egymással összehasonlítani, mivel ez számos plusz információt nyújthat. Ugyanígy — az írott források közül — az 1956-os forradalom zalalövői eseménytörténete is leginkább a peranyagból ismerhető meg.¹⁵ Itt is érdemes azt a metodikát követni, amit az 1919-es ügyek kapcsán említettünk.

¹¹ Lásd: *A magyar állam szervei 1944–1950*. Szerk.: Vörös Károly és mások. I–II. köt. Budapest, 1985. 317–318.

¹² ZML Zala vármegye Központi Választmányának ir. Választási és szavazási jegyzőkönyvek, Zalalövő (Zalamindszent, Zalapataka, Pusztaszentpéter, Budafa) 1920–1939.

¹³ A különböző választások után azonnal kötelesek az önkormányzati szervek megküldeni a területileg illetékes levéltáraknak a vonatkozó jegyzőkönyvek egy példányát.

¹⁴ ZML Zalaegerszegi Kir. Törvényszék ir. Különválogatott politikai ügyek 1919–1944, 1919. B. 885.

¹⁵ ZML Zala Megyei Bíróság ir. B. 752/1957.

A bírósági iratanyagban van még egy nagyon fontos, véleményem szerint nem kellően feltárt, de forrásértékét tekintve abszolút elsőrendű együttese, a törvényszékek keretében működött *cégbíróságok anyaga*. E szervek iratai fizikailag is jól elkülöníthetően két részre oszthatók: *cégjegyzékes okmánytár*. A *cégjegyzékek* — a gazdasági élet szerveződéseinek megfelelően — társas és egyéni cégek jegyzékeire oszlanak, amelyeket külön könyvekben vezettek. Egy-egy céget nyolc rovatban írtak le, melyek a legfontosabb alapadatokat tartalmazták, mint pl. a „cég szó szerinti szövege” (neve), a főtelep és a fióktelepek helye, a cégvezetők és a felszámoló cégvezetők neve, valamint a társaság jogviszonyai. Amennyiben az említett fontosabb rovatokban, akár a legcsekélyebb változás is történt, azt azonnal és maradéktalanul fel kellett jegyezni a cégjegyzékben (is). A cégjegyzékek meglehetősen rövid — de lényegre törő — adatait a hozzájuk szorosan kapcsolódó okmánytárak (cégiratok) egészítik ki, amelyeket egybevetve teljes hitelességgel tárul fel előttünk a cég élettörténete. Sajnos 1945 után ezeket a nyilvántartásokat már nem vezették olyan precízen, a bíróságok átszervezése után (1945–1950) pedig egy egészen más — kartonos — szisztéma került bevezetésre, ami egyrészt fizikai állapotát tekintve nem bizonyult tartósnak, másrészt pedig visszatükrözte a közigazgatás színvonalának mélyrepülésbe kezdését. A cégbírósági iratok nem kellő kihasználását az is magyarázza, hogy ezek gyakorta még (az 1800-as évektől kezdve) a jogutód bíróságok irattáraiban porosodnak.¹⁶

A következőkben két olyan forrástípusról szeretnék szólni, amelyek nélkül lényegesen nehezebben lehetne megrajzolni egy község szintjén az 1945. év történéseit. A *nemzeti bizottságok* 1945-ben kulcsszerepet vittek a helyi események menetében, a kezdetben szinte — csak a megszállók által korlátozott — teljhatalommal rendelkeztek. Ennek megfelelően, ha legalább a bizottsági ülések jegyzőkönyvei fennmaradtak, már többé-kevésbé rekonstruálhatóak a község politikai és egyéb viszonyai, az újabb rendszerváltás hajnalán. A politikaival együtt zajló gazdasági rendszerváltás első, a falvakat leginkább érintő eleme volt a földreform. Ennek végrehajtásával a *földigénylő*, majd *földosztó bizottságok* voltak megbízva. Munkájuk írásos lenyomataiban nyomon követhető a folyamat, egyúttal a szinte mindenhol jelenlévő sűrűlódások, perpatvarok kapcsán bepillantást kapunk a település — esetleg évtizedekig magában hordozott — társadalmi konfliktusaiba is.

Leginkább a két világháború közötti évek társadalmi és kulturális kapcsolataira, önszerveződéseire vonatkozóan találunk adatokat, az ún. vegyes, egyedi iratok gyűjteményében. Itt található az az — általában egy szál — iratok, amelyeket sehová, semmilyen fondba nem lehet, vagy nem érdemes besorolni. A legtöbb egyesület, egyesület és egyéb társas szerveződés iratait itt lelhetjük fel. Mindenképpen érdemes áttekintenünk tételenként ezt a forrásanyagot, mivel itt néha meglepően értékes anyagrészeket fedezhetünk fel.¹⁷

Végezetül egy viszonylag frissen levéltárba került, roppant érdekes és értékes irategyüttesről kívánok szólni, amelynek felhasználása a későbbiekben minden

¹⁶ Ezek átvétele a Zala Megyei Levéltárát illetően az 1990-es évek második felében megtörtént.

¹⁷ A ZML vegyes, egyedi iratainak gyűjteményében megtalálható például az 1945-ös nemzetgyűlési választások eredménytáblái és számos egyéb irata, de itt helyezték el a Központi Választási Bizottság pecsétjét is (5283. sz.).

bizonytal elengedhetetlen lesz. Ez nem más, mint az MKP, MDP és az MSZMP, valamint a hozzájuk kapcsolódó ifjúsági (DISZ, KISZ, Úttörőszövetség) és egyéb — pl. gazdasági — szervezetek iratai. Mivel a negyvenes évek végétől a döntési centrum alapvetően áthelyeződött a közigazgatási szervektől az egyeduralmódóvá lett állampárthoz, ezért soha nem elégedhetünk meg a tanácsi iratanyag feldolgozásával, azzal párhuzamosan a pártiratokat is alaposan át kell vizsgálnunk. Az MDP korszakából viszonylag kevés községi szintű irat maradt fenn, ami részben igaz az MSZMP időszakára is, ezért érdemes — és jól rendezettsége okán célszerű is — a magasabb szintű pártiratokba is bepillantani.

A pártiratok részét képezi az ún. visszaemlékezések gyűjteménye,¹⁸ melynek kialakítását az 1960-as években kezdték meg azzal a céllal, hogy az oral history eszközeivel rögzítsék az emberek emlékezetében élő múltat.¹⁹ Vannak itt élettörténetek is, de általában a történelmi sorsfordulókra (1945–1948, 1956–1958) koncentrálták a figyelmet a gyűjtemény szervezői, amit a műfaj jellegének megfelelően kell kezelnünk.

A bemutatott irattípusok a másodlagosnak tekinthető levéltári forrásoknak természetesen csak egy töredékét adják, de mivel Zalalövő 20. századi történéseinek feldolgozása során ezeket tekintetem át, felelősségteljesen e témakörben csak ezekről írhattam.

Ajánló bibliográfia

Baranya Margit: A telekkönyv funkciója és a telekkönyvi iratok 1873–1914. *Levéltári Szemle*, 1970. 3. sz. 572–619.

Csipes Antal: Az árvaszék szervezete, működése és iratai Magyarországon a kapitalizmus korában. *Levéltári Szemle*, 1973. 2. sz. 176–189.

Dóka Klára: A kultúrmérnöki hivatalok iratainak forrásértéke. *Levéltári Szemle*, 1982. 2–3. sz. 299–315.

Farkas Gábor: A földigénylési eljárás lefolyása és forrásai a Fejér megyei Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 1980. 1–2. sz. 123–131.

Gyarmathy Zsigmond: A tsz mozgalom történeti kutatásának levéltári forrásai. *Levéltári Szemle*, 1978. 2. sz. 187–203.

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 4. sz. A helytörténetírás levéltári forrásai II. 1848–1944. Debrecen, 1972.

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 9. sz. A helytörténetírás levéltári forrásai III. 1944–1971. Debrecen, 1976.

Horváth Zsolt: *Jogszolgáltatás Zala megyében a polgári korban 1872–1945*. Zalaegerszeg, 1999.

¹⁸ ZML MDP-MSZMP ir. 77. fond.

¹⁹ Az írásos anyag több hullámban keletkezett, azzal a céllal is, hogy abból emlékkötetet szerkesszenek. Lásd: *Sorsfordító évek Zalában. Visszaemlékezések az 1945–1948-as évekre*. Válogatta és szerkesztette: dr. Petrák Katalin – Tóth Lászlóné. Zalaegerszeg, 1985; *Élni emberül... A munkásmozgalom Zala megyei harcossai. Életrajzgyűjtemény*. Szerk.: Jakabfi Rudolf – Tóth Antal – Tóth Lászlóné. Zalaegerszeg, 1980.

- Jenei Károly: Az üzemtörténetírás tárgya és levéltári forrásai. *Levéltári Szemle*, 1970. 2. sz. 335–350.
- Kalmár Ella: Gazdasági szervezetek állami (statisztikai, cégbíróági) nyilvántartásai. *Levéltári Szemle*, 1999. 3. sz. 32–39.
- Kanyar József: A közép- és alsószintű földművelésügyi szakszervek hatásköre és fondjainak forrásértéke a Somogy megyei Levéltárban 1945–1955. *Levéltári Szemle*, 1972. 2. sz. 66–81.
- Lichtneckert András: Iskolai iratok a Veszprém Megyei Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 1986. 1. sz. 9–15.
- A magyar állam szervei. 1944–1950.* I–II. kötet. Szerk.: Vörös Károly és mások. Budapest, 1985.
- A magyar állam szervei. 1950–1970.* Főszerk.: Boreczky Beatrix. Budapest, 1993.
- Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, 1942.
- Péter László: Egy falu monográfia tanulságai (Szöreg). *Levéltári Szemle*, 1979. 3. sz. 447–475.
- Sárközi István: Csongrád megye és Szeged város Tanfelügyelősége fonójának forrásértéke 1945–1949. *Levéltári Szemle*, 1973. 3. sz. 614–617.
- Volt egyszer egy levéltár. Az Új Magyar Központi Levéltár kiadványainak bibliográfiája 1970–1992. Összeállította: Réfi Oszkó Magdolna. *Levéltári Szemle*, 1993. 2. sz. 100–110.

ARADI GÁBOR

A községi monográfia néhány speciális forrása a két világháború között

1992-ben szerződést kaptam Bátaszék község¹ két világháború közötti történetéről szóló monográfia megírására. A levéltári források azonban hiányosak voltak. Három közigazgatási szint (községi, járási alispáni, megyei) közül az egyik fokozat, a Központi vagy más néven a Szekszárdi járás anyaga teljesen hiányzott. A községi iratanyag is nagyon hézagos volt. A vizsgált időszakban elsősorban a képviselőtestületi jegyzőkönyvek álltak rendelkezésemre. Az iktatott iratok közül csak a harmincas évek közepe után keletkezettek maradtak meg a Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárában. Az alispáni iratok pedig éppen a legkevésbé dokumentált időszakban, a húszas évek első felében voltak kevésbé kutathatók, mert az 1922–1924 közötti sorkönyvek elvesztek. Kényszerítve voltam tehát arra, hogy további segédanyagokat keressek, illetve használjak fel. Így jutottam el azokhoz a forrásokhoz, melyeket dolgozatomban ismerttetek.

Közülük az egyik a közigazgatási tájékoztató lap, a második és a harmadik, az 1921-ben, illetve 1926-ban a községeknek postázott kérdőívek. Természetesen ez az ismertetés csak figyelemfelhívás akar lenni, hiszen a kérdéses feljegyzések nem teljesen ismeretlenek a történészek számára, ám időről időre a kutatói látókör periferiájára szorulnak. Az említett források teljes terjedelemben tulajdonképpen nem levéltárban, hanem múzeumokban (a Néprajzi Múzeumban, illetve a Mezőgazdasági Múzeumban) találhatók.

Mindhárom dokumentum központi kezdeményezésre született. A közigazgatási tájékoztató lapot, melyet a BM 3900/1925. sz. rendelete alapján állították össze, a Belügyminisztérium küldte szét. Tartalmát többek között Dr. Hajdú Zoltán is bemutatta egy tanulmányában.² A másik két forrás létrehozása Bodor Antal illetve a Falu Országos Szövetsége (később Faluszövetség) érdeme. Ezeket Für Lajos és Pintér János röviden jellemezték életrajzi tanulmányaikban.³ Véleményem szerint azonban, miként már említettem, — legalábbis a megyei levéltárban szerzett tapasztalataim alapján — nem árt ezekre a forrásokra újra és újra felhívni a figyelmet.

¹ A Magyar Köztársaság Elnökének 93/1995. /VI. 2./ KE. sz. határozata alapján a község 1995. július elsejével városi címet kapott. *Magyar Közlöny* 1995/45. 2062.

² Dr. Hajdú Zoltán: Tolna megye központi szerepkörű településeinek vonzáskörzet-rendszere az 1920-as években. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. X. kötet. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd, 1983. 361–380. Hajdú tanulmányában megadja a forrás lelőhelyét: Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára.

³ *Magyar Agrártörténelmi Életrajzok*. Szerk.: Dr. Für Lajos és Dr. Pintér János. A–H. Budapest, 1987. 239–242.

A közigazgatási tájékoztató lap⁴ összeállítását előíró rendelet célja egy községi adattár felállítása volt, mely mind a községi hivatalnokok, mind az irányító szerepet ellátó minisztérium dolgát jelentősen megkönnyíthette. A törvényalkotók a nemzetközi gyakorlatot kívánták átvenni ezzel a rendelettel. A külső hatás a kérdések összeállításánál is érvényesült.

A nagy- és kisközségek közérdekű viszonyait felmérő adatlap 6 nagy kérdéscsoportot tartalmaz:

1. Az I. témakör: *A község általános leírása* (ezen belül a község történeti, földrajzi jellemzése, népességi viszonyai).
2. A II. rész: *A község szervezete, beosztása és közérdekű viszonyai* címet kapta. Ezen belül a községi tisztviselőket, az általános közigazgatási beosztást kellett bemutatni. Itt kellett közölni a megyei és a járási székhelytől, az ott elhelyezett hivatali központoktól való távolságot is. Felmérték: milyen karhatalmi szervezet van a községben, illetve ha nincs, hol van a legközelebbi; melyik pénzügyi, törvénykezési főhatóság érdekkörébe volt beosztva a település. Nyilatkozni kellett arról is, hogy van-e községi tűzoltóság, jóváhagyott községi szabályozási terv. Ugyancsak a II. főcsoporton belül kellett számot adni — korabeli szóhasználat szerint — a szociális igazgatásról. Ez a kérdéscsoport az egészségügyi ellátásra (orvos, baba, gyógyszerár-, esetleg kórház), a közművesítésre (ivóvíz, ivóvízvezeték, csatornázás) és a vendéglátásra (szálloda, fogadó, gyógyfürdő) vonatkozott.
3. A III. fő kérdéscsoport — *Közművelődési viszonyok* — a közoktatás- és vallásüggyel, valamint a kulturális intézményekkel foglalkozott.
4. A IV. témakörben, mely a *Forgalmi és gazdasági viszonyok és igazgatás* címet kapta, a település gazdasági életére voltak kíváncsiak.
5. Az V. rész *a községi vagyona és háztartásra* tett fel kérdéseket.
6. A VI. részben — a „*Mily feladatok megoldása volna a legszükségesebb a községben?*” kérdésre válaszolva — fel kellett vázolni a községfejlesztési tervet.

A rendelet, ami e kérdőív szerkesztését előírta az 1925-ös kezdetet csak kiindulópontnak tekintette. Eltekintve attól, hogy a népesség leírásánál egy korábbi időpontot az 1920. évi népszámlálást kellett figyelembe venni, a törvényalkotó azt akarta, hogy az adattár évről évre megújuljon, friss és naprakész maradjon. Arra kötelezte a községi jegyzőket — abban az esetben is, ha nem érkezne külön felkérés az adatok kiegészítésére —, hogy tegyenek jelentést a község életében beálló döntő változásról. Ennek következtében az első, pár oldalas nyomtatvány további, a községek által mellékelte pótlapokkal egészült ki, és a harmincas évek közepéig, végéig több tíz oldalas anyaggá gyarapodott.

Előírták a tájékoztató lap kitöltőinek, hogy csak teljesen megbízható adatokat használjanak fel. Ezekkel az intézkedésekkel el akarták érni, hogy az adattár hiteles és gyakorlatilag felhasználható legyen.

⁴ A Tolna megyére vonatkozó lapok egy része eredetiben, másik része — a Néprajzi Múzeumban őrzött példányokról készült — xerox-másolatban megtalálható a Tolna Megyei Önkormányzat Levéltárában (TMÖL) az Alispáni iratok között, 15235/1940 szám alatt A teljes anvg mellékletei csak az említett múzeumban vehetők kézbe.

Természetesen ennek ellenére sem voltak az adatlapok egységes színvonalúak. Sok függött az kitöltő személy felkészültségétől, lelkiismeretességétől. A rendelet például kéri a jegyzőket, hogy a topográfiai jellemzőket csak általánosságban adják meg, és ha lehet, kis, átnézeti térképet mellékeljenek. Ez utóbbival csak elvétve találkozhatunk.

A bevezetőben említett további források⁵ Bodor Antal kezdeményezésére és irányításával készültek, és részét képezik az összeállító hagyatékának, melyet Bodor Antal özvegye helyezett el a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban férje halála (1955. január 3.) után. A fokozatosan átadott irat- és könyvanyagot végül a múzeum a hatvanas években megvásárolta. A könyvek a múzeumi könyvtárba, az irathagyaték — az intézmény 1965-ben véglegessé vált rendezési elvei szerint — az *Adattár* III. csoportjába, az *Agrártörténeti iratgyűjteménybe* került. Az alábbiakban a kérdőívek jellemzése mellett az egész hagyatékot is bemutatom.

Könyvek

A könyvek a szerző, illetve ennek megállapíthatatlansága vagy szerkesztett munkák esetén cím szerinti betűrendben, iratgyűjtőkben vannak elhelyezve a múzeum könyvtárában. A könyvtári állományba darab szerinti raktári jegyzékkel lettek felvéve. Megtudható belőle a mű szerzője, címe, kiadási éve és az oldalszám. A kötetek jelentős része megtalálható Bodor 1944 márciusában megjelent *Magyarország helyismeretei könyvszete (1527–1940)* címet viselő főművében. Ebből a kiadásból azonban csak kevés élte túl a második világháború pusztításait. A bibliográfia 1984-ben jelent meg újra, a Bodor által az 1950-es évek elejéig javított szerzői példány felhasználásával. Ehhez a kiadáshoz Gazda István függelékkel készített, értékes kiegészítéseket, megjegyzéseket fűzött, és egy rövid megemlékezést szentelt a méltatlanul elfeledett tudós emlékének.⁶

Bodor Antal az 1944-es kiadás előszavában arról írt, hogy munkáját tájékoztató jellegűnek szánja, elsősorban a helytörténeti kutatások elindításához kíván segítséget adni. Ezért — a takarékosági szempontokra is figyelve — mellőzi a hosszú alcímeket, az egyes településekre vonatkozó teljes irodalom közlését. Véleménye szerint ezt azért is megteheti, mert léteznek olyan könyvtári gyűjtemények — ezeknek helyét, címét pontosan közli —, ahol a leendő hely történetíró e bibliográfia útmutatása alapján könnyen elindulhat.⁷

Gazda István erről a módszerről, fejet hajtva a szerző hatalmas munkája előtt a következő kritikai megállapítást teszi. A mű „*nagy erénye, hogy Magyarország helységeinek betűrendjében közli az egyes települések múltjára vonatkozó főbb ki-*

⁵ A Tolna megyére vonatkozó kérdőívek xerox-másolatban a „*Tolna megyére vonatkozó, más levéltárakban őrzött iratok fotókópiáinak, xerox másolatainak levéltári gyűjteménye*” (TMÖL fondjegyzéke 1998. XV/8. 51. p.) rendcsoportban megtalálhatók TMÖL-ben. Az 1910 és 1920 közötti adatokat tartalmazó kartonok xerox-másolatainak beszerzése folyamatban van.

⁶ In Memoriam Dr. Bodor Antal. In Dr. Bodor Antal – Dr. Gazda István: *Magyarország Honismereti irodalma 1527–1944*. Függelék: A vármegye-történeti sorozatok. Budapest, 1984. (Továbbiakban: Bodor – Gazda 1984) VI.

⁷ Bodor – Gazda 1984: VII–IX. A Bodor által említett könyvgyűjtemények mai helyét a IX. oldal lapalji jegyzetében közli a szerkesztő.

*adványok címeit, tehát hasznos alap egy-egy kutatási téma megkezdéséhez. Hibájául róják fel, hogy címleírásai túlságosan rövidek, s emiatt nem elég pontosak*⁸

Ezzel a megállapítással egyet lehet érteni, sőt sajnos azt is hozzá kell tenni, hogy a segédkönyv egyes tételei használhatatlanok. Átnézve a Mezőgazdasági Múzeumban elhelyezett könyvanyagot, a szemlélőnek azonnal szembetűnik, hogy nagy részüket Bodor felhasználta a bibliográfiában. Ezeknek egy hányada azonban valamelyik folyóiratból származik, tehát nem önálló kiadvány, hanem valamelyik periodikában, újságban megjelent tanulmány illetve cikk. Azonban ez a hiányosság is a bibliográfia erényévé válhat, hiszen — talán magának a szerzőnek is volt ilyen rejtett célja — arra sarkallja a helytörténettel foglalkozó utódokat, hogy ezt a „gigászi teljesítményt”⁹ ne hagyják elfeledni. Ki kell jelenteni, hogy csak példát vehetünk az állandóan dolgozó, mindig naprakész tudósról, akinek figyelmét nem kerülhette el szinte egyetlen olyan írás sem, bárhol is jelenjen az meg nyomtatásban, mely akár a legkisebb mértékben használható lehetett a helytörténetírás számára.

A pótláshoz, javításhoz segítséget adhat a Bodor által összeállított jegyzék is, ami a könyv kiadásáig megjelent, illetve felhasznált könyvészeti munkákról és folyóiratokról készült.¹⁰

Iratok

Az iratanyag ismertetése előtt néhány sort kell szentelnünk a Mezőgazdasági Múzeum adattárának is.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1896-os újjáalakulása után kezdett el térképeket, okmányokat, nyomtatványokat, iratokat gyűjteni, még elsősorban kiállítások céljára, bár már ekkor igyekeztek külön adattárat, iratgyűjteményt is kialakítani. A bemutatás után feleslegessé vált anyag egy részét kiselejtezték, másik részét pedig szekrényekben helyezték el. Habár kezdettől fogva törekedtek arra, hogy megfelelő nyilvántartást vegyenek fel, az ötvenes és hatvanas évek előtt mégsem készült részletes, pontos raktári jegyzék. Ezt a hiányt bizonyos mértékig pótolták a kiállításokhoz készült katalógusok, ismertetőik, melyek képet adtak az akkori anyag jellegéről. Az iratgyűjtő tevékenységben az induláskor tapasztalt lendület a két világháború közötti időszak nagy részében visszaesett. Az írott dokumentumok intenzív gyűjtése csak a harmincas évek végén indult el újra.

Az ötvenes évek kezdeményezései után, 1964-től kezdve alakították ki az Agrártörténeti Főosztály keretében az adattári gyűjtemények ma is érvényben lévő rendszerét, Ettől kezdve nemcsak a könyvek, hanem az iratok tételeit is külön raktári könyvben vezették. A dr. Balassa Iván által javasolt gyűjteményrészlegeket dr. Wellmann Imre — dr. Für Lajos és dr. Pintér János segítségével — fejlesztette tovább. Ilyen előzmények után 1985-ben az adattári jellegű gyűjteményeket 18 csoportra osztották.

Az agrártörténeti vonatkozású eredeti iratok, oklevelek (korlátozott számban még 1526 előttiak is vannak), kéziratok stb. az Agrártörténeti Gyűjteménybe

⁸ Bodor – Gazda 1984: VI.

⁹ A bibliográfiát dr. Szikossy Ferenc jellemezte így, aki az 1984-es kiadáshoz írt előszót. Uo. V.

¹⁰ Uo. 407–420.

sorolódtak. Az anyag kezelési joga az intézményen belül az Agrártörténeti Főosztálytól 1985-ben átkerült a Mezőgazdasági Osztályhoz, ahol már korábban is külön kezelték az urbáriumokat és összeírásokat stb.¹¹

A III. csoportba osztott Bodor-hagyatékot 1969-ben látták el leltári számokkal,¹² és vezették be a leltárkönyvbe. Ekkor a tételek nagy része mellé „zárolt” bejegyzés került, ami hosszú időre megnehezítette az iratok részletes feldolgozását. Mára már ezt a korlátozást feloldották. Az iratok főigazgatói engedéllyel kutathatók, az adattári referens felügyelete mellett.¹³

A gyűjtemény első rendezésekor 43 kisméretű irattári dobozba, 6 dossziéba és 2 nagy borítékba csomagolva került az adattár raktárába. Ekkor még a dobozok és más egységek tartalma, feliratozása megfelelt a leltárkönyv tételszámainak. Ez a megfelelés a használat közben több helyen megszűnt, és a tervek szerint — a jobb áttekinthetőség érdekében — további átdolgozás révén teljesen átalakul a kéziratok belső rendje.¹⁴

A Bodor Antal után maradt irathagyaték két részre bontható. Az egyikbe oszthatók az egyes felmérések, melyek a községektől érkeztek.¹⁵ Az említett belső átalakításra elsősorban itt volna szükség. Ugyanis a század első felében kiadott dűlőstatisztikák, adatkartonok, községi kérdőívek még a korabeli közigazgatási struktúra alapján kerültek csoportosításra megyei szinten. Így az ebben az időszakban végbement változások nem minden esetben felelnek meg a községi beosztásnak.

A másikhoz Bodor Antal saját feljegyzései és elemzései sorolhatók, melyeket a begyűjtött adatok, illetve jelentések alapján készített. Itt két dolgot kell megjegyeznünk:

1. Több esetben a községtől beérkezett kérdőíven is szerepelt Bodortól származó feljegyzés vagy olyan betoldás, melyet egy korábban szerzett információ alapján rögzített. Ennek ellenére az adott irat egyértelműen az első csoportba tehető, mert tartalma az adatgyűjtésnek felelt meg.
2. Bodor Antal saját táblázatait tekintette adattárnak. E a csoport esetében javasolt az eredeti egység megőrzése.¹⁶

Mindkét csoportra jellemző, hogy Bodor az egyes községeket megyék szerint osztályozta. A megyerendszert az 1921. évi 33. tc., valamint az 1923. évi 35. tc.

¹¹ A témáról bővebben lásd: Dr. Knézy Judit: Az adattár gyűjteményeinek története. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve*. Szerk.: Dr. Szabó Lóránd. Budapest, 1986. 147–156.

¹² A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban lévő iratgyűjteményekről készült leltárkönyvben (Továbbiakban: MMM. III. Bodor) három részletben történt a felvétel. Az első 1969 decemberében 6822-től a 6873. folyószámig. A másik 1970 márciusában 6914-től a 6936. folyószámig. A harmadik 1970 májusában a 6998-tól a 7004. folyószámig.

¹³ Az anyag referense 1999-ben Takács Rózsa tudományos munkatárs. A hagyaték rendszerezését megkezdte. Többféle kimutatást, segédletet készített a felmérésekről, kéziratokról. (Ezeket a dolgozatban felhasználtam. Segítségéért ezúton is szeretnék köszönetét mondani.) A kutatás megkezdése előtt vele kell felvenni a kapcsolatot.

¹⁴ Ennek ellenére abban az esetben, ha dolgozatomban hivatkozok a múzeumi anyagra, a most még érvényben lévő leltárkönyvi számot fogom használni.

¹⁵ MMM. III. Bodor, 6822–6873, 6914, 6915, 6917–6936, 7001, 7004.

¹⁶ MMM. III. Bodor, 6916, 6998–7000, 7002, 7003.

alapján értelmezte. Így a vizsgált községek 25 megye között oszlottak el.¹⁷ A községek elhelyezkedésénél az 1935-ös közigazgatási beosztás volt a meghatározó.¹⁸

Milyen irategyüttesek szerepelnek a két csoportban?

I. csoport: Különféle adatlapok

1. Eltérő időpontban felvett (1890, 1911, 1913, 1914) dűlőstatisztikák, községi dűlőkről készített térképek Borsod–Zemplén megyei községekből. A jelentéseket a községi jegyzők vagy a megyei, illetve járási gazdasági felügyelők állították össze. Töredékanyag, mennyisége 0,1 iratfolyóméter.¹⁹ Érdemes megemlíteni, hogy Bodor időnként olyan palliumokat használ fel, melyek önmaguk is forrásértékűek lehetnek. Pl. ennél az irategyüttesnél borítóként Makó rendezett tanácsú város 1922-es utca- és intézményi térképét használta fel borítólapként. A dűlőstatisztikák között van néhány kézzel írott elemzés, (pl. Borsod megye demográfiai tendenciáiról).
2. A következő irategyütteset valószínűleg maga Bodor Antal töltötte meg 1910 és 1920 közötti adatokkal. Az adatlap 1914 előtt készült formanyomtatvány, mely még a trianoni békediktátumot megelőző Magyarország községei számára készült. A lap kezdő oldalán található jobb felső szám is ennek az időszaknak a maradványa. Valószínűsíthető, hogy az adott településnek az ország összes községéhez viszonyított sorszámát jelöli.

Az adatlap a következő témakörökben kér információt: művelési ágak megoszlása, birtokosok szerkezete, száma, nagybirtok esetén név szerinti megnevezés, népességi, demográfiai adatok, társadalmi szerkezet, lakóházak száma, minősége, állatállomány nagysága, termelvények milyensége és mennyisége, gazdasági gépek és eszközök.

A karton A/3-as nagyságú kemény lap, melyet félbehajtottak. Az előbb felsorolt szempontok a két külső oldalon sorakoznak egymás után. A belső oldalra beragasztották, illetve mellékeltek az adott község térképét és dűlőinek jegyzékét. A topográfiai jellemzők felvételének időpontja vagy módosítása az első oldal alján van jelölve.

A 2. egység mennyisége kerekítve 2,7 iratfolyóméter.²⁰

A megyénként összegyűjtött kartonok nem minden községről vannak meg az adattárban. Tolna megyéből, pl. csak 58 településről van adat.²¹

¹⁷ A megyebeosztás története, változása jól nyomon követhető a Gazda István által, a bibliográfiához írt függelékben. In Bodor – Gazda 1984: 458–464, 473–474, 476.

¹⁸ MMM. III. Bodor, 7000. (Kéziratok)

¹⁹ MMM. III. Bodor, 6825, 6914.

²⁰ MMM. III. Bodor. 6824, 6826–6829, 6832, 6833, 6836, 6837, 6839 6841, 6849–6852, 6857, 6859, 6861, 6863, 6864, 6868, 6869, 6871, 6915, 6917, 6918, 6920, 6922, 6924, 6925, 6927, 6929–6981, 6933–6935.

²¹ A községeknél Bodor a korabeli közigazgatási beosztást vette figyelembe, de bizonyos esetben jelölte a későbbi változást Bonyhád, Bonyhádvarasd, Csibrák, Cikó, Decs, Diósberény, Felsőnána, Görbő, Grábóc, Gyöng, Györc, Györköny, Hant, Harc, Kajdacs, Kakasd, Kalaznó, Kánya, Kisdorog, Kismányok, Kisszékely, Kistápé, Kistormás, Kisvejke, Koppányszántó, Kovácsi (ceruzás bejegyzés: 1928 óta Tevellel egyesült), Kölesd, Ladomány, Lápafő, Lengyel, Majos, Ozora, Ócsény, Palatinca, Pálfa, Pári, Pincehely, Szakadát, Szakcs, Szálka, Szárazd, Szedres, Szekszárd, Tabód, Tamási, Tengőd, Tevel, Tolna, Tolnanémedi, Udvari, Uzdborjád, Varsád, Váralja, Várdomb, Várong, Závod, Zomba. A Tolna megyei

3. A 2. pont alatt elemzett forrás talán legértékesebb része a belső oldalakon található térképek illetve dűlőjegyzék.²² Ezek kapcsolatban vannak a Pesty Frigyes-féle helynévtárral, mely Magyarország községeinek helyneveit (dűlőneveit) tartalmazza megyék szerinti csoportosításban, és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában van elhelyezve. A gyűjtést Pesty kezdeményezésére, hatósági támogatással nagyrészt 1864–65-ben végezték el. Az eredményről, a szerző halála miatt csak egy kötet jelent meg *Magyarország helynevei történeti földrajzi és nyelvészeti tekintetben* címmel (Budapest, 1888), de a kézirattárban fennmaradt a felbecsülhetetlen értékű forrásanyag.²³

Bodor Antal természetesen ismerte ezt az anyagot, amelyet lemásolás után saját adattárához csatolt. A másolatok írógéppel készültek A/4-es papírra, illetve kisméretű cédulákra.²⁴ A másolatok mennyisége 0,2 iratfolyóméter.

4. E pont alatt szólnék részletesebben a bevezetőben említett két kérdőívről, melyek célja a falvak helyzetének tisztázása, a körülmények pontos felmérése volt. Ennek érdekében a Falu Országos Szövetsége 1921-ben és 1926-ban kérdőíveket küldött szét az országban.

Az elsőben 34 kérdés szerepelt. Annak ellenére, hogy az egyes kérdések nincsenek csoportokba szedve, jól elhatárolhatóak a különböző témakörök, melyeket az alábbiakban foglalhatunk össze.

Az 1–8. pont alatt feltett kérdések a különféle egyesületekkel, szövetkezetekkel, a kulturális, művelődési és oktatási helyzettel foglalkoztak. Itt szerepelt a helyi mezőgazdasági iparra (pl. gőzmalom, szeszgyár) vonatkozó kérdés is. Ennek oka az lehetett, hogy a vállalkozást, mint egyesülést fogja fel. Sőt azt is vizsgálja, van-e mód ezen egyéni vállalat szövetkezeti formára történő átalakítására. A 9-től a 16. pontig terjedő kérdéscsoport témáját a közellátás szóval határozhatjuk meg. Itt nemcsak az egészségügyre, közművesítés fokára való utalás szerepel, hanem a lakosság mentális állapotára is kíváncsiak, azaz a háziipart a szerkesztő a szabadidő hasznos eltöltésére alkalmas foglalkozásként tarthatja nyilván. Itt találhatjuk még a korszak állandó kérdését: a ki- és hazavándorlást, valamint a lakáshiányt.

A 17-től a 33. pontig a kérdések a gazdasággal foglalkoznak. A falvakban természetesen a mezőgazdaság kapott nagy hangsúlyt. A kereskedelem és az ipar csak ennek kiegészítőjeként jelent meg. A település határában lévő nyersanyagkincs pedig csak a szerint értékelhető, hogy milyen mértékben szolgálhatja a helyi lakosság javát. Az utolsó kérdés a Közigazgatási Tájékoztató Laphoz hasonlóan a község fejlődését akadályozó okokat firtatja.

kartonok a 6918. sz. leltárkönyvi bejegyzés alatt találhatók.

²² Ezek elkészítéséhez Bodor feltehetőleg igénybe vette a korabeli Földrajzi Intézet munkatársainak segítségét. Erre a karton belső oldalán található, rendre ismétlődő feljegyzésből következtettem.

²³ A kérdésről bővebben lásd Gaál Attila – Köhegyi Mihály: Tolna megye Pesty Frigyes helynévtárában. In: *A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* (Továbbiakban: BBÁMÉ) II–III. kötet 1971–1972. Szekszárd, é. n. 271–279. A szerzők gondozásában megjelent a Tokra megyére vonatkozó anyag folytatólagosan a múzeum évkönyveiben: BBÁMÉ II–III. k. 1971–1972: 279–330, IV–V. k. 1973–1974: 297–339, VI–VII. k. 1977: 279–360.

²⁴ MMM. III. Bodor, 6842–6844, 6846, 6847, 6936, 7001. A két utóbbi számmal a leltárkönyvben csak „cédulakötegek” bejegyzés szerepel, de ezek is a Pesty-féle kézkatról készült másolatok.

A második — 1926-os — felmérésben 18 kérdést állítottak össze. Itt nem található olyan nagyobb tematikus egységek, mint az előzőben. A felmérés célja más volt.

Vizsgálták milyen változás következett be az 1920 óta eltelt évek alatt a község életében, azaz voltak-e ebben az időszakban beruházások. Pl.: Létesült-e új iskola vagy történt-e villamosítás? Mi lett az eredménye és mi volt a hatása a földreformnak? Miben haladtak előre a gazdálkodás területén a kisgazdák? Voltak-e módosulások a falu egyesületi, kulturális életében? (Megemlítendő, hogy már felméri a rádiók számát is.) Milyenek a község adózási viszonyai, adóterhei?

Számba akarták venni azokat az objektív és szubjektív feltételeket, melyek biztosíthatják a falu fejlődését, lakosságmegtartó erejét, melynek növeléséhez magukkal a kérdésekkel is adhattak ötletet a helybelieknek. Kérték a kérdőlap összeállítóit, hogy nevezzék meg azokat a személyeket, akik sokat tettek vagy tesznek a település fejlesztéséért. Az iránt is érdeklődtek, volt-e olyan szülöttje a településnek, aki országos hírnévre emelkedett, illetve milyen módon örökítették meg emlékét.

Fontos volt annak a felderítése, milyen lehetőségek állnak rendelkezésre a község, a falu fejlesztésére. Itt nemcsak a település határában található föld minőségéből adódó mezőgazdasági termelés jellege és színvonala volt a szempont, hanem ma is időtálló gondolattal arra kérdeznék rá, van-e hajlandóság a községben a falu nyaralóteleppé fejlesztésére.

Egyfajta ösztönzést jelenthetett annak a tudakolása is, hogy a község fejlődül-e valamiben (gazdálkodás, művelődés, községfejlesztés stb.) a szomszédos falvakat.

Új elemként jelent meg a felmérésben a történelmi szempont. Ekkor kérdeztek rá a történelmi és természeti emlékekre, a községben élő hagyományokra, szokásokra, a községről vagy annak életéről, híres személyiségeiről készült fényképek vagy festmények létre. Külön pontban foglalkoztak a népművészettel, pl. azzal, hogy létezik-e az adott településre jellemző népies falfestés, hímzés, fazekasság.

Részletesebben foglalkozik a kérdőív a földbirtokviszonyokkal, a mezőgazdasági munkalehetőségekkel és bérszínvonallal. Felmérték a kisgazda birtokok szétszórtságát, a birtokaprózódás okait, a tagosítás lehetőségét, a földforgalom gyakoriságát. Számba vették a föld minőségének megfelelő művelési ágakat, a fő terményeket és a korabeli árviszonyokat, a fontosabb növények termésátlagait, a terméketlen területek hasznosítási formáit.

A kérdőívek mennyisége kerekítve 1,5 iratfolyóméter.²⁵

Megjegyezzük: néhány megye esetében találkozhatunk olyan összesítő lappal, melynél nem dönthető el egyértelműen, hogy ki írta meg azokat. Ez lehetett egy megyei tisztviselő, vagy pedig maga Bodor Antal is, aki összegezte a beérkezett kérdőívek eredményeit.

²⁵ MMM. III. Bodor, 6823, 6825, 6826 (néhány leltári szám alatt kartonok és ívek együtt szerepeltek), 6830, 6831, 6834, 6835, 6837, 6838, 6845, 6848, 6851, 6853–6856, 6858, 6860, 6862, 6865–6867, 6870, 6872, 6873, 6919, 6921–6923, 6926, 6928, 6932,

A kézzel írott összesítőkön szereplő rovatok:

- I. Kívül: A vármegye megnevezése, a vármegyéhez tartozó járások felsorolása.
- II. A belső oldalon:
 1. a község neve,
 2. lélekszáma,
 3. népakadémia,
 4. népkönyvtár,
 5. szövetkezet,
 6. legelő,
 7. vízellátás,
 8. villanyvilágítás,
 9. [olvashatatlan]
 10. gyárak,
 11. háziipar,
 12. természeti kincsek.²⁶

Ugyancsak ebbe, a 4. csoportba sorolható az egyik vegyes tételből közel harminc jelentés. A jelentések készítői azok a községi jegyzők voltak, akik szöveges kiegészítést fűztek a kérdőívekhez. Kár, hogy kevés ilyen íródott, mert értékes adalékként színesítik, „életre keltik” az adatokat.²⁷

II. csoport: Elemzések, feldolgozások

Ide soroltam azokat a táblázatokat,²⁸ szöveges elemzéseket,²⁹ melyeket az előző fejezet adatai, a megjelent statisztikai kiadványok anyaga, saját kutatásai alapján készítette Bodor Antal.

A táblázatok tartalmát egy kivételével nem fogom külön ismertetni, mert egyrészt ezekben közel azonos időpontból származó, hasonló kérdést vizsgáló bejegyzések vannak. Másrészt némelyik táblázat fejléce hiányos, és ezáltal feldolgozás céljára alkalmatlan.³⁰ Az átfogott időintervallum kezdőpontja valamennyiben a jobbágyfelszabadítás, illetve azon időpont, amikor az első felmérést készítették a beállott változásról. A záró év pedig 1935 illetve 1945. A szerző bemutatja azokat a körülményeket (gazdasági, birtok-, talaj-, népességi stb. viszonyok), melyek a közel száz év alatt a falvak életét meghatározták.³¹ Bodor a területre vonatkozó számokat a könnyebb áttekinthetőség érdekében százaz vagy ezres kerekítésben adta meg. Még egy technikai észrevétel. Az apró sűrűn teleírt oldalak olvasása, értelmezése időnként nehézséget jelent, de az adatsorok átböngészése mindenképpen megéri a fáradságot.

²⁶ Pl. MMM III. Bodor, 6838. Összefoglalás Bihar megyéről.

²⁷ MMM. III. Bodor, 7004. A néhány darab között megtalálható a Tolna megyei Tolna község jegyzőjének kiegészítése is.

²⁸ MMM III. Bodor, 6916. Cím: Községi statisztikai adatlapok. Mennyiség 0,2 iratfolyóméter. Vizsgált időszak 1853–1945. Hiányos. Tolna megyéből csak 22 község szerepel itt: 6998, 6999.

²⁹ MMM III Bodor, 7000, 7002, 7003. A két utóbbi szám alatt jegyzetek, könyvek kivonatai is vannak. Ez az egység inkább a könyvészeti anyaghoz sorolandó, az adattárhoz tartozó jegyzetek kiemelése után.

³⁰ Ez utóbbi megállapítás különösen a III. 6998. sz. alatt található esetében tapasztalható.

³¹ MMM. III. Bodor, 7000/A

Mint említettem egy táblázatról szeretnék részletesebben szólni. Ennek leltári száma III. 6999. A feljegyzések A/5-ös nagyságú kemény lap mindkét oldalára íródtak. Így az eredeti számozás a 1-től 315-ig terjed. Ez a községi statisztikai adatlap a jobbágy felszabadulástól 1935-ig terjedő időszakot fogja át. Az adatlaphoz külön jelmagyarázat készült, melynek tanulmányomban a 7000/D jelet adtam (lásd még ott). Ez már csak azért is elengedhetetlen, mert egy-egy rovat több adatot is tartalmaz. Tolna megye a 218. oldaltól a 229. oldalig tart.

A szöveges elemzések — gépelt formában — a helytörténész több kéziratát foglalják magukban. Ezek címét illetve a borítólapon található feliratot az alábbiakban közlöm:

- Helyismereti adattár³² a hazánkban a jobbágyfelszabadítás óta végbe ment nagymérvű változások megismeréséhez (továbbiakban: A).
- 17 oldal gépírással tájékoztató Dr. Bodor Antal „Helyismereti Adattár” 346, mindkét oldalán számokkal teleírt kartonlapból álló munkájához (továbbiakban: B).
- Az adatok forrása és kidolgozásának módja (továbbiakban: C).
- E táblázatos községenkénti adatgyűjtemény forrásai és jelmagyarázata (továbbiakban: D).

Az A-ban a szerző leírja az adattár elkészítésének célját és hasznosításának lehetséges módozatait. A falu, a község sorsát mindig szíven viselő Bodor számára vidéken a legfontosabb teendő a mezőgazdaság fejlesztése. Ehhez pedig szükség van a történelmi múlt, a különböző negatív és pozitív fejlődési tendenciák megismerésére. Csak ezek az összefüggések *„figyelembe vételével lehet az egymástól különböző községek és tájak termelési, fejlesztési és rendezési tervét helyesen elkészíteni, a termelést s a szervezést irányítani és ellenőrizni s a falujuk erőforrásait, lehetőségeit, a tennivalókat s az akadályokat helyesen felismerő faluvezetőket nevelni”*. Létre kell hozni tehát egy adattárat, melyben *„sokoldalú, bőséges adatanyag”* van. Ezt a szerző *„10 évi kemény megfeszített munkával”* megtette. Igyekezett a jellemzőket úgy összeállítani, hogy a *„sokféle tényező közti összefüggések is szembetűnjenek s a kevésbé fontos, vagy újabb adatok utóbb szintén beilleszthetők legyenek”*.

Az adattár azonban nemcsak tudományos szinten használható, hanem el lehet és kell juttatni azokat többek között az agronómusokhoz, tanítókhöz, iskolákhoz, könyvtárakhoz. Külön szó esik ebben a cikkben a már elemzett bibliográfiáról, az 1921. és 1926. évi kérdőívekről, melyeknek adatait szintén nyilvánossá kellene tenni.³³

A B alatti tanulmányban a tudós a több évtizedes gyűjtőmunka, a tevőleges résztvevőként átélt parcellázások, és földreform tapasztalatait összegzi, korigálja a különféle statisztikák adatait, és tárja az összefüggéseket és következtetéseket a téma iránt érdeklődők elé. Ez a szintézisre való törekvés kizárólag tudományos alapon, objektív szemlélet alapján történik. Ezt bizonyítja a dolgozat bevezetésének első mondata, ahol az elsődleges szempont nem a kiváltó ok, hanem maga a birtokviszony-változás ténye. *„ Tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt fontos feladat községenként*

³² Nem szabad elfelejteni, hogy Bodor saját táblázatait tekinti adattárnak.

³³ MMM III. Bodor, 7000/A.

és sokoldalúan vizsgálni a törpe- és kisbirtokok számában és területében az örökváltás óta végbement változásokat, azoknak vidékek és időszakok szerint eltérő ütemét és okait, részletezni a legelőfelosztás, parcellázás, földreform és örökösök közti eldarabolás méreteit és következményeit.” A lényeg tehát az életviszonyok módosulásának bemutatása, melyhez szükség van ezekre a részletes számadatokra. Csak elemzésük révén lehet lemérni azt, milyen hatást gyakorolt a mezőgazdasággal foglalkozók emberek és községek életére a homoki szőlőkultúra kialakulása, a gyümölcs- és zöldségtermesztés fejlődése, az út- és vasútépítés, a nagyvárosok, ipartelek közelsége, az ármentesítés és az öntözőrendszerek használatára való áttérés stb. Majd a források elemzése után Bodor bemutatja az 1855 és 1944 közötti időszakot a legkülönbélebb szempontok alapján. Az országosan megfigyelhető különbségek részletezése előtt külön országos, megyei és járási helyzetképet, áttekintést ad.³⁴

A C-ben Bodor Antal saját munkamódszerét mutatta be. Az itt is, szinte minden apró momentumra kiterjedő közlésről csak két dolgot emelnék ki.

1. Olyan forrásokat is használt az adattár összeállítója, amelyeket — ez talán ma is így van — a helytörténészek keveset forgatnak, illetve alkalmaznak. Az egyik a Ludovicus Nagy 1828. évi a statisztikája a másik az 1865. évi helytartótanácsi forrásokra alapozott mezőgazdasági statisztikai kiadvány.³⁵ Az utóbbival kapcsolatban Bodor megjegyzi, hogy az alig ismert és hibái miatt keveset használt statisztika adatait nagyrészt korrigálta, és tudományos munkára alkalmassá tette.
2. Több, viszonyítási évnél, ahol nem állt rendelkezésre adat, számításokkal, viszonyítással pótolta adattárában a szükséges értékeket.³⁶

A D pont alatti jelmagyarázat a III./6999. leltári számon nyilvántartott. Bodor Antal által összeállított táblázathoz készült. Az itt feltüntetett adatok nagyrészt megegyeznek azzal a kimutatással, melyről a C pontban említett tanulmány íródott, de nem lehet vele azonos. Ez kiderül egyrészt abból, hogy a fent említett tanulmányban közölt jelmagyarázat eltér a D pont alattitól. Másrészt, míg a tanulmányhoz tartozó táblázat 346 lapból, addig a D pontba sorolt tétel 315 oldalból áll.

Az ismertető végén — befejezésül — újra jelezniük kell, hogy a kézirat egy része a Néprajzi Múzeumban van letétben.³⁷ Ennek kapcsán rá szeretnénk mutatni arra, hogy szükséges lenne az ilyen jellegű kéziratok, letétek feltérképezése, rendszerezése, talán egy központba gyűjtése. Igaz ugyan, hogy az ilyen típusú anyagokban tárolt jó néhány információt, megállapítást az idő már túllépte, vagy az el-

³⁴ MMM III. Bodor, 7000/B.

³⁵ Nagy, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti Regni Hungariae, patriumque eidem adnexarum*. Tom. 1, 2 Buda, 1828–1829. 638, 304. A 2. kötet címe: *Notitiae ... patrium regno Hungariae adnexarum*. A kiadvány könyvészeti adatait lásd még: *A történeti statisztika forrása*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, 1957. 361; *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Hivatalos adatok szerint a Nagy méltóságú Magyar Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva*. Buda, 1865. 545; *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867*. Szerk.: I. Tóth Zoltán. II. kötet (Gazdaság) 5.

³⁶ MMM. III. Bodor, 7000/C. Meg kell említenünk, hogy a tanulmány alapját képező táblázatsorozatot nem találtuk meg az MMM-ben őrzött hagyatékban.

³⁷ Pl. III. 6999. leltárkönyvi szám alatti táblázatból néhány megyére vonatkozó anyag. Erre utal a III/7000. leltári szám alatt levő irat. A fejlécen a következő feljegyzés van: „Másolat a K. Kovács Péter tulajdonában lévő másolatról.”

telt időben kiadott feldolgozások elértéktelenítették. Azt is látnunk kell azonban, hogy pl. a Bodor Antal által felhasznált források, könyvanyag egy része ma már, jobb esetben csak ismeretlen, rosszabb esetben elveszett, s csak innen szerezhethetünk róluk tudomást. Végezetül van még egy fontos, ha úgy tetszik erkölcsi szempont is, amely a feldolgozással egybekötött megőrzést indokolja. Ez pedig az a tisztelet, melyet olyan életmű iránt kell tanúsítanunk, mint amilyent Bodor Antal mondhatott magáénak.